

АНАТОЛИЙ РИБАКОВ ТРИЙСЕТ И ПЕТА И ДРУГИ ГОДИНИ

Част 2 от „Децата на Арбат“

Превод от руски: Здравка Петрова, 1989

chitanka.info

1.

В определения ден пощата не дойде. Не дойде и след седмица. Но шейната от Кежма идваше при Федка, продавача, докарваше нещо.

Саша отиде в дюкяна. Федя не отваряше вратата, пускаше купувачите през задния вход, през складчето.

— Стока ли ти докараха?

— Докараха едно-друго.

— А поща няма, не знаеш ли нещо?

— Де да знам. Да ти пиша нещо на вересия?

— Няма нужда, благодаря.

Саша се отби у Всеволод Сергеевич. Той лежеше на кревата, завит с барчатката на хазяите — дълга до петите полушубка, набрана на кръста.

— Да не сте болен?

— Здрав съм.

— Ами защо лежите?

— Че какво да правя?

— Защо не идва пощата?

— Пощата ли? Поща ви се дощя, а? Сега ще ви поднесат друга поща.

— Не разбирам.

— Не разбирате... А какво става в страната разбирате ли? Врагове на работническата класа убиха другаря Киров, а вие искате редовно да доставят пощата на тези врагове. Как я мислите тая, Саша?! Властите трябва да се подготвят, разбирате ли, да се подготвят за отразяване на удара. И да ударят така, че цялата Рус да потрепери. Та друг път ония да знаят как се убиват вождове на работническата класа, враговете на работническата класа, чиито личности още се изясняват, да не смеят да пращат убийци, чиито личности също още се изясняват. А вие в периода на всеобщо изясняване на личностите на убийците и техните ръководители, в периода на подготовка за съкрушителния отговорен удар, вие, видите ли, чакате писма, за вестничета сте се

затъжили. Какви ти писма до враговете на работническата класа? Та да се наговорят как да избегнат възмездието за извършеното убийство? Какви ти вестници? Та да се ориентират в събитията и да знаят как да маневрират? Не, драги, такава възможност няма да ви се предостави. Благодарете се, че не ви закачат, не ви карат в този студ да биете път до Красноярск.

— Я стига — засмя се Саша, — не ме плашете и най-важното, не плашете себе си.

Всеволод Сергеевич се надигна, седна на кревата, втренчи се в Саша.

— Аз да ви плаша? Обратното, успокоявам ви. Откога не сте виждали Каюров?

— Каюров ли? Тия дни го срещнах на улицата.

— Вече няма да го срещате.

Саша го погледна въпросително.

— Да, да — повтори Всеволод Сергеевич, — тази нощ го откараха.

— През нощта ли?

— Ами кажи-речи. Призори... Преди три часа дойде талига, нахвърляха му парцалките вътре и го откараха.

— Никой не е видял — слисано издума Саша.

— То се знае. Дори кучета не излаяха. Всички спяха. Та такива работи. Спомняте ли си своя спътник Володя Квачадзе?

— Разбира се.

— А, него пък го откарали под конвой в Красноярск. И всичките му съмишленици и от Ангара, и от Чуна. И всички от Голтявино, нали ги познавате — Мария Фьодоровна, бившата есерка, Анатолий Георгиевич, бившия анархист, и онази хубавелка... Фрида. Прибират всички. Скоро ще дойде и нашият ред.

— Нима са ги откарали?

— Саша! Познавате ме не от вчера, пък и един наш ден дори началството понякога го смята за три. Не съм жена, не съм клюкар, не съм разпространител на слухове. Казвам само онова, което знам със сигурност. Всички, които ви споменах, и много други вече са откарани в Красноярск. Да сте срещали в Кежда една старица, заточеницата Елизавета Петровна Самсонова?

— Да, познавам я.

На нея Саша бе предал пари от Мария Фьодоровна — двайсет и пет рубли.

— Та и тази бабичка са откарали, а тя между другото е на седемдесет и две години.

Саша сви рамене.

— Младите както и да е — Володя, Фрида, мен, дори вас — разбираемо е да ни пратят в лагер, все пак безплатна работна сила. Но бабичка на седемдесет и две години — та тя няма да стигне жива до Красноярск, ще умре по пътя.

— Е, и какво от това? Кой се интересува, кой се трогва? Чудя ви се, Саша, честна дума. Предписана е определена акция: заточените с еди-какви си параграфи и присъди незабавно да се етапират в Красноярск. Да не си мислите, че местният изпълнител, някакъв си пълномощник, ще вземе да се тръшка: стара, болна, да я съжалиш... Ами че онези ще го разстрелят за неизпълнение на заповед. А така — изпратил я е, изпълнил е заповедта. Ако умре по пътя — не е негова работа, той не отговаря за това. А довлекат ли я жива до Красноярск, ще ѝ притурят още 5 години лагери и пак по етапен ред — довлекат ли я, хубаво, не я ли довлекат, ще я отметнат в списъците и толкоз. Щом сметката излиза — всичко е наред. В списъците фигурира — жив ли, мъртъв ли, няма значение — фигурира. Умре ли, отмятаме го, намаляваме общия брой и ето ви я аритметиката. С една дума за вас, Саша, не знам, вие сте дребна риба, но за мен, за Михаил Михайлович, които според тях сме рецидивисти, за нас, както се пее в песента, „ще дойде срок определен“!

— Е, какво пък — спокойно отговори Саша, — ще чакаме.

И те продължиха да живеят в своята Мозгова, на края на света, откъснати от живота, но чувстващи, че по света става нещо страшно, което скоро ще стигне и до тях, не може да не стигне.

Саша почти не се виждаше със Зида. В Кежма уволниха две учителки, едната беше съпруга на заточен, когото изпратиха в Красноярск, а другата, самата тя в миналото заточена, бе останала след изтичането на присъдата в Кежма. И макар че всичко това бе известно и по-рано, сега, след убийството на Киров, настъпваха нови времена, страната се чистеше от съмнителни елементи, тъй че и двете учителки

бяха уволнени, на тяхно място назначиха Зида. От седем до десет сутрин тя преподаваше в Мозгова, а в десет от училището я вземаше шейна, откарваше я в Кежма и чак късно вечерта я връщаше. Все пак, когато я срещна на улицата, Саша спря, поздрави я сърдечно и попита как е. Извърщайки очи, тя каза, че всичко е наред, само че била много заета.

— Зида — каза Саша, — тогава не бях прав, обидих те и много съжалявам за това. Ако можеш, прости ми.

Най-сетне тя вдигна очи.

— Хайде, Сашок, каквото било, било.

— Разбирам, че е така — каза Саша, — разбирам и друго: миналото не се връща. Но искам да си останем приятели.

— Разбира се — Зида се усмихна, — разбира се, как иначе.

С това разговорът им приключи.

Повече не се срещнаха: Зида беше ту в Мозгова, ту в Кежма, а Саша си намери работа.

През януари 1935 година стегнаха люти студове. Старите ангарци не помнеха такива. Седяха си по къщите и казваха: „Не зима, ами зимище.“

Много грижи имаше председателят на колхоза Иван Парфьонович. Вярно, не е трудно да се намери място за двеста крави в село, в което преди няколко години е имало две хиляди: стопаните си бяха запазили оборите, и жени имаше достатъчно в колхоза, и навиците им за грижи по животните още не бяха унищожени.

Но да гледаш общо стадо, настанено в десетина обора, не е лесна работа. Повечето крави бяха стелни, трябваше да се хранят внимателно, да се поят най-малко три пъти в денонощието и водата да не е ледена, а тази вода се вади от заледената Ангара, да им се постила прясна слама, и на разходка да ги изведеш поне за два-три часа дневно, че и да ги пазиш от падане, от удари, а започне ли отелването, да ги прехвърлиш в специално родилно отделение — инструкцията го изисква. Макар че кравите бяха станали десет пъти по-малко, инструкциите вече бяха десет пъти повече. Освен това кравите трябва да се пазят от течение, да не настинат, а оборите бяха овехтели, полусрутени — кой ще ти ги потяга, като няма добитък.

Колхозът вече трета година строеше кравеферма или по-просто казано — голям двуреден краварник. Но строителството не

помръдваше, пречеше ту едно, ту друго. Дървен материал обаче бяха докарали още миналата година, хубав материал, лиственица, но суров, затова го оставиха да съхне. Впрочем до всяка къща от години бяха складирани трупи, сухи, екстра трупи, насечени още преди колхоза, готови за всякакви нужди, можеха да ги употребят за краварник, но тези трупи бяха лична собственост, че и много разправии с тях, пък и проектосметната документация бе изготвена за строеж на нова кравеферма и в нея имаше графа „подготовка на материал“, тъй че беше редно да се отсекат листвениците, да се окастрят клоните, да се докарат трупите от гората — всичко това според проектосметната документация, според закона. Така и направиха миналата година и дори бяха започнали по-миналата... И беше време да строят.

В районния център започнаха да съставят отчет за строителството на кравеферми, а излезе, че никъде не се строи... Че се оправят някак с частните обори. Началството естествено изпадна в паника: да изпратят такъв отчет в краевия център значи да ги дадат под съд за саботиране развитието на животновъдството, за подривна дейност. И бе издадена заповед — до пролетта, за масовото отелване, фермите на всяка цена да се завършат...

Иван Парфьонович сформира бригада, за бригадир определи хазяина на Саша — Сава Лукич, навремето той беше добър дърводелец, Впрочем на село всеки е дърводелец.

— Защо не помогнеш — каза Сава Лукич на Саша, — ще пишат трудовните на мен, а аз ще ги дам на тебе.

— Ами Иван Парфьонович?

— Тъкмо той ми каза — простодушно отговори Сава Лукич.

И Саша захвана дърводелския занаят.

В бригадата бяха шестима: Сава Лукич, Саша и още четирима селяни. Одялкваха трупите. Поставяха ги върху напречна греда, укрепяваха ги отстрани със скоби, опъваха по тях шнурка — въженце, почернено с въглен — по дървото остава следа, по нея дялкаш с брадвата.

Одялкваш двете страни, така че всеки кант да е широк 25 сантиметра, викаш другарите си, преобръщаш гредата, закрепваш я и одялкваш другите две страни, така се получават четирите канта, после одялкваш и ъглите — и гредата е готова.

Сава Лукич погледна, обиколи гредата.

— Ще дялкаш, добре е.

— Младо е момчето, има хляб в него — добродушно се засмяха селяните.

Сава Лукич одялка единия край на гредата „като ръка“, за да прилепва добре за друга греда. Същото направи и Саша, и той го направи добре. Макар че студът беше як, работата доставяше удоволствие. Стружки се сипеха около гредата, миришеше свежо, мразовито.

Селяните докарваха огромни камъни, направо скали: тук е студено, не се копаят основи, рамката се поставя направо върху камъка, пролуките се обшиват с дъсчици, запълват се с пръст и пак се покриват с дъсчици.

Саша дялкаше греди за горната и долната рамка, с още един селянин и нарязваха двуметрови гредички, във всяка гредичка изсичаха жлеб за сух мъх.

— Без клин и мъх дърводелецът е като без дъх — току избъбряше Сава Лукич.

В къщи той беше мълчалив, все майстореше нещо по двора, а тук, на работа, беше разговорлив, подхвърляше шеги.

Другите подготвяха тънките и дебелите дъски, работеха с триони за надлъжно бичене — един горе, друг долу. Работеха весело, не се дразнеха дори някой да изкривеше триона и да развалеше дъската, преправяха я спокойно, не се караха. Ако някой не улучеше с чука пирона или шипа, подкачаха го:

— Твоята Настя сигур отведнъж я улучваш.

Сега Саша си лягаше рано, ставаше със стария на разсъмване. Хазайката вече им бе приготвила закуската, нахранваха се и отиваха на работа.

Нарядко вечер се отбиваше Всеволод Сергеевич.

Той някак бе помръкнал, макар че се стараеше да изглежда бодър. При него идваше някаква жена от Кежма, Всеволод Сергеевич се суетеше, приготвяше гощавката, жената беше слаба, рано състарена.

Ала веднъж Всеволод Сергеевич довтаса през деня на строежа.

Старецът го забеляза пръв.

— Саша, търсят те.

Какво ли се е случило?

Всеволод Сергеевич размаха запечатан пакет.

— Почтата пристигна! Взех и вашите вестници и писма.

— Всеволод Сергеевич, приятелю, благодаря ви!

Саша взе писмата, смъкна от ръцете си коколдите — еленови ръкавици с разрез, удобни за работа през зимата, свали исподните — вълнени ръкавици под коколдите, отвори един плик, погледна датата и веднага обърна страницата: Варините бележчици винаги бяха в края. В това писмо нямаше нищо от Варя. Отвори втори плик, пак нищо.

Третият. Най-сетне!

Обземаше го радост дори само като видеше почерка ѝ.

Варя бе написала кратко: „При мен няма нищо ново. Живея, работя, скучая... Чакаме те.“

Че какво може да му напише открито? Нищо... Както и той на нея. Но му стигат и тези две-три думи. Важното е, че тя го чака, важното е, че му остава да кисне в тази проклета Мозгова вече по-малко от две години. Ей това е важно! А после, и да му разрешат, и да не му разрешат да живее в Москва, пак ще се видят!

Засмян напъха писмата по джобовете си. В десния онези, в които нямаше бележки от Варя, в левия — другите, в които имаше.

— Всеволод Сергеевич, идете у нас, попрегледайте вестниците, ние скоро ще се приберем.

Сава Лукич, добрата душа, тоя златен човек, си сви цигарка.

— Що скри писмата? Чети си, чети.

— После ще ги видя — отговори Саша.

Взе да се мръква, привършиха работа, събраха инструментите в сандъка, скриха го между гредите.

Вкъщи Всеволод Сергеевич подаде на Саща един вестник.

— Четете!

— Почакайте, поне да се съблека.

Саша си свали полушубката, шапката, сложи на печката коколдите, ръкавиците, преобу се, после взе вестника.

Постановлението на ЦИК^[1] на СССР за терора, публикувано веднага след убийството на Киров, гласеше:

„Да се внесат следните промени в действащите наказателнопроцесуални кодекси на съюзните републики по разследването и гледането на дела за терористични организации и терористични актове срещу кадри на съветската власт:

1. Следствието по такива дела да се приключва в срок не повече от десет дни. 2. Обвинителното заключение да се връчва на обвиняемите едно денонощие преди гледането на делото в съда. 3. Делата да се гледат без участие на стражите. 4. Да не се допускат касационни обжалвания на присъдите, както и подаване на молби за помилване. 5. Присъдата за висша наказателна мярка да се изпълнява незабавно след произнасянето ѝ.“

— Да — замислено каза Саша — лоша работа.

— Това е военновременен закон — каза Всеволод Сергеевич, — но война, струва ми се, няма. Никоя държава, никоя власт няма право да лишава обвиняемия от защита, а това постановление лишава подсъдимия не само от адвокат, но и от възможността да се защитава сам — щом му връчват обвинителното заключение едно денонощие преди съда, той не е готов за защита. Правото на обвиняемия на обжалване е абсолютно задължително, та нали съдиите са хора, може да сгрешат, никой няма право да лишава обвиняемия от надежда за помилване, държавите не могат да съществуват без милосърдие. Постановлението е по-лошо и от военновременен закон, защото в него става дума не за извършено убийство, а изобщо за терор срещу кадри на съветската власт, това понятие, драги ми Саша, е разтегливо — терор може да се нарече какво ли не, а кадър на съветската власт — всеки, като се започне от Сталин и се свърши с някой колхозен счетоводител, когото селянин е заплашил да го пречука, задето е бил оцетен в трудодните. Това е постановление за неконтролируемо унищожаване на невинни и беззащитни хора. Това е закон за масово беззаконие.

Той поклати глава.

— Спомняте ли си какво казал Пушкин на Гогол, след като изслушал първите глави на „Мъртви души“? „Боже, колко е тъжна нашата Русия!“ А какво можем да кажем ние след такова постановление? „Нещастна Русия“?! И забележете каква оперативност: на първи декември убиха Киров — и вече е готов и публикуван нов закон. Как ви се струва това?

— Всеволод Сергеевич, аз не съм ви разправял за моя следовател. Казва се Дяков. Един сухар с очила. Рядка гадина. Приписваше ми какво ли не. И знаете ли, сърдеше се, когато не исках да подпиша протокола, ежеше се: „Не искате да се разоръжите пред

партията.“ Животно! Защо ли си спомних за него? А, да... Ако това постановление беше излязло преди година и половина, той и на мен би могъл да предяви обвинение в терор. Логиката е проста. Защо в празничния брой на стенвестника не сте споменали името на другаря Сталин? Защото сте против другаря Сталин. Не искате той да ръководи страната и партията. А как можете да го отстраните? Само като го убиете, като убиете другаря Сталин, нашия баща и учител, нашия вожд. Ах, никога не сте били говорили за това? Че как, за такива неща не се говори. Но вие сте таили това намерение и при благоприятни обстоятелства бихте го осъществили. Вие сте потенциален терорист, вашите другари са потенциални терористи, взети заедно, всички вие сте терористична организация. Значи — съд без защитник, присъда без право на обжалване, разстрел един час след съда.

— Да — съгласи се Всеволод Сергеевич, — в този смисъл сте имали късмет.

Саша кисело се позасмя.

— Излиза, че съм просто щастливец. Защо не пийнем по този повод?

— Нямам нищо против. Между другото ще ви обясня защо наистина сте щастливец...

Саша имаше малко спирт, хазяйката нарязва пушен хариус, зашета край печката.

Саша препрочиташе писмата, Всеволод Сергеевич преглеждаше вестниците.

— Гледайте само какво става, Саша... Навсякъде процеси, масови разстрели, от Ленинград са изселени хиляди дворяни, бивши буржоа, деца на бивши дворяни, деца на бивши буржоа — тях пък за какво? Ами народът?! Народът безмълвен ли е? Хайде де! Народът не е безмълвен, не мълчи, не! Гледайте, четете, народът иска разправа. По цялата страна, от Владивосток до Одеса, митинги: да се разобличат, да се унищожат, да се разстрелят! И партията не мълчи! На партийни събрания изваждат найаве „притаилите се“, комунистите се разкайват, удрят се в гърдите, признават си грешките: не сме догледали, не сме били бдителни. Но не, това не помага. Тези покаяния се смятат за недостатъчни, неискрени.

Хазяйката извади от печката съдина с картофи.

Саша покани на масата Сава Лукич. Пиха по чашка, замезиха, наляха си по още една.

— Та защо, значи, съм щастливец? — попита Саша.

— Защото се намирате в Мозгова — белейки рибата, отговори Всеволод Сергеевич, — живеете в стерилна обстановка. Ако бяхте на свобода, трябваше да участвувате в тези митинги, да настоявате за разобличаване, разстрел, унищожаване.

— Бих могъл и да не участвувам.

— Не. Работите ли в предприятие, от митинга няма измъкване, като поп ще участвувате в това задочно съдилище. Не казвам, че непременно бихте се изказвали, бихте сочили някого с пръст, бихте го наричали враг, помагач на враговете или неразкаял се, притаил се и тем подобни. Не! Но заедно с всички бихте гласували за разстрел, бихте вдигали ръка, защото не я ли вдигнете, гласувате ли против, значи, че и вие сте враг и направо от събранието биха ви откарали където трябва...

— Ами вие как бихте постъпили?

— Аз ли? Е, мен това не ме заплашва. Докато съществува съветска власт, за мене няма друг път: заточение — лагер — затвор — пак лагер — пак затвор. А се надявам, че няма да им хрумне да организират такива митинги в лагерите и затворите. В затвор или в лагер никой няма да вдигне ръка за такова нещо.

— Но нека допуснем, само теоретично, че срокът на присъдата ви изтече и ви пуснат. Живеете в някакво градче, работите и в службата ви провеждат митинг, осъждат враговете, искат разстрела им, естествено всички гласуват за, а вие — ще гласувате ли?

Всеволод Сергеевич все така мълчаливо белеше ли, белеше хариуса.

— Е, та какъв е отговорът ви? — попита Саша.

— Не знам, Саша, повярвайте, не знам. На тези митинги има хора, които искрено вярват на вестниците, вярват на всичко, което им вътълпяват. Има и такива, които може би не вярват, но не забравят за дребните си дечица.

— Вие нямате дечица.

— Нямам. И ще ви кажа направо: вероятно и аз бих вдигнал ръка. Защо ли? Защото моят единствен глас нищо няма да промени. Защото срещу ръжен не се рита. Най-сетне, защото ако аз сам си сложа

примката, нищо няма да се промени, пак ще ги разстрелят, и мен заедно с тях. А те си признават по нещо, разкайват се, защо трябва да загивам заради такива слаби хора? Та те самите са организирали всичко това навремето, те са комунисти, комсомолци, самите те са осъждали хора на смърт, сега други осъждат тях, защо трябва аз да ги защитавам?

— Но нали казахте, че пращат на заточение бивши дворяни, бивши буржоа и децата им. Нали децата никого не са осъждали на смърт. Нали те трябва да бъдат защитени.

Всеволод Сергеевич най-сетне обели рибата, отхапа от нея.

— Хубава риба, чудна риба. Сериозен въпрос повдигате, Саша. Много сериозен и много актуален. Но той е актуален за вас, Сапш не за мен: аз никога няма да се изправя пред такава дилема — аз съм на друга орбита. А вие, Саша, сте на същата орбита, по която се върти тази държава, на тяхната орбита сте и не можете да излезете от нея, затова ще бъдете изправен пред този проблем.

— Е, какво пък — каза Саша, — когато се изправя пред него, тогава ще го решавам. Но вашето решение не ме удовлетворява.

— Отказвам се от решението си, то беше необмислено — каза Всеволод Сергеевич, — просто говорех как би постъпил на мое място всеки разумен човек: той би вдигнал ръка, би постъпил така, както постъпват всички. Ето това е трагедията на Русия, трагедията на руския народ. Аз никого не осъждам, хората са си хора, човекът си е човек.

— А къде остава „особеното предназначение на народа“, къде остава неговата „особена мисия“? Ами неговото „християнско, православно начало“?

— Саша, с такива ли примитивни въпроси искате да опровергавате нашата... или хайде, моята философия?

— Аз не съм философ — възрази Саша, — но стигам до убеждението, че нито един народ няма месианска роля, месианско предназначение. Няма свръхнация, няма свръхнароди, има хора: добри хора, лоши хора. И ние трябва да създадем общество, в което никакви сили не биха ги принудили да бъдат лоши.

— Всяка идея за съвършено общество е илюзия, Саша.

— Да, съвършено общество няма и едва ли може да съществува. Но общество, което се стреми да стане съвършено, вече е прекрасно

общество — възрази Саша.

— Нещо не забелязвам нашето общество да се стреми към това. Обществото се състои от човеци, а ние ги превръщаме в нечовеци — Всеволод Сергеевич стана, — ще си вървя. Утре аз мога и цял ден да спя, а вие сте на работа. Виждате ли, на вас дори ви повериха дърводелска работа, а на мен и това ми е забранено.

Саша се засмя.

— Имам си протекция.

И посочи хазяина си.

— Сава Лукич ми помогна.

— Че що да не помогна? — обади се Сава Лукич. — Тая работа трябва да се свърши. Началството нарежда.

— Ами тогава вземете и мен.

— Ти си човек умствен, учен си — каза Сава Лукич, — нашата работа няма да ти хареса.

Всеволод Сергеевич си тръгна.

Саша препрочете писмата от майка си, пак погледна бележниците от Варя — кратки, съдържани, но дори в тях той откриваше някакъв таен смисъл. „Живея, работя, скучая... Чакаме те.“

Той също ѝ пишеше кратко, обмисляйки всяка фраза: „Мила Варенка, когато получа пощата, веднага поглеждам няма ли нещо от тебе.“ Може и тя да види нещо скрито в думите му.

Това бе всичко, което можеше да си позволи. В Москва той не бе проявявал особен интерес към нея, сега тя може да възприеме този интерес само като тъга по свободата, по познатите, просто по жена... Саша не искаше да бъде разбран погрешно.

Може би като е написала „Колко ми се иска да зная какво правиш сега?“, тя е проявила повече смелост, повече решителност, а може и той да си го бе измислил, просто е искала да му вдъхне кураж: добро момиче, с добро сърце.

„Живея, работя, скучая... Чакаме те.“ Разбира се, зад тези думи все пак се крие нещо... Както и да е, той очакваше с вълнение и тези нейни кратки бележници. Твърдата увереност на Варя в бъдещето обнадеждаваше и него.

Писмата на майка му бяха спокойни по тон, но нещо в тях го безпокоеше. В едно от тях тя му пишеше за леля Вера: „Вера се прибра от вилата, макар че там чудесно може да се живее и през зимата. Не

иска да се блъска с дърва, с печка.“ В това съобщение нямаше нищо особено. Но и в следващото отново пишеше: „Вера зазими вилата.“ Какво ли може да означава това? Защо го споменава два пъти? От разсеяност ли? Да не се е случило нещо с леля Вера или с мъжа ѝ, или с децата им, братовчеда или братовчедката? Той писа на майка си: „Как са със здравето леля Вера, чичо Володя (така се казваше мъжът ѝ), Светлана, Валера (децата им). Къде са, как са?“

Трябва да успокои майка си. В същото писмо я помоли да потърси из чекмеджетата на бюрото студентската и шофьорската му книжка (при обиска не ги прибраха) и ако ги намери, да ги запази, докато той се върне — ще му потрѣбват. Написа това единствено за да я успокои, да я увери в скорошното си завръщане, да укрепи у нея надеждата, че ще го освободят. Самият той не се надяваше, че ще го освободят. Помоли я също да му изпрати някои книги за Великата френска революция от домашната му библиотека. В училище той задълбочено бе изучавал нейната история, интересуваше се и когато завърши, събираше книги, тъгуваше за тях, искаше му се да ги прочете отново. Писа ѝ също, че работи на строеж на млекоферма, че работата е приятна, плащат добре, парите му стигат за храна и квартира, тъй че не е нужно да му праща.

Дълго писа писмото. Дори старата от печката му каза:

— Защо си вадиш очите? Постилай си, па лягай.

— Утре заминава пощата — отговори Саша, — трябва да го допиша.

Легна късно и се събуди, когато Сава Лукич вече закусваше.

— Аз ей-сегичка, Лукич!

Бързо се облече, уми се, седна да хапне от пържените яйца — те бяха вече на масата.

Старецът излезе на двора.

— Ти отивай — каза след него Саша, — ще те настигна, ще потичам.

Сава Лукич се върна веднага.

— Шейна с милиция...

— У нас ли идват?

— Знам ли?

Никакъв багаж не си е събрал, не е готов. Саша понечи да се върне за писмата — не искаше да ги докосват чужди ръце, но нямаше

да успее да се приготви. Добре де, нека дойдат, ще почакаат, къде ще се даянат.

Ето това е. Свършва животът му на Ангара. Къде ли, в кой ли лагер ще продължи сега? Сигурно вече никога не ще види майка си, баща си, Варя.

Извади цигара от пакета, запали. Погледна през прозореца — стъклото беше заскрежено, нищо не се виждаше. Ослуша се. Не се чуваше и скърцане на плазове.

Тропна се вратничката. Отвори се вратата — върна се Сава Лукич.

— Размина ти се, Саня — той се прекръсти, — слава тебе, господи.

— Накъде отидоха?

— Свърнаха зад оня ъгъл.

„Оня“ означаваше втория ъгъл, на първия казваха „тоя“.

— У кого ли отиват? Сигурно у Маслов.

— Лукич, аз ще отскоча дотам, после ще дойда на работа.

— Върви, върви — каза старецът, — не се притеснявай, ще се оправим.

Шейната чакаше пред къщата, в която живееше Маслов. Тук бяха и Всеволод Сергеевич и Пьотр Кузмич.

Саша тъкмо бе приближил, когато на вратата се показва Михаил Михайлович Маслов с куфар в ръка и раница на гърба. Кога бе успял да се приготви? Нима е живял с подреден куфар?

Пред Маслов крачеше милиционер с пушка, следваше го друг — висок изправен младеж с презрително свити устни, също с пушка.

Маслов сложи куфара в шейната, свали раницата от гърба си, сложи и нея вътре.

След това се обърна към Всеволод Сергеевич. Прегърнаха се, целунаха се. И с Пьотр Кузмич се прегърнаха и разцелуваха. На Саша подаде ръка. Саша я стисна, вгледа се в очите на Михаил Михайлович.

После го попита:

— Михаил Михайлович! Не искате ли да съобщите нещо на Олга Степановна?

— Всеволод Сергеевич има адреса ѝ, той ще ѝ пише.

Помисли малко и добави:

— Благодаря ви, че се сетихте...

[1] Централен изпълнителен комитет (1924–1937 г.). — Б.пр. ↑

2.

Саша отиде на строежа. Върху долната рамка селяните поставяха през два метра греди, така отделяха места за всяко добиче. Поставяха ги на „шип“, за да бъде конструкцията здрава. По цялата дължина на подпорките издялкваха длабове, в тях хоризонтално се наместваха гредите, образуващи стените.

Красива, изпипана работа. Саша не можеше да се начуди как се правеше всичко това с такива простички инструменти: брадва, трион и ножовка, длета — широко и тясно, ренде, гладич, руканче; как се постига такава точност с помощта на отвес, терзия, просто водно равнило.

И той би могъл да върши тази работа, но днес закъсня и пак го накараха да дялка греда за горната рамка.

— Изпрати ли другаря си? — попита го Сава Лукич.

— Изпратих го.

— Къде ще го водят? — попита един мургав сух селянин с гърбав нос, Степан Тимофеевич.

— Кой знае — отговори Саша.

— Може да му е изтекла присъдата — каза Сава Лукич.

— На свобода, викаш? — ухили се Степан Тимофеевич. — На свобода не откарват с милиционер.

— Хората в Кежма разправят — убили някакво началство, във вестниците пишело — обади се друг селянин, и той се казваше Степан, но не Тимофеевич, а Лукянович, — убил го някакъв трокцист, дето са против колхозите, дето искат тия колхози да ги разтурят.

— Амчи то как сигинка да ги разтурят — кисело се позасмя Степан Тимофеевич, — кво ще раздават? Кво ще ни върнат? Всичко попиляха...

— Я стига — Сава Лукич боязливо се озърна, — ти недей много таквоз...

— Кво недей много?!

— Ми туй, че всичко, начи, е от бога — каза Сава Лукич, — както е наредил господ бог, тъй си върви.

— Бог, та бог, все бог ви е виновен — злъчно отговори Степан Тимофеевич, — къде е тя, вашта църква? Бог нищо няма да стори вместо тебе, бог ще ти построи ли ей тоя краварник? Затриваваме кравите, пък краварник строим.

— Ти пък недей да строиш — обади се трети селянин, Евсей, Саша не знаеше бащиното му име, всички му казваха просто Евсей, понякога добавяха неприлична рима.

— Ами къде да се махна оттука? — злобно отвърна Степан Тимофеевич. — Ей тия — той посочи Саша — ще си излежат присъдите и пайдос, където им видят очите. Пък за нас, селянията, нанийде няма път. Нали сме без пашапорти. Държат ни на едно място — стой и не мърдай! И на туй му викат свобода!

— Каква змия те ухапа сега?! — прекъсна го Сава Лукич. — Чуе ли те някой, ще се раздрънка, знаеш ли какво ще ти се случи?

— Знам — мрачно отговори Степан Тимофеевич, — затуй гинем я, щото мълчим, гаче са ни отсекли езиците.

— Ние трябва да си гледаме нашта работа, цяла сутрин бъррим.

Наистина приближаваше пладне. И те пак се захванаха за работа.

Саша разбираше: хората искат да си поприказват, пък и защо да не си поприказват, но, види се, Саша им пречи — чужд човек е, а те вече знаят, че пред чужд човек е по-добре да си държиш езика зад зъбите... Тъжна картина...

Подир седмица-две извикаха в Кежма Пьотр Кузмич... Милиционери не дойдоха, просто наредиха чрез селсъвета: да се яви на еди-коя си дата.

— Може пък да ме пускат, а, момчета? — надничаше той в очите на Саша и Всеволод Сергеевич, търсеше съчувствие, подкрепа. — Щото моята присъда изтече още през ноември.

— Ами защо стояхте, щом е свършила? — попита Саша. — Защо не напомнихте?

Пьотр Кузмич поклати глава.

— Опасно е да се напомня, Александър Павловия, напомниш ли, току-виж, ти лепнали нова присъда... Нали не ме откараха като Михаил Михайлович. И не съм осъден за политически деяния.

— Не бил за политически! — позасмя се Всеволод Сергеевич. — Икономическа контрареволуция — и тоя член си го бива.

— Да, ама икономическа — възрази Пьотр Кузмич, — не е политическа.

— Добре де — прекъсна го Всеволод Сергеевич, — вървете в Кежма — ще разберете за какво и после ще ни кажете.

Когато Пьотр Кузмич замина За Кежма, Всеволод Сергеевич каза на Саша:

— Пък може и да го пуснат — това е една бюрократична машина... Има го в картотеката, присъдата му е изтекла, няма никакви разпореждания. Вярно, сега, след процеса за Киров... Впрочем един дявол знае, ще видим!

Привечер Пьотр Кузмич се върна радостен, възбуден. Освободен е! Показа им документа. „Във връзка с изтичане срока на присъдата... остава под действието на т. II от Постановлението на СНК^[1] за паспортната система.“ Тоест минус — не може да живее в големите градове.

— Че за какво ми са големите градове — бърбреше възбудено Пьотр Кузмич, — хич не са ми потрябвали големите градове. Роден съм и раснах в Стари Оскол, там са жена ми, дъщерите, роднините. Там ще си живея.

— Имате ли пари за път? — попита Саша.

— Ще стигна някак... До Кежма съм се разбрал с пощаджията, ще ми качи само багажа — десетачка. Билетът до Стари Оскол, мисля, ще е 25–30 рубли. Изобщо една петдесетачка ме оправя. Намират ми се толкова.

— Ами храна...

Пьотр Кузмич махна с ръка.

— Няма да умра от глад. Хазяйката ще ми насуши сухари, ще даде веяна рибка, яйчица, по гарите врялата вода е безплатна... Не се тревожете, ще стигна.

На другия ден Пьотр Кузмич замина с попътна колхозна талига за Кежма. На сбогуване със Саша, с Всеволод Сергеевич поизхлипа — срамуваше се от късмета си.

— Ще даде господ и вие да се оправите.

— Ще даде, ще даде — с гальовна насмешка повтори Всеволод Сергеевич, — живейте си там спокойно, с дюкяни не се занимавайте!

— Какво приказвате, Всеволод Сергеевич — старецът чак отскочи от уплаха, — какви ти дюкяни в днешно време. Продавач да ме вземат, пак ще съм благодарен!

— По-добре станете пазач — каза Всеволод Сергеевич.

— Защо пък?

— По-спокойно е. В магазина има материална отговорност, за най-малкото нещо може да се заядат. А като пазач — седиш си в шубата на топличко...

— Е, ама и вие, Всеволод Сергеевич, как може? Аз тая работа си я знам от дете, все може и от мене да има полза.

Изрече последните думи вече от шейната... Коларят дръпна поводите, конете потеглиха.

— Прощавайте, господ здраве да ви дава — извика Пьотр Кузмич.

— Тоя човек нищо не е разбрал — мрачно проговори Всеволод Сергеевич.

Освобождаването на Пьотр Кузмич малко повдигна настроението. Освен това скоро пристигна вест: в село Заимка поради изтичане на наказанието бил освободен отец Василий. Значи не е всеобща акция, а частична, не вземат всички поред, а само някои.

Ала седмица по-късно при краварника дотича едно момиченце, спря пред Саша и каза:

— Севолод Сергеич те вика.

Момиченцето беше дъщеря на хазяина на Всеволод Сергеевич. Саша веднага разбра: откарват някъде Всеволод Сергеевич.

Завари го бодър, енергичен, събираше си багажа. Досега го бе измъчвала неизвестност, очакване, сега всичко бе решено — отново на път; вече със сигурност знаеше какво го очаква; за онова, което го очаква, са нужни сили, трябва да бъде готов за всичко.

— Наредиха ви да се явите ли? — попита Саша.

— Има ли значение?! Ще дойдат да ме вземат от Кежма. А в Кежма — кратко, но очевидно последно пътуване до Красноярск. Вие не попаднахте в тази група — това вдъхва надежда. Впрочем ще има още много групи, Саша, тъй че бъдете готов за всичко... Виждате, Лидия Григориевна Звягуро не я взеха сега, а ако съдим по характера

на сегашните събития, би трябвало при всички случаи да я вземат — виждате, не я закачат. Значи много неща тепърва предстоят. А това ви го подарявам — добави Всеволод Сергеевич и посочи купчинка книги, — знам, че не обичате кой знае колко философията, но тук има интересни книжки, а да ги мъкна със себе си... Пък и без това ще ми ги вземат... Ако откарат и вас, оставете ги на някого, в краен случай ги хвърлете.

— Благодаря — каза Саша, — имате ли нужда от нещо за из път?

— Мисля, че всичко си имам.

— Нищо си нямате — възрази Саша, — топло бельо нямате, нали?

— Не съм свикнал с вълнено, нося обикновено. Пък и зимата свършва.

— Егерско нямам, но имам ватирано — два ката. И вълнени чорапи.

— Достатъчно е.

— Имам и един пуловер в повече, ще го вземете ли?

— Саша, не ми давайте нищо... Криминалните ще ми вземат всичко.

— До Красноярск няма да ви го вземат... Видях ръкавиците ви, с тях човек може само по Невския проспект да се разхожда.

— Не, ръкавиците ми все още ги бива...

— Ще ви дам верхонки, хубави ръкавици от лос, като ги сложите върху вашите, купешките — ще ви топлят. Обуца?

— Обуцата ми са чудесни, ето вижте, подшити валенки. Достатъчно, Саша. Всичко си имам. Само пари нямам. Но сега държавата ме поема на своя издръжка.

— И все пак откъде знаете, че ще дойдат да ви вземат?

— Знам — кратко отговори Всеволод Сергеевич. Не че се страхуваше от Саша, имаше му доверие, но не назоваваше имена: тук животът е такъв — не бива да се назовават имена.

Багажът на Всеволод Сергеевич излезе малко — една добре натъпкана раница.

— Ето, готов съм.

Всеволод Сергеевич приседна на пейката.

— Искам да ви кажа нещо на сбогуване, Саша. Мъчно ми е, че ще се разделим с вас, истина ви казвам, обикнах ви. Вярно, както

казват сега, ние сме от различни страни на барикадата, но аз ви обичам и ви уважавам. Уважавам всички не защото не се отрекохте от вярата си — много са такива като вас. Но вашата вяра не прилича на вярата на другите — в нея има нещо човешко, в нея няма класова, партийна ограниченост. Може би сам не го съзнавате, но вие извеждате вярата си оттам, откъдето са изведени всички правдиви човешки идеали. И аз много ценя тази ваша черга. Но съм по-възрастен, по-опитен от вас. Не ставайте идеалист. Стойте по-близо до живота. Инак животът ще ви унищожи или — което е по-страшно — ще ви прекърши, а тогава... Простете ми, ще бъда пряк: идеалистите понякога се превръщат в светци, но по-често — в тирани и в пазители на тиранията... Колко злини по земята се прикриват зад високи идеали, колко долни постъпки се оправдават с тях. Нали не ми се сърдите?

Саша се засмя.

— Какво говорите, Всеволод Сергеевич! Може ли човек да се сърди заради нечии разсъждения? И с вашата теория нямам намерение да споря. И за бъдещето си ме мога да гарантирам. Ще ви кажа само едно: аз живея на земята, земен човек съм. Именно затова не съм идеалист, както вие го разбирате. Аз съм идеалист, както сам разбирам това понятие: Смятам, че човек трябва да изповядва някакви идеи, но идеи човешки, хуманни, справедливи. И в още нещо се убедих през тази година на затвор, етапно пътуване, заточение: на света няма нищо по-скъпо и по-свято от човешкия живот и човешкото достойнство. И онзи, който посяга на човешкия живот, е престъпник, онзи, който унижава човешкото в човека, също е престъпник.

— Но престъпниците трябва да бъдат съдени — намеси се Всеволод Сергеевич.

— Да, трябва да бъдат съдени.

— Ето го слабото място във вашите разсъждения. А съдиите кои са?

— Да не навлизаме в дебрите на въпроса. Повтарям, най-ценното на земята са човешкият живот и човешкото достойнство. Ако този принцип бъде признат за първостепенен, основополагащ идеал, съвременните хора ще намерят отговор и на частните въпроси.

Всеволод Сергеевич се послуша. Пред къщата проскърца шейна.

— Тъй, дойдоха за мен.

— Позадръжте ги, сега ще се върна — каза Саша.

Изскочи от къщата, отпред бе спряла шейна, в нея — колар и милиционер.

Саша изтича до вкъщи, грабна кат ватирано бельо, пуловера, верхонките, прибави две ризи и се върна при Всеволод Сергеевич.

— Ама защо носите всичко това? — намръщи се Всеволод Сергеевич. — Вижте, раницата ми е претъпкана.

— Нищо, ще намерим място, отворете я!

Натъпкаха всичко в раницата.

— Аха — каза Всеволод Сергеевич, — ето адреса на Олга Степановна, град Калинин. Написах ѝ писмо, надявам се да го пратя от Красноярск. Но там може да ме закарат направо в затвора. Затова ѝ пишете и вие — поне едното писмо ще стигне със сигурност.

Саша прибра листчето с адреса в джоба си.

Милиционерът и коларят се напиха с чай, излязоха.

Всеволод Сергеевич се облече, взе раницата, после я пусна на пода.

— Е, да се сбогуваме, Саша.

Прегърнаха се, разцелуваха се.

— Така и не си довършихме спора — усмихна се Всеволод Сергеевич.

— Може и да си го довършим някой ден — каза Саша.

Всеволод Сергеевич отиде в кухнята, сбогува се с хазяите и излезе, постави раницата в шейната.

На вратата стоеше момиченцето, дъщерята на хазяйката, с наметната на раменете шубичка.

— Е, още веднъж!

Всеволод Сергеевич и Саша се разцелуваха.

Всеволод Сергеевич се качи в шейната, уви си краката с покривалото, весело каза:

— Ами хайде да тръгваме!

Шейната заскърца...

Саша гледа подире им, докато се скриха зад ъгъла. И момиченцето остана на вратата, дълго гледа. В Мозгова останаха само двама заточени: Саша и Лидия Григориевна Звягуро.

[1] Съвет на народните комисари (1917–1946). — Б.пр. ↑

3.

А на Арбат всичко си беше както преди.

Животът продължаваше, сякаш не съществуваха заточения, затвори, лагери, сякаш нямаше затворници.

Познатите на затворниците, познатите на тези познати живееха, както и преди. За тях, за редовите труженици, за техните славни дела пишеха вестниците, говореше се по радиото, на събрания.

Вестниците пишеха, радиото съобщаваше, на събранията се говореше и за такива като Саша Панкратов, но — като за врагове, които трябва да бъдат унищожени. И онези, които ги подкрепят, които им съчувствуват, също трябва да бъдат унищожени.

Тъй като никой не искаше да бъде унищожен, не се изразяваха съмнения дали трябва да се унищожават хора без съд, хора, за чиято вина всички научаваха само от кратките вестникарски съобщения.

По-безопасно беше изобщо да не се говори за тях. По-добре да говориш за друго. Например за храбрите полярни летци, превозили миналата година от ледовете в Ледовития океан екипажа на претърпелия корабокрушение параход „Челюскин“. А дори и да хрумваше на някого мисълта, че спасяването на невинни хора от затворите е не по-малко важно от спасяването на „челюскинци“, тази мисъл не се изричаше гласно.

Сега Юрий Денисович Шарок носеше на петлиците широка ивица — старши оперативен пълномощник — и се подчиняваше непосредствено на началника на първо отделение Александър Фьодорович Вутковски и на неговия заместник Щейн. Беше подчинен и на Дяков, но само като на помощник-началник на отделението.

Вутковски и Щейн ценяха Шарок: сериозен, добросъвестен, изпълнителен служител. И перспективен. Тук за перспективни се смятаха хората, които не само умееха да накарат подследствения да „пропее“, не само да го накарат да признае собствената си вина, но

най-важното — да измъкнат от него връзки, да образуват не единично, а групово дело. Членовете на групата на свой ред ще изведат следствието до нови връзки. По този начин се създава запас, осигуряващ непрекъснатото функциониране на наказателните органи.

Шарок усвои това добре, усвои го веднага, усвои и много други истини, например правилото, че не бива да се вкопчваш в никое началство. Березин беше благосклонен към него, но Шарок се държеше на разстояние. И добре направи, Березин го запратиха чак в Далечния изток. Вярно, на висока длъжност. И званието си запази. Да, ама нали го махнаха от Москва. И хората му пръснаха кой знае къде.

Сред истините, които Шарок схвана тук, имаше и още една: не се изхвърляй, не забравяй, че стъпваш по острие на нож. Тук човек може да се опази само ако е изключително предпазлив. Нека тоя глупчо Дяков си въобразява, че е кой знае какво в своето положение, че всичко му е позволено, че е ненаказуем, че работи на *най-актуалния фронт*. Всичко е до време.

Вярно, тяхното отделение е най-актуалното. Във второ отделение са меншевиките, бундовците, анархистите, в трето — разните национални движения: мусаватистите^[1], дашнаките^[2] и тем подобни, в четвърто — есерите, в пето — църковниците. Спокойни отделения, какви ти днес меншевики и есери...

Шарок с удоволствие би се прехвърлил там. Веднъж му се откри възможност да се прехвърли в пето отделение, по църковните въпроси, но след известно колебание той отказа. Не искаше да влиза в разпра с господ бог.

Шарок не вярваше в бога. Но проявяваше търпимост към религиозността на майка си — нейна си работа. Пък и знае ли човек! Нали и образовани хора вярват в бога, например академик Павлов. Абсолютен материалист, учен със световно име, а направил църква в Колтуши, прави метани. А правителството му трепери, лично другарят Сталин се отнася с уважение към него.

Бог ли е, какво ли, но има нещо необяснимо. Съдба ли да го наречеш... Колко му беше мъчно тогава, през октомври 1934-а: заради някакъв си гаден апендицит не можа да замине за Ленинград, при Запорожец. А ако беше заминал, сега щеше да кисне в лагер.

Тогава Юра се върна от работа както обикновено, призори, и сигурно някъде към седем часа болките го присвиха. Бяха непоносими, тялото му сякаш се прекършваше на две, ни да вдишаш, ни да издишаш, лягаше надясно, наляво, свиваше краката си към гърдите, нищо не помагаше, не можа да възпре стона.

Майка му се щуреше из стаята: „Да ти сложим грейката?“ Слава богу, баща му не беше тръгнал за работа, сети се какво става, не разреши да се слага грейка, а каза: „Ще извикаме линейка.“

Юра отказваше: линейката като нищо ще го откара в болницата, а вечерта с „Червената стрела“ той трябва да замине за Ленинград при Запорожец, от болницата може да не го пуснат и край на заминаването, край с Ленинград, пак остава под властта на Дяков.

— Дай телефона — настояваше баща му.

— Няма нужда да се обаждаш, сега ще ми мине.

— Ако не дадеш своята „Бърза помощ“, ще извикам градската.

Юра се опита да седне в леглото, застена, стовари се върху възглавницата, не, невъзможно е да се търпи, лекарите от „Бърза помощ“ поне ще мубият инжекция и болката ще мине. Показа на баща си къде е бележникът.

Баща му намери номера, обади се. След половин час дойде колата, изнесоха Юра на носилка, целият блок гледаше, целият вход се подплаши. Закараха го на „Варсонофиевски“, в болницата на НКВД^[3], веднага го сложиха на операционната маса, оперираха го. Казаха, че ще свалят конците след десетина дни. Край! Свърши се с Ленинград! Колко му беше мъчно тогава, колко се ядосва, а излезе, че апендицитът го е спасил. Иди после, че не вярвай в съдбата.

— Имали сте късмет, навреме ви докараха, след още два-три часа щяхте да получите перитонит — каза професор Цитронблат, който го бе оперирал. Най-добрият хирург хем, виж го ти: с протеза вместо крак.

Но излезе, че късметът му е проработил не само в спасяването от перитонит, най-важното е било, че не замина за Ленинград...

Ден-два след операцията му донесоха кесия плодове — портокали, мандарини, ябълки — и бележка: „Юрочка, как си? Ако ти трябва нещо, пиши ми. Лена.“

Юра пусна бележката върху одеялото. Лена е дошла! Дошла е все пак! Уморен, измъчен от болката, той се разчувствува, чак в

гърлото му нещо се надигаше... Значи го обича, щом му е простила всичко, вече не ревнува...

Наистина, мярна му се и една неприятна мисъл: може пък това да е пак от тяхната интеллигентщина?... Каквото и да са имали в миналото, в трудна минута трябва да се притече на помощ, да прояви внимание, съчувствие. Така правят *приличните* хора, нали те са *прилични* хора... Никой не дойде да го види, а тя дойде.

Само Александър Фьодорович Вутковски се обади по телефона, питал за здравето му, но той е началник, редно е да проявява загриженост за подчинените си. Вярно, и майка му идва, но това не се брои... Донесе разни глупости, изпекла млинове, глупачката, поне да беше попитала лекаря какво бива и какво не бива да яде. А на него тук нищо не му трябва, хранят добре, знаят как да те хранят, все пак е централната болница на НКВД... А Лена, нали си е интеллигентия: мандарини, портокали — не храна, не млин с елдена каша, а знак на внимание.

И все пак не, не е дошла от приличие! Не може да го забрави. Такива като нея не забравят. И такива като него не могат да бъдат забравени. Не е някой лигльо. Мъж е!

Ала сега Шарок не чувствуваше онази гордост, радост, ликуване, които бе изпитал след първото им сдобряване миналото лято в Серебряний бор. Задоволство — да! Именно задоволство. Все пак приятно е.

— Напишете отговор — каза сестрата.

— Трудно ми е да пиша... Нека влезе за две минути.

— В стаята не може. Когато ви привдигнат и започнете да ходите, ще излезете в коридора, имаме едно салонче за посетители. Потърпете. След ден-два ще можете да ставате.

На обратната страна на Ленината бележка Юра написа:

„Леночка, благодаря за плодовете. Нищо не ми трябва, всичко имам, не се тревожи. Искам да те видя. След два дена ще ми разрешат да ставам, ще изляза при тебе. Ела...“

Помисли и добави: „Целувам те.“

След два дена разрешиха на Юра да става, същия ден дойде Лена.

Седнаха в малкия хол близо до стаята на Юра. Лена бе наметнала бяла престилка, вързалките ѝ висяха свободно, под престилката син

костюм, бяла блузка, на краката високи боти, стегнали пълните ѝ силни крака. Никога не бе могъл да гледа равнодушно краката ѝ, вълнуваше го и ароматът на нейния парфюм... Красива, здрава, грее, а той — с грозен ватиран халат, под халата долно бельо, на голите нозе чехли, небръснат.

— Позна ме — кисело се позасмя Шарок, — ама сигурно приличам на мъртвец?

— Не преувеличавай — усмихна се Лена, — малко си блед, това е естествено, когато си в болница. Колко ще те държат тук?

— Две-три седмици.

— Не тъгувай, аз ще идвам.

Добра жена е все пак! Чужда е, но си я бива, става за работа! Добра, нежна, обича го, той го вижда, отново е готова на всичко заради него и все пак има помежду им някаква точка на отблъскване, така ли му се викаше по научному?

Именно нейната доброта, нежност, порядъчност, деликатност, всичко, което е толкова приятно у нея, е противоположно нему — той не може да бъде откровен с нея, не може да бъде такъв, какъвто е в действителност.

С Вика, уличницата, осведомителката, можеше да бъде откровен, вярно, ако не беше доносница, а, да речем, просто негова жена. С нея би могъл да си говори открито, да си каже и майчиното мляко, без разните тинтири-минтири — при това и ще те разбере, и добър съвет ще ти даде.

А с Лена не може така. Трябва да се нагажда към нейните представи за морал и нравственост. А какъв морал, каква нравственост може да има в неговата работа, в неговия живот, пък и съществуват ли те изобщо?

Какви са моралът, нравствеността на баща ѝ, уважаемия Иван Григориевич Будягин? Колко хора е изпоразстрелял като председател на губернска ЧК? От какъв морал и от каква нравственост се е ръководил, когато е пращал хората на онзи свят? От интересите на пролетариата ли? Ами кой е определил тези интереси? Партията? Ленин?

Прекрасно. И той, Шарок, се ръководи от интересите на пролетариата, само с тази разлика, че днес ги определя сегашният вожд на партията — другарят Сталин. Но е безсмислено да обяснява

всичко това на Лена. Той трябва да говори за хората, така както говори тя — с уважение, за преследваните също както говори тя — със съчувствие. Веднъж каза нещо наопаки — тя не възрази, но го погледна уплашено, развали му настроението.

В леглото е пламенна, покорна, привлича те, не можеш да се откъснеш. Дума да няма, така си е, но нали човек трябва и да си поговори с някого... Каква полза, че се влачи при него в болницата всеки ден?

Да можеше да излее пред нея всичко, което го вълнуваше, да потъгват заедно за проваленото заминаване за Ленинград, да помислят кого ли от колегите са пратили на негово място в групата на Запорожец, щом излезе, той, разбира се, ще научи и това. Но Дяков може и да изхитрува, да не му каже името... А пък ако работата не е спешна, Запорожец може и да го дочака, да каже в Москва: „Не искам никой друг, само Шарок.“

А вместо това бърбят за някакви глупости, не му е интересно, не казва каквото мисли и така както го мисли, нагажда се към нея, непрекъснато е нащрек — да не би да изтърве неподходяща дума и да види уплашените ѝ очи — това унижаваше и потискаше Шарок. Но и не му се късаше с нея...

Изписаха Шарок от болницата и срещите им, макар и редки, се възобновиха.

Юра работеше нощем, Лена — денем. Пък и нямаше къде да се срещат: квартирата на Дяковата Ребека отпадна, стига му провалът с Вика. Веднъж-дваж отидоха във вилата на Лена в Серебряний бор, зиме вилата се отопляваше, но в почивните дни все идваше някой, а и през ваканцията там живееше Владлен, караше ски.

Веднъж Юра ѝ звънна вечерта от службата. Тя се зарадва, попита как върви работата му.

— Капнал съм, разправях се тука с един кучи син.

Естествено тя веднага се умълча. Чистофайница. Принцеса. Нетактично съм се изразил, видите ли, такива думи не са за техните уши. Та той е просто изцеден, не може да претегля всяка своя фраза.

— Добре де, не мисли за нашите грижи. Кажи ти как си.

— Нищо особено, всичко си е, както преди.

— Обадих ти се просто така — каза Шарок, — отдавна не бях чувал гласа ти. Как ще прекараме първомайските празници?

- А ти колко свободни дни имаш?
— Два.
— И аз два. Хайде да отидем някъде.
— Къде?
— Ще измислим... Дотогава има цели три седмици.
— Готово — каза Шарок, — хайде мисли.

Бяха два упоителни дни. Специален автобус ги закара в един инак недостъпен санаториум за научни работници в Подмосковието.

— Как намери карти? — попита Юра.

Лена отговори уклончиво:

— Има ли значение.

Но когато тя подаваше картите на администратора, Юра видя, че са на името на Будягин. Ясно, татенцето се е поразтичало заради щерката.

Домът беше разкошен, но наоколо нямаше нито една позната физиономия, а Лена си разменяше поздравии с много хора. Каза на Юра няколко имена — учени, сред тях има и академици, дошли с жените и децата си да прекарат двата дни на първомайските празници.

Дадоха им малка стая, прозорците гледаха към брезова горичка. Клоните на дърветата още бяха голи, но вече ги обвиваше едва забележимо светлозелено облаче, значи щяха всеки момент да се разлистят.

— Само напролет стволите на брежите са толкова бели — Лена погледна Юра, — не си ли забелязвал?

Не, той не беше забелязвал.

— Вече дори не си спомням кога за последен път съм бил извън града.

Изпод ланшната шума се подаваше млада тревичка, дните бяха чудни, слънчеви, топли, но гората още не бе изсъхнала, под краката жвакаше вода и пътеките бяха влажни. Всички ходеха без палта, по костюми, жените запряха ръкавите на роклите си — красиви, гледани, породисти жени.

Играеше се волейбол, крикет, Шарок за пръв път виждаше крикет, старомодна игра, напушваше го смях, като гледаше как солидни академици и охранени дами яростно спорят и се карат заради

някакви неясни за Юра правила: докоснал ли си с ръка топката или не си, минал ли си вратата или не си. Наблюдаващите също се намесваха в тези спорове, а играчите учтиво, но твърдо и дори язвително молеха да не им се пречи.

Изобщо на крикетната площадка беше доста забавно. Юра гледаше как играе Лена, усмихваше ѝ се, когато очите им се срещаха.

Наглед толкова далеч от спорта, едра, тромава, тя, както Юра се бе убедил в Серебряний бор, чудесно плуваше, тук добре играеше крикет, играеше и волейбол. Браво, значи е и спортно женче. Тя беше весела, спокойна, очите ѝ блестяха, беше внимателна с Юра.

Трябваше да си тръгнат вечерта на втория ден. Следобедна полегнаха... И когато дойде време да стават, легнала на ръката му, тя попита:

— Хубаво беше тук, нали?

— Да, не беше лошо — отвърна той в полудрямка.

— А ние с тебе се разделяме, Юра — каза тя спокойно. И на Юра дори му се стори, че се усмихна.

Не можа да схване отведнъж какво означават думите ѝ.

— Не те разбирам.

— Казвам, че се разделяме с тебе, Юра, и този път завинаги.

— Защо така изведнъж?

— Не е изведнъж. Не съм го решила днес. Но исках да се разделим с добро, дори щастливо.

— И затова ли ме доведе тук?

— Затова.

— Какво пък, красиво, елегантно, екстра класа. Тъй да се рече, кралицата отстранява своя фаворит. И все пак ще ми се да зная причината.

— Причината? — Тя отметна глава, легна по гръб, сложи ръце под главата си. — Има ли смисъл да определяме причината... Ние вече не сме деца, не сме млади влюбени. Такива срещи по телефонно повикване вече не са за нас... Не, да не си помислиш, че казвам това като желание да се оженим.

— Ами защо?... Може пък аз да искам да се оженим за тебе.

Тя се засмя.

— Това не е достатъчно, Юрочка... Ти може да искаш. А може аз да не искам.

Абе на него и през ум не му бе минавало да се жени за нея. Смешно е дори да се говори за това. Но самолюбието му бе засегнато, той бе оскърбен.

— И с какво не ти подхождам, мога ли да знам?

— Ти ми подхождаш, май и аз ти подхождам. Но тук, на това или на някое друго легло. Само че леглото все още не е целият живот.

— Ти какво, да не те пипна пак ревността към Вика?

— А откъде знаеш, че съм те ревнувала от Вика, не съм ти казвала нищо по този въпрос.

— Не си ми казвала, но знам, аз съм длъжен всичко да знам. — Шарок обичаше да вмъква тази фраза, където трябва и където не трябва.

— Е, тогава ще ти кажа: и аз знам. Знам като каква е идвала Вика в онази квартира.

Сега той се надигна на лакът. Тук има нещо неясно, намирисва на нещо неприятно. Той си бе мислил, че просто ревността ѝ е минала, обаче излезе, че тя знаела за осведомителската роля на Вика. Откъде ли знае? Дали Вика сама не ѝ е признала? Тогава той я е оплескал.

— И като каква е идвала при мене?

— Не желая да обсъждам този въпрос.

Неочаквано той долови в гласа ѝ металната будягиновска твърдост.

— Тази тема не ми е интересна. Много хора знаят какво предстелява Вика. Но само аз — че в работата си тя е била свързана с тебе. И от мен няма да го научи никой. Така че не се тревожи: никога, при никакви обстоятелства аз няма да ти причиня вреда. Ти прекрасно го знаеш. Да, когато видях Вика там, бях възмутена и скъсах отношенията ни. Но после, когато научих каква е, разбрах, че не съм била права. Така че онзи случай сега няма никакво значение. Защо се разделяме ли? Не исках да ти казвам, но щом настиваш, ще ти кажа: пак съм бременна, Юра. Очаквам дете. И както вероятно се досещаш, вече няма да има никакъв синап и никакви аборти. Ще родя син или дъщеря. Към тебе нямам никакви претенции. И издръжка няма да ти искам, и за баща няма да те пиша — знам, не го желаяш.

Охо, бива си ги тия новини!

Но той бе поразен не толкова от самата вест, колкото от нейния нов, спокоен, властен глас.

— Но защо всъщност?... — подзе Шарок.

Тя го прекъсна:

— Недей да спориш! Нещата, за които говорим, не са повод за чесане на езици.

Тя не повиши глас, но в него пак прозвуча *тяхната*, будягинската категоричност.

— Този брак не е нужен и на двама ни и преди всичко на тебе, защо трябва да се преструваш?

Шарок стана, отиде до прозореца, дръпна завесите, дълго стоя така...

Права е. Той не ѝ е нужен, и тя не му е нужна. Да влезе в чуждо семейство, вечно да живее вътрешно напрегнат, да се приспособява към техния начин на мислене, да обмисля всяка фраза — това е изключено.

Но остана поразен, когато Лена повтори почти дума по дума всичко, за което бе мислил там, до прозореца. Изглежда, все пак я бе подценявал.

— Ние сме си чужди, Юра, имаме различни възгледи, различни ценности, нужни са ни усилия, за да се разбираме. Виждам как се присвояваш към мен, говориш не каквото мислиш и не казваш истината. Това е трудно, най-малкото — обременително.

— Какво имаш предвид?

— Имам предвид разказа ти за Саша — че уж благодарение на тебе го осъдили само на три години заточение, а не са го пратили в лагер, и че уж неговото арестуване криело някакви опасности и за тебе. Глупости! Просто аз винаги съм искала да имам добро мнение за тебе и съм си внушавала, че всичко е така, както казваш...

Шарок мълчеше.

— И за Вика. Знам, че работиш в органите, но самият факт, че работиш *така*, ме отврати, остави у мен неприятно чувство. Прекалено нечистоплътно беше да смесваш тези неща.

Той седна до Лена на леглото, хвана ръката ѝ, усмихна се.

— Но защо тогава дойде при мен в болницата? Та ти сама възобнови връзката ни.

— Как можех да не дойда... Тревожех се — Нина каза: „Изнесоха го на носилка, откараха го с линейка.“ Пък и ми дожаля за

тебе: в болница човек се чувства много самотен, когато никой не идва да го види.

— Ясно... Значи просто си ме съжалила... А аз се надявах, че ме обичаш.

— Аз ли? — тя се замисли. — Не знам. Едва ли... Но искам да се разделим като приятели, искам да се разделим с теб именно в такъв светъл майски празничен ден, именно такъв да го запомним.

Не биваше да пита за болницата, даде ѝ още един повод да го унижи, да му покаже интеллигентското си превъзходство. Той не отиде при нея в болницата, макар че тя тогава умираше, умираше по негова вина, а тя дойде дори след една нищо и никаква операция, показа се по-добра, по-благородна от него.

Сега, бременна, отново поема всичко върху себе си, освобождава го от всички грижи, от отговорност, от издръжка. Сигурно там, в онова миличко семейство, вече са уговорили всичко, сигурно самият Иван Григориевич е казал: „Ще минем и без твоя подлец, раждай!“ Отново изтъкват, че те са аристократи, а той е плебей, нищожество.

И той нищо не може да ѝ отговори. Но трябва да отговори, трябва да излезе достойно от това положение.

— Прекарахме много хубаво тези дни — каза Юра, — да не си разваляме отношенията, като ги изясняваме. Разбирам: ти си се приготвила за такъв разговор, понапомпала си се, да не продължаваме, сега ти е трудно да излезеш от това състояние. Ще заминем, ще се поуспокоиш и тогава отново ще се върнем към този въпрос.

Тя поклати глава.

— Никога няма да се върнем към този разговор. Никога вече няма да се срещнем, Юра, всичко е свършено.

Пресегна се, взе от масичката часовника си, стана, започна да се облича. Каза, сякаш нищо не беше се случило:

— Днес ще дойдат два автобуса: в седем и в осем. Записаха ни за седем, искам по-рано да се прибера. За заминаващите в седем вечерята ще бъде сервирана половин час по-рано. Така че побързай, Юрочка!

[1] „Мусават“ („Равенство“) — контрареволуционна буржоазно-националистическа партия в Азербайджан (1911–1920). — Б.пр. ↑

[2] „Дашнакцутюн“ („Съюз“) — арменска буржоазно-националистическа партия, основана през 1890 г. След антисъветски

метеж през 1921 г. — антисъветски организации в редица страни. — Б.пр. ↑

[3] Народен комисариат по вътрешните работи. — Б.пр. ↑

4.

Варя се записа в строителния институт. Не редовно, както я съветваше Нина, а вечерно: стипендията е малка, а тя не иска да живее на гърба на сестра си.

Този довод не убеди Нина: та нали милиони студенти живеят от стипендии. Вярно, ще се наложи да живее скромно, но всички живеят скромно. Такова е времето сега. Страната напърга всичките си сили, създава се могъща социалистическа държава. В името на тази велика цел народът къса от залька си, понася невероятни лишения, връстниците на Варя мръзнат в землянки и бараки, строят заводи, фабрики, електростанции. И студентите в общежитията се тъпчат по шест души в стая, хранят се в евтини студентски столове. А Варя има стая на Арбат, бившето ѝ мъжленце, макар и мошеник, все пак я обу и облече за пет години напред, така че спокойно би могла да учи редовно.

По принцип Нина не беше против вечерното следване. Но защо Варя хитрува, защо я баламосва? Да не би Нина да не познава сестра си?... Познава я... Цялата работа е много проста: вечерното следване ще отърве Варя от елементарни обществени задължения в работата ѝ, а работата ще я освободи от обществените задължения в института. Нали сама ѝ призна: „Слава богу, сега няма да ходя на събрания. Други да вдигат ръце, да славословят своя «гениален и мъдър» ръководител, да реват от възторг, овце такива.“

И говори това на Нина, която е партиен член! Безполезно е да спори с Варя, да ѝ доказва нещо, какво озлобление, каква непримиримост на нейната възраст — поразително!

Окачила над леглото си снимката на Саша Панкратов. Същата снимка има и Нина в албума си, но обикновена, а тази е увеличена, в рамка със стъкло. На видно място. Над масичката на Нина виси портретът на другаря Сталин, а Варя окачила портрета на Саша Панкратов, заточения в Сибир по член 58, алинея десета: „контрареволуционна агитация и пропаганда“. При Нина идват гости,

познават Саша, отбиват се съседи, и те го познават, като си помислиш само за Вера Станиславовна, тая гадина! Видя го, ехидно се ухили, непременно ще доложи. Е, какво сега, да не пускат никого в стаята ли?

— Защо си окачила снимката на Саша? — попита Нина.

— А тебе защо те смущава това?

— Живеем в една стая, трябва някак да се съобразяваме една с друга.

— А ти мене питала ли си ме, когато си окачила този наш най-добър машинист?

И посочи портрета на Сталин.

— Защо машинист? — не разбра веднага Нина.

— Че как. Железничарите пишат: нашият най-добър машинист е Сталин.

— Да не си посмяла да говориш така! Ясно? Да не си посмяла! Окачих портрета на другаря Сталин, когато теб те нямаше тук, когато ти живееше с твоето мъжленце, билиардиста. Аз уважавам другаря Сталин.

— Аз пък — хладнокръвно отговори Варя — уважавам другаря Панкратов.

— Моля, уважавай си го, но запази това за себе си... Няма да го афишираш! Какъв ти е той? Съпруг? Струва ми се, ти имаше друг съпруг! Годеник? Защо тогава не го дочака, ами хукна подир някакъв мошеник... Приятел от училище? В училище ти дори не го познаваше. Той не ти е никакъв. Никакъв! Защо тогава окачи снимката му? Като демонстрация ли? А как може да свърши това не помисли ли? С една дума предупреждавам те: ако не свалиш снимката, аз ще я сваля.

— Така значи... — Варя се запъна, после спокойно и решително заяви: — Имай предвид, че само да докоснеш снимката на Саша, аз ще сваля твоя мустакатия, ще го изнеса в коридора и пред всички ще го накъсам на парченца. Можеш да бъдеш сигурна, че ще го направя.

Нина пламна от гняв: психопатка, покварено момиче! Създаде си е от Саша кумир, новоизлюпената Магдалина, новоизлюпеният Исус Христос! Фанатичка! За една стотна от това, което плещи, може да й лепнат 5 години. И Нина ще трябва да отговаря заради нея. Какво ще каже? Че не е знаела за настроенята на собствената си сестра? С която живеят в една стая?

— Забранявам ти да ми говориш така! — категорично заяви тя.
— Забранявам ти!

— Може би трябва да млъкна изобщо?

— Да, мълчи, щом нямаш други теми за разговор. Аз съм комунистка и не желая да слушам антисъветски приказки!

— Антисъветски приказки ли? Нима говоря нещо против съветската власт? Аз съм за съветската власт, само не мога да понасям вашия „баща и учител“!

— Как смееш да наричаш така другаря Сталин! Другарят Сталин и съветската власт са едно и също нещо.

— За теб са едно и също...

— Не само за мен, а за цялата партия, за целия народ...

— Не говори от името на целия народ, вие добре го баламосвате. В един вестник пише: „Да бъде освободен Енукидзе и да бъде избран за всекавказки кмет.“ А в други: „Да бъде изключен от партията за политическо и битово разложение.“ На всяка крачка лъжете!

В коридора се чува стъпки и стихнаха пред тяхната врата. Ето на, сега заради снимката на Саша тая мизерница Вера Станиславовна ще започне да подслушва какво си говорят.

— Повтарям — Нина зашепна, — забранявам ти да говориш на тази тема с мен, разбираш ли? — Личицето ѝ пламна, тя сечеше с длан въздуха. — Забранявам ти! И ти забранявам да говориш не само с мен, но и с когото и да било!

— С тебе мога да не разговарям — сниши глас и Варя, а с други хора — то си е моя работа. И не размахвай ръце!

— Разбираш ли как ще свърши това за теб?

— Никак. Аз разговарям само с почтени хора.

— Твоя си работа. Но ако още веднъж заговориш пред мен по този начин, една от нас ще трябва винаги да напусне тази квартира.

Не те спирам — присви очи Варя, — впрочем... Ти можеш да ме пратиш в Бутирки, така ще се освободиш от мен.

— Ако не се вразумиш, може би ще трябва да го направя. Ами да — хладнокръвно отговори Варя, — за тебе това ще бъде твърде естествено и логично. Само дето ще трябва да ми носиш едно-друго в затвора.

И запя:

*Не ходи по лед,
ледът под тебе тътне,
не люби крадец,
крадецът там ще хлътне,
крадецът там ще хлътне,
водица ще си глътне,
цигари ще му носиш
в сърцето с мисли мътни...^[1]*

— Не се прави на циркаджийка! — кресна Нина.

— Впрочем ти нищо няма да ми носиш, хайде де, на някаква си там антисъветчица. Други ще ми донесат. Е, стига — тя стана, — не се тревожи: вече няма да разговарям с тебе на тази тема.

Те престанаха да разговарят не само на тази тема, изобщо престанаха да разговарят. За какво да си говорят? Всяка живееше свой живот.

Но и това не задоволяваше Нина. Сурово, отговорно време е. Обкръжена от външни врагове, страната се бори с вътрешните. И най-малкото съмнение в Сталин означава съмнение в партията, неверие в делото на социализма. Само безгранична, безрезервна вяра може да сплоти милионите за строителството на новото общество само безгранична, безрезервна вяра може да гарантира победата. В битка човек не разсъждава, в битка човек действа, изпълнява заповедите на командуването, а не ги обсъжда. Нейната сестричка не само се съмнява, тя не вярва, тя отрича всичко, което е скъпо и свято за Нина и за милионите съветски хора. По-рано имаше момчетии, танци-манци, ресторанти, после съпруг — играч на билиард, крадец, мошеник, сега антисъветски настроения. До какво ще доведе всичко това? Какво очаква Варя? И какво очаква нея, Нина? И тук не става дума за страх, става дума за нейната партийна честност. Прикривайки Варя, тя поощрява антисъветските приказки, значи поощрява антисъветската агитация. Така тя върши престъпление пред партията, превръща се в *съучастничка*.

Но как да постъпи? Да отиде при началника на Варя и да поговори с него? Да съобщи в партийната организация. Донос срещу

сестра?! Това е ужасно! Та нали ще вкарат Варя в затвора и всички ще знаят, че я е вкарала родната ѝ сестра. Но тя не може и да мълчи.

Дали да се посъветва с Алевтина Фьодоровна? Тя винаги се е държала с нея като майка. Нина беше нейната любимка, комсомолка, активистка — това харесваше на Алевтина Фьодоровна. Когато Нина завърши педагогическия институт, я взе в училище да преподава история, не я остави да я натирят в провинцията. А когато Нина искаше да събира подписи под заявлението относно арестуването на Саша Панкратов, Алевтина Фьодоровна прочете заявлението и го скъса:

— Този документ не е съществувал.

И никога повече не заговори за него. А след месец даде на Нина препоръка за приемане в партията.

Нина вярваше безрезервно на Алевтина Фьодоровна. Тази пълна ниска жена с прави редки коси, с пенсне на облото мордвинско лице, участничка в Гражданската война, член на партията от 1919 година, олицетворяваше за Нина партийната съвест, беше образец, по който тя се равняваше.

И все пак да ѝ разкаже за Варя би означавало да прехвърли върху нея отговорността за сестра си, за нейните изказвания. Тя ще знае за тях, а *да знаеш* в наше време означава и да отговаряш. Нина може да мълчи, в краен случай ще има някакво оправдание, макар и неубедително — например, че не е знаела истинските възгледи на Варя, че тя ги е криела от нея, или друг вариант: забелязала е нещо у сестра си, опитвала се е да поговори с нея откровено, но не е успяла. Изобщо все някак ще се оправдае, макар че естествено не е достойно да се измъква, да бяга от отговорността.

Но за Алевтина Фьодоровна няма да има никакви оправдания — Нина ѝ е разказала всичко, тя е била в течение, знаела е, че една от бившите ученички от нейното училище говори такива неща — и не е реагирала. Значи ще бъде длъжна да реагира.

Нина се колебаеше, не можеше и не можеше да реши как да постъпи. Помогна ѝ случайността. Алевтина Фьодоровна сама я извика да поговорят на четири очи.

Навремето Народният комисариат по просветата изпрати Алевтина Фьодоровна да укрепи училището, известно с лошия

социален състав на учащите се, с реакционността на преподавателите, с неунищожимия дух на старата гимназия.

Алевтина Фьодоровна унищожи този дух. Дойдоха млади учители, сред които и Нина, бяха сформирани пионерска и комсомолска организация, старият обструкционистки родителски съвет бе заменен с нов, лоялен.

Училището престана да бъде закрито, кастово учебно заведение, каквото беше преди революцията и след революцията, когато беше прикрепено към ЦЕКУБУ, комитета по подобряване бита на учените — трик, позволил на арбатската интелигенция, както и преди, да дели децата си от другите. Сега в училището приемаха всякакви деца. Бе отменено дори званието „експериментално-показно“, дадено му благодарение пак на ЦЕКУБУ с цел да се повишат заплатите на старите учители, реакционери и ретрогради. Обикновено районно средно трудово училище с обикновен пореден номер.

Но и Алевтина Фьодоровна се превърна в директорка на обикновено средно трудово училище. А в Народния комисариат по просветата бе заемала отговорен пост, преди това също бе заемала отговорни постове. Изпратиха я в училището временно, а после я забравиха. Тя с години чака ново назначение, но не го получаваше. Излезе, че я понижиха.

Ореолът на важна личност, с който дойде в училището Алевтина Фьодоровна, помръкна. Нейната войнственост стана ненужна, неуместна, дори смешна. Взискателността ѝ се превърна в придиричливост, строгостта — в раздражителност. Получила класическо педагогическо образование, тя постепенно намери общ език със старите учители, тоест с онези, които искаха от учениците знания, не завишаваха бележките на активистите, не приемаха педологически и тем подобни експерименти. Когато се сблъска със страшната неграмотност на учениците от осми клас, които знаеха социалния генезис на Хамлет, но не знаеха къде се слага запетая, Алевтина Фьодоровна изгони младия преподавател по руски език и литература, последовател на Переверзев, и върна стария, който бе учил децата на синтаксис, правопис и пунктуация.

Обратното развитие на Алевтина Фьодоровна вървеше редом с нейната растяща омраза към ръководството на Комисариата по

просветата, към народния комисар Бубнов, към заместника му Епщейн, смяташе, че те са виновни за нейното понижение.

Но не всички я бяха забравили, бяха останали и хора, които я уважаваха, с които бе минала по пътищата на революцията.

От тези приятели Алевтина Фьодоровна преди време бе получила информация за постановление на ЦК и Съвета на народните комисари. В него се казвало, че преподаването на история има отвлечен характер, на учениците се поднасят абстрактни определения, а трябва в паметта им да залягат историческите дейци и хронологията.

Сега постановлението бе публикувано. То бе неочаквано. Преподавателите бяха свикнали с формулировката: историята на човечеството е история на борбата на класите, историческите дейци са само изразители на техните интереси. Сега значи трябваше да се върнат към концепциите, разглеждащи историята като низ дела на велики хора?

Алевтина Фьодоровна прие спокойно новото постановление. Нея, представителката на висшата партийна политика, не я учудваха никакви завои на тази политика. Не изпитваше дълбока почит към висшите инстанции, бе виждала отблизо ръководителите на държавата, гледаше на тях като на равни — и тя би могла да бъде на тяхно място. Троцки винаги бе смятала за чужд човек, троцкистите — за дребнобуржоазни кресльовци, Зиновиев и Каменев — за паникьори. По възгледи бе по-близо до Риков, Томски, Бухарин и другите представители на стария руски болшеvizъм. Ала те излязоха слаби, за да поемат ръководството. Сега тя беше за Сталин — не защото се възхищаваше от качествата му, напротив, знаеше колко струва, но в дадените условия той беше единственият способен да държи юздите. И то да ги държи здраво. Познава партията, нейните хора, практик е, а не фразьор.

Самата Алевтина Фьодоровна беше практик, оценяваше хората от гледна точка на ползата, която принасяха. Веднъж в час по история дори каза: „Декабристите ли? Че какво са направили те?“

Основното в получената от приятелите информация беше, че постановлението на ЦК и Съвета на народните комисари е изработено без участието на Бубнов и Епщейн и следователно като нападка срещу тях.

Това веднага превърна Алевтина Фьодоровна в привърженичка на постановлението, макар тя да разбираше, че укрепването ролята на личността в историята изобщо означава възвеличаване ролята на Сталин в частност. Ала нима е малко значението на личността? Би ли могла Октомврийската революция да се извърши без Ленин? Сега възвеличаваме живия Сталин повече, отколкото навремето Илич. Но те са несъизмерими фигури. Ленин не се нуждаеше от укрепване на престижа му, затова е Ленин, а Сталин се нуждае, той е само Сталин. Но авторитетът на Сталин — това е авторитетът на партията, на нейните кадри, на които Сталин дължи всичко.

Новите учебници по история още не бяха готови. Старите вече не можеше да се използват. Именно по този повод Алевтина Фьодоровна повика Нина: организиран е всесъюзен летен семинар на историците, там се изпращат най-добрите преподаватели, онези, които после ще могат сами да проведат градските и районните учителски семинари. Алевтина Фьодоровна се е спряла на Нина — още едно доказателство за нейното благоразположение.

— Благодаря ви, Алевтина Фьодоровна, ще се постарая да се справя.

— Ще се справиш — окуражи я Алевтина Фьодоровна, — че кого друг да изпратим? Жохов ли?

Навремето те бяха учили по известния учебник на Жохов, той бе преподавал на Нина и в института. Жохов беше привърженик на Соловьев, сега обвиняван в идеализъм. Като спомена Жохов, Алевтина Фьодоровна показа на Нина на какво ниво я издига.

— Утре ще излезе решението — продължи Алевтина Фьодоровна, — вдругиден ще идеш до районния отдел и ще получиш командировъчното.

Тя не се съмняваше, че решението ще бъде тъкмо каквото ѝ е нужно на нея и че кандидатурата на Нина ще бъде утвърдена.

— Материалите и конспектите едва ли ще бъдат готови за семинара, ще трябва да си водиш записки, запаси се с тетрадки.

— Ще се запася.

Алевтина Фьодоровна се позасмя.

— Интересно как ли ще излязат от положението нашите. Епщейн няма как да се измъкне от изказване. Ще излавира.

Не можеше да говори така за Бубнов — народния комисар, члена на ЦК. Но като говореше за Епщейн, подразбираше и Бубнов.

Алевтина Фьодоровна отново заговори делово:

— Запомни всичко добре и си записвай, после ти ще трябва да водиш инструктажа.

Нина разбираше, че я интересуват само Бубнов и Епщейн.

— Всичко ще запомня.

Заради Алевтина Фьодоровна (не ценят такива кадри!) и тя изпитваше неприязън към ръководителите на комисариата по просветата.

Но през цялото време мислеше за едно и също: да каже ли на Алевтина Фьодоровна за Варя или да не ѝ казва?

Алевтина я погледна втренчено.

— Нещо май си угрижена?

Нина замънка:

— Нищо особено.

— Казвай какво има! — заповяда Алевтина Фьодоровна.

— Варя, сестра ми, нали си я спомняте?

— Спомням си я, разбира се. Красиво девойче. Та какво има?

— На бърза ръка се омъжи за един билиардист, помами се по красив живот, после го напусна и то се знае — разочарование, лошо настроение и тъй нататък.

Алевтина Фьодоровна я гледаше изпитателно. Разбираше, че въпросът не е в билиардиста и в ресторантите.

Нина замълча, нямаше сили да произнесе думите „антисъветски разговори“. Изведнъж ясно осъзна, че не бива да говори за това. Алевтина Фьодоровна ще възприеме сериозно тези думи, няма да сантименталничи, последствията може да бъдат най-неочаквани и сурови.

— Е, та? — строго и отчуждено попита Алевтина Фьодоровна.

— Нищо. Попитахте от какво съм угрижена и аз ви казах.

И се усмихна, сякаш извинявайки се за своята минутна слабост.

— Предвижда се съвещанието да се проведе в Ленинград, но може да стане и в Москва, в зданието на Института за Червена професура.

Нина си помисли: по-добре да е в Ленинград, да замине от Москва и два месеца да не вижда Варя, стана ѝ тягостно да живее с

нея.

[\[1\]](#) Стиховете преведе Марко Марков. ↑

5.

Варя беше доволна, че се записа да следва вечерно. Сега никой не можеше да я завлече на никакви събрания, тя правеше изненадана физиономия: „Ами института?“ Освен това ѝ се полагаха допълнителни свободни дни, например за подготовка за изпити, пък и във вечерното обучение нямаше почти никакви обществени дисциплини, разните там политикономии, а тя можеше и да избягва безинтересните лекции, като в тези случаи се оправдаваше с работата си. В работата обаче никога не хитруваше, не искаше да бъде в тежест на колектива си.

И най-важното — учеше с лекота. Прекрасно подготвена в училище, надарена по физика и математика, сред своите състуденти — обикновени строители-практици, технически ръководители, бригадири — тя беше първа, гордост на групата, макар че вкъщи изобщо не учеше, пък и за вкъщи им даваха малко задачи, почти нищо. Към девет вечерта беше свободна, успяваше да навести Софя Александровна или да гледа някой филм. На кино ходеше сама, без Зоя, избягваше я.

Веднъж Зоя дойде у тях чорлава, с подпухнали от плач очи — откраднали ѝ комплекта пергели. Комплект „Рихтер“, с всичко необходимо за чертожници, съвсем нов.

— Ларка го е откраднала, сигурна съм — нареждаше Зоя, — дойде снощи, поиска чай, аз отидох до кухнята, през това време го е взела. Отначало нищо не забелязах, такава ѝ е физиономията.

— Физиономията ѝ е такава, че хора с такива физиономии не ги пускат в прилични къщи — каза Варя, — нали те предупреждавах.

— Да — с готовност се съгласи Зоя, — каза ми, ти имаш нюх.

— Моля, без четки.

— Израснахме в един блок, учихме в един клас, как да я изгоня?

— Да бе, разбира се. Как можем да си позволим такива грубости?

Зоя сбърчи лице, пак бе готова да се разплаче.

— Ако сега не ѝ вземем комплекта, тя ще го даде на своя Витка и тогава край.

— Кои са тези „ние“? Аз нямам намерение да се намесвам в тази долна история.

— Варя, моля ти се, ела с мен. Ти нищо няма да говориш. Просто ще стоиш до мен и Лара ще се уплаши.

— Не — категорично заяви Варя, — трябва да ида в библиотеката, поставена ми е задача да подготвя един материал.

Излязоха.

— Всичко хубаво — каза Варя. — Желая ти успех.

Когато завиваше по „Плотников“, се извърна. Зоя стоеше пред входа, плачеше и бършеше сълзите си с шала.

Варя се върна.

— Хайде, но да е за последен път.

Държавната банка се помещаваше на долния етаж на големия блок на ъгъла на „Смоленская“ и „Плюшчиха“. В салона, изпълнен с маси за клиентите, беше многолюдно, тясно, шумно. Дълги опашки се редяха пред касите. На служителите от банката също им беше тясно зад гишетата.

Там, зад едно гише, ровеше в картотеката Лара. Тя веднага почувствува, че някой идва при нея, очакваше, че ще дойдат и затова се захвана с картотеката. Ровеше в продълговатото сандъче, разместваше някакви картончета и ги изучаваше с такова усърдие, че веднага стана ясно: няма да е лесно да я откъснат от тази работа.

— Извикай я — нареди Варя.

— Лара — подвикна Зоя.

Лара хвърли поглед към салона и се престори, че не чува. Взе едно картонче и го понесе към счетоводителката, дебелана с мъжки очила в рогови рамки и безброй панделчици на бюста. Беше типична счетоводителка, не като тънкокраката Лара.

— Страх я е да дойде — каза Зоя.

— Трябва да викнеш по-високо — посъветва я Варя.

— Лара! — Зоя огласи целия салон.

От опашките се заоглеждаха. Варя изгаряше от срам. Служителките зад гишетата вдигнаха глави. Счетоводителката с

панделчиците каза басово:

— Ама че хора!

Лара се огледа, в очите ѝ май се мярна стъписване, на Варя ѝ се стори, че тя ей сега ще се скрие под някое бюро. На самата нея ѝ се дощя да избяга. Но след малко Лара все пак излезе в салона.

Слабичка, с остро носле и ситно накъдрени коси, тя стоеше пред тях, мрачно и предизвикателно гледаше Зоя.

— Защо трябва да викаш толкова?! Не съм глуха! Какво искаш?

— Моля те, върни ми пергелите.

— Ха, какви пергели са те патили?! — възмути се Лара.

— Недей така, Лара — проточи с укор Зоя, все пак не се решаваше направо да обвини Лара в кражба.

— Какво „недей“?! — Очите на Лара злобно блеснаха. — Не знам и не съм виждала никакви пергели.

— Трябват ми за работата — жално продума Зоя. — Ларочка, разбери. Може би просто си се пошегувала?

— Не ме будалкай, ако обичаш! — отговори Лара. — Такива не ми минават. Аз не съм крадла, по-честна съм от тебе.

— Какво да правя, просто не знам — жално продума Зоя.

Лара презрително сви рамене.

— И аз не знам какво да правиш. Потърси ги, кой знае къде си ги завряла! Или си купи нови. Край! Тръгвам! Нямам време!

Зоя слисано гледаше Варя, очите ѝ пак се напълниха със сълзи.

— Чуй ме внимателно, Лара — тихо каза Варя, — сега ще идем при твоя директор — тя кимна към вратата на директорския кабинет — и ще му обясним защо сме дошли при тебе. После оттук ще идем в осмо отделение на милицията, ти го знаеш, на „Могилцевски“. Ако не го знаеш, твоят Витя ще ти обясни. От милицията ще дойдат да те обискират. Ако не намерят пергелите у тебе, ще направят обиск у Витенка. Ясно ли се изразих? Всичко ли разбра?

Лара постоя така, със сведени очи, после каза:

— Не знам нищо. Не съм взимала пергелите. Разбира се, не искам скандали в службата си... Сега ще се опитам да намеря пари. Ще взема назаем от някой колега.

— Престани! — отвърна Варя. — Кой ще ти даде?

Лара мълчеше.

— Решавай бързо — каза Варя, — и аз нямам време.

— Добре — Лара най-сетне вдигна очи, — ще отида до вкъщи и ще взема от мама.

— Да тръгваме!

— Мога чак в обедната почивка.

— Кога започва?

— В един часа.

Кръглият часовник на стената показваше дванайсет и половина. Още половин час трябва да киснат тук.

— Ще те почакаме — каза Варя.

Комична гледка беше: слабичката Лара по средата, от двете ѝ страни, като милиционери — едрите Варя и Зоя.

Лара се оглеждаше — страхуваше се или пък се надяваше да срещнат Витка.

Пред входа каза:

— Почакайте ме, сега се връщам.

Варя иронично се засмя.

— Не се прави на смахната! Майка ти няма да е вкъщи или няма да ѝ се намерят пари. А ти през това време ще скриеш пергелите. С теб ще дойде Зоя. Тръгвай, Зоя!

Лара я погледна уплашено и двете със Зоя влязоха. Варя остана да чака навън.

Родителите на Лара бяха от някогашен богат дворянски род, дворянско семейство. Сега майката на Лара бродираше, а Лара се бе свързала с крадеца Витка Ломашев, и тя бе станала крадла.

Докато се разхождаше пред входа, Варя мислеше за Зоя. Тя я дразни с глупостта си, със своята възторженост и с нелепите истории, в които се забърква. А днешната история е направо отвратителна. Но каквото и да си говорим, Зойка ѝ е предана. Кой друг ѝ е предан? Никой друг.

От входа изтича Зоя, тържествуващо размаха кутията с пергелите.

— А погледна ли вътре? — попита я Варя.

По лицето на Зоя веднага се изписа уплаха.

— Аз толкова се зарадвах, толкова бързах.

Внимателно отвори кутията. Всичко си беше на място. Зоя я затвори, прибра я в чантичката си.

— Е, това е, ще тичам на работа. Благодаря ти.

И целуна Варя по бузата.

На връщане от библиотеката Варя срещна Вика.

Вика спря, усмихната до уши, прегърна Варя, целуна я. И веднага извади от чантичката си носна кърпичка, дъхаща на парфюм „Коти“, избърса следата от червило на Варината буза. Както и преди красива, наконтена, с леко бежово манто и баретка в същия цвят, оживена, тя привличаше вниманието, минувачите се обръщаха да я гледат.

— Варя, мила, толкова се радвам, че те виждам.

Радваше ли се на тази среща Варя? Трудно е да се каже. Вика всъщност ѝ бе чужда. Но тя си спомни посрещането на Нова година, където беше Саша, спомни си ресторанта, в който тогава влезе за пръв път и се запозна с компанията на Львовочка. И отвърна на усмивката на Вика.

— Къде отиваш? — попита Вика.

— Прибирам се.

— Защо не се отбием у нас? — предложи Вика.

— Не, вкъщи ме чакат.

— Добре, тогава ще те изпратя...

Вика крачеше до Варя, поглеждаше я, весело се усмихваше и изглеждаше, сякаш наистина се радва на срещата им. И отново, както тогава, по време на старото им познанство, от думите на Вика ѝ лъхна на друг живот — безгрижен, протичащ по свои независими закони, живот на късметлии, щастливци, на които всичко е позволено и които всичко могат. Варя знаеше, че това не е така, че не съществуват хора, които могат всичко и на които всичко е позволено. Но имаше дъх, имаше илюзия... Подобен живот не я привличаше както по-рано, но ѝ напомняше, че я бе привличал и увличал някога.

— Вярно ли, че си напуснала Костя? — попита Вика.

— Да — неохотно отговори Варя, не искаше да разговаря на тази тема.

— Извинявай, че се намесвам, Варя, но аз от самото начало не разбирах и не одобрявах твоя брак, знаех как ще свърши всичко това... Жалко, че не ме попита за него, не се посъветва. Та аз, Варенка, винаги съм ти желала само доброто, и сега ти го желая, винаги съм имала хубави чувства към теб. Но ти някак изведнъж, без никакви причини прекъсна нашата дружба. Обидих ли те с нещо?

— Така се случи — съдържано отговори Варя.

— Разбирам — Вика съчувствено кимна, — всички сме роби на увлеченията си. Сигурно си чула за кого съм омъжена?

— Чух.

— Той е прекрасен човек, рядко почтен, за останалото да не говоря — талант. Обича ме. Но разбираш ли, почти не го виждам, той излиза рано сутрин и се връща късно вечер, понякога нощува в ателието. Е, какво да се прави? Той е фанатик в работата си, като всеки гений... Трябва да търпя, трябва да нося бремето си... Само ми е малко скучно.

— Защо не започнеш работа? — каза Варя.

— Да ставам в шест сутринта?... Да се лашкам в трамвая през целия град... Нали върху мен лежи домът, домакинството, грижата за мъжа ми, за баща ми, за Вадим — всичко това чака мен... Казах ти как работи мъжът ми. Татко и той: и в клиниката, и в института, и в кремълската болница, търсят го нощем, трябва да го изпратя, да му сложа да яде. Всъщност аз съм домакиня. Вадим стана известен критик, виден журналист. А в журналистиката животът е бесен, задържат ги в редакцията до сутринта. Три такива личности се нуждаят от грижи, аз съм за това — да ги обслужвам.

Попогледна Варя и добави:

— Моите мъже не искат и да чуят да започвам работа.

Варя вътрешно се позасмя: всичко каза, забрави да спомене само за Феня, домашната помощничка, за Феня, която поднася на Вика кафето в леглото.

— Да не би Феня да ви напусна? — попита с наивна физиономия.

— При нас е. Но Феня си е Феня. А вкъщи идват хора, и то, нали разбираш, не какви да е хора. Трябва някой да ги приема и това мога да правя само аз. Изобщо какво да говорим. Та аз не ти се оплаквам,

просто ти обяснявам как живея. Никъде не ходя, никакви развлечения. И при мен никой не идва. Варя, поне ти се отбий някой път.

— Кога? Денем работя, вечер съм в института.

— Така ли? Браво! В кой институт?

— В строителния.

— Чудесно! Аз имам сума познати по тази линия, архитекти, строителни инженери, може би ще ти е нужна тяхната помощ?

— Не — каза Варя, — никаква помощ не ми е нужна.

— Е, твоя си работа, но ако има нещо, аз съм насреща. Имам предвид не само мъжа си, а и моите познати... Прославени хора. Една тяхна дума — и всичко ще бъде направено за теб.

— Нищо не ми трябва — намръщи се Варя.

— Е, както искаш.

Вика спря.

— Пазиш ли телефона ми?

— Да, имам го.

— Това е чудесно. Обаждай се, идвай, ще поседим, ще си побъбрим...

6.

От средата на февруари пощата започна да идва редовно. Вестниците от декември, януари, през март — февруарските.

След убийството на Киров, извършено от Николаев, във вестниците почти всеки ден се публикуваха дълги списъци на терористи, прехвърлени от чужбина и разстреляни в Москва, Ленинград, Киев, Минск.

Създаде се впечатление, че именно те са убили Киров.

Ала в края на декември 1934 година вестниците съобщаваха, че убийството на Киров като отмъщение е било организирано от зиновиевците, бившите ръководители на ленинградския комсомол, те искали да убият и Сталин, и други ръководители на партията и правителството.

Всички обвиняеми, включително и двамата бивши членове на ЦК на ВЛКСМ Котлинов и Румянцев, бяха разстреляни още тогава.

А през януари 1935 година на подсъдимата скамейка се озоваха и Зиновиев, Каменев, Евдокимов, Бакаев и други видни в миналото партийни дейци, всичко 19 души. Тяхното участие в убийството на Киров не бе доказано на съда и въпреки това Зиновиев бе осъден на десет години, а останалите по на осем, шест и пет.

Процесът премина мълниеносно, без защитници, но версията за съучастничеството на зиновиевци в убийството изглеждаше убедителна. Кой друг може да го е направил? Нали и Николаев, както съобщаваха вестниците, е бил в миналото зиновиевец, и всичките му приятели са зиновиевци, тъй че морална отговорност за тях носят Зиновиев и Каменев, никой друг. Съмнително е дали заслужават такова сурово наказание, но все пак, каквото и да си говорим, убит е Киров! Убит! Не Зиновиев и Каменев го убиха, а техните съмишленици... Убит е!

Зиновиев и Каменев още през седемнайсета година издадоха на Временното правителство решението за въстание. През двайсет и шеста се съюзиха с Троцки, когото година преди това обявяваха за най-

зъл враг на партията. Допустимо ли е да бъдем мекушави сега, пред лицето на фашистката заплаха, когато Хитлер е създал половинмилионна сухопътна армия, мощна военна авиация, открито ни заплашва с война. Партията отговаря на удара с удар, макар че за съжаление това е съпроводено с грешки и гибел на невинни хора.

И затова, внимателно четейки вестниците, Саша се мъчеше през истерията, омразата, грозните обвинения да долови онова, което му беше скъпо, с което живееше страната, с което бе живял и той, откак се помнеше — с нейните успехи, постижения, ентусиазъм и народна вяра. Тази вяра подхранваше и неговата вяра...

Понякога Саша навестяваше Лидия Григориевна Звягуро.

Тя продължаваше да живее у Лариска, шиеше на машината и на ръка, шиеше много, особено на кежемските жени. Лариска се държеше с нея почтително, беше услужлива, сега у нея, парясницата, одумваната тук... идваха жени, обсъждаха как и какво да си ушият и тя вземаше участие в това, ролята ѝ в женския селски живот стана важна: беше в течение на всички събития не само тук, но и в самата Кежма. А може би просто Лидия Григориевна я респектиреше — тя беше властна жена и умееше да вдъхва уважение към себе си. Нейният Тарасик обикновено седеше на пейката, беше мълчаливо момче, от време на време въртеше в ръцете си някакво дръвце — това му беше играта. И Лидия Григориевна беше неразговорлива — състарена грозновата жена с косо издадени зъби.

Саша ѝ носеше вестници, след няколко дни тя му ги връщаше, рядко коментираше нещо, не философствуваше като Всеволод Сергеевич, не разсъждаваше много. Само за процеса срещу Зиновиев–Каменев каза:

— Започва спектакълът.

— Но нали убиха Киров — възрази Саша.

— Във вестника може да пише какво ли не — саркастично го прекъсна Звягуро. — Зиновиев и Каменев никога не биха направили това, пък и за какво им е. Убийството на Киров е изгодно само на един човек.

Саша разбираше за кой човек говори тя.

— Но нали партията, народът...

— Ние нямаме партия — пресече го Звягуро, — имаме кадри, които послушно провеждат неговата политика. Той мрази партията и я

изтребва, мрази и народа, и него изтребва.

Саша хвърли поглед по вестникарските страници.

— Ето какво казва Сталин за народа: „Хората трябва да се отглеждат грижливо и внимателно, както градинар отглежда любимо плодно дърво.“

— Казано цветисто, по кавказки — пак го прекъсна Лидия Григориевна, — „градинар“, „дърво“. Колко милиона от тези „дървета“ изсече той по селата, колко милиона изгинаха от глад?

— А ето и за селото — упорствуваше Саша, — между другото той казва така: „Всеки колхозник трябва да има свое лично стопанство, малко, но лично... Човек има семейство, деца, лични потребности и лични вкусове, не можем да не се съобразяваме с това.“

— „Лични вкусове“ — присмехулно повтори Лидия Григориевна, „не можем да не се съобразяваме“. И вие вярвате на цялата тази безсмислица? Естествено той разбира, че селянинът трябва да се храни с нещо, иначе всички ще измрат — кого ще управлява тогава? Вие не го познавате, а аз го познавам. Много години съм го гледала така, както виждам вас сега. Хората, човешкият живот за него са нищо, той е лош от криминален престъпник, ще убие, когото и да е, ако сметне за нужно. Той е актьор, може да изиграе всякаква роля. Сега говори за хората, умилква се на народа. Така са постъпвали всички тирани. Умният тиранин винаги гъделичка народа, на думи, разбира се, а на дело го унищожават. Такова нещо не ви ли е идвало наум?

Да, такива мисли бяха спохождали Саша и не можеха да не го споходят. Но когато четеше речите на Сталин, той се стремеше да разбере този човек сам, посвоему, а не както го представяше Лидия Григориевна, която цяла бе изпълнена с омраза към него.

— Мълчите, а?

Тя присмехулно огледа Саша, спря очи върху маншетите на панталона му.

— Защо ходите с такива разръфани панталони?

Саша се изчерви. Панталонът му беше единствен, и в Москва нямаше втори чифт, само костюма, който му подари Марк.

— Подрязвам разръфаното с ножица.

— Остроумно... Поседнете зад завеската, ще ви оправя панталона.

Тонът ѝ беше категоричен, както винаги.

Саша отиде зад завеската, взе си вестника и продължи да чете.

„В редица случаи имаме налице факти на бездушно-бюрокралично и направо безобразно отношение към работниците... Често хората се третират като пешки... Ние трябва преди всичко да се научим да ценим хората, да ценим кадрите, да ценим всеки работник, способен да допринесе полза на нашето общо дело. Трябва най-сетне да разберем, че от всички ценни капитали на света най-ценен и най-решаващ капитал са хората, кадрите.“

Всичко това е за него, за Саша, и за хора като Саша. Ето това трябваше да прочете на Лидия Григориевна.

Но е глупаво да си говорят, както е седнал без панталон зад завеската.

После Лидия Григориевна му подаде подшития панталон.

— Обличайте се!

Той се облече, излезе иззад завеската.

Тарасик все така си седеше на предишното място, играеше си с дръвцето.

— Тарасик — каза Саша, — хайде да се поразходим. Тарасик погледна въпросително Лидия Григориевна.

— Върви — каза Лидия Григориевна, — седиш по цели дни вкъщи, върви!

Тя облече Тарасик, увърза го накръст с шала, макар че вече не беше толкова студено, и двамата със Саша излязоха, тръгнаха към Ангара...

Момчето вървеше до него, сериозно, мълчаливо, дребничко, тромаво във вързания накръст шал.

— На колко си години? — попита Саша.

— Не знам... на седем гаче.

— Значи знаеш. Можеш ли да четеш?

— Не.

— Знаеш ли буквите?

— Знам ги.

— Ами стихчета?

— Не.

— Мама не ти ли чете стихове?

— Чете ми.

— Какви?

— Не помня.

— Искаш ли аз да ти кажа едно стихотворение?

— Искам.

Стояха над Ангара. Слънцето приличаше. Тарасик въртеше глава, изглежда, беше му горещо.

Саша разхлаби възела на шала.

— Така по-добре ли е?

— Аха.

Тарасик извади ръцете си от ръкавиците, те висяха на шнурче. Саша го хвана за ръка.

— Да не ти стане студено?

Топлината на малката, слаба детска ръчица го прониза. Той приклепна, взе дланите на Тарасик в своите длани.

— Топло ли ти е?

— Топло ми е.

Момчето го гледаше сериозно. Саша си помисли, че Тарасик сигурно никога не се е смял.

— Та значи искаш да ти издекламирам едно стихотворение?

— Искам.

— Сложи си ръкавиците.

Тарасик мушна ръцете си в ръкавиците. Саша се изправи...

Бяла заснежена пустиня наоколо, само гората се тъмнееше на отгатышния бряг, осветен от едната страна от слънцето. После притъмня. Слънцето се скри зад облак.

— Облаците напомнят ли ти нещо? Тарасик сви рамене.

— Не.

— Ама ей там има един кораб, виждаш ли? Виждаш ли, мачтите сякаш са заледени. Платната. Виждаш ли?

— Виждам — неуверено отвърна Тарасик.

Саша внезапно си спомни „Въздушен кораб“ на Лермонтов и го издекламира на Тарасик:

*Когато звезди над морето
пробляснат една по една,
понася се кораб самотен,
полита със всички платна.*

*В морето издига се остров —
пустинен и мрачен гранит;
на острова в гроб изоставен
лежи император зарит.*

*И всяка годишнина скръбна,
среднощ, през дълбокия мрак,
въздушният кораб долита
и спира до стръмния бряг.*

*Но в миг императорът става
и гледа с очи на орел.
Той носи триъгълна шапка
и походен тъмен шинел.*

*И скръстил ръцете си здрави,
с глава върху своята гръд,
той тръгва, кормилото хваща
и смело се спуска на път.*

*Към Франция той се понася,
където остави властта,
където остави наследник,
гвардейците стари, честта.*

*Той слиза и с крачки големи
по хладния пясък снове,
зове гренадирите славни,
маршалите страшно зове.*

*Маршалите вече не чуват:
едни са загинали в сеч,
изменници вече са други —
продали са честния меч.*

След туй във възшебния кораб

*с глава върху своята гръд,
той влиза и махнал с ръката,
поема обратния път.^[1]*

Момчето напрегнато слушаше.

— Как е, харесва ли ти? — попита Саша.

— Да — отговори Тарасик — искам да си ида вкъщи.

Върнаха се. Саша искаше веднага да си иде, но Лидия Григориевна го спря:

— Забравихте си вестниците.

И подигравателно добави.

— Там има снимки на вашия Сталин на какви ли не фонове. Излиза, че дори е предвождал пролетарските полкове при щурма на Зимния дворец.

Наистина във всеки брой на вестника имаше портрети на другаря Сталин, някъде и по два и дори по три: Сталин сам, Сталин и Ленин, Сталин и Ворошилов, Сталин и Молотов, Сталин и Каганович, Сталин и Жданов, Сталин с колхозници, Сталин с военни, Сталин с работници, рисувани портрети на Сталин, скулптурни изображения на Сталин.

Големи материали за победите в Гражданската война: отбраната на Царицин, завземането на Ростов, Перм, Източният фронт, разгромът на Деникин, годишнината на Червената армия, 15-годишнината на Първа конна, Полският фронт — и навсякъде Сталин.

Според историка И. И. Минц, през октомври 1917-а „Сталин, изпълнявайки волята на Ленин, поведе болшевишките полкове срещу буржоазното правителство“. Аха, на това се е подигравала Лидия Григориевна! Ама то наистина е лъжа! Всички заслуги са на Сталин, навсякъде е побеждавал Сталин. Поздрави за Сталин от заводи, фабрики, колхози, от върховете на Елбрус, от върховете на Казбек. Всяко изказване, всяка статия започват и завършват с неговото име.

Още в института Саша се дразнеше от славословията по адрес на Сталин, на неговите книги, статии, речи, произведения — той ги намираше примитивни. Тези безкрайни повторения, това раздъвкване: „първо“, „второ“, „трето“, този сковаващ схематизъм, забраната да се

подлага и на най-малко съмнение коя да е негова мисъл, коя да е дума — всичко това действуваше потискащо.

Но нали това не потискаше другите, напротив, възхищаваше ги...

Нима хората, всички, не са прави, а той и такива като него са прави?...

Вероятно тогава той не е разбирал, че Сталин разговаря с народа и трябва да говори така, че народът да го разбира, да му вярва, да го следва. Този народ е преживял столетия робство, изостаналост, с него човек трябва да умее да разговаря, нивото му трябва да се издига, но трябва и да се съобразяваме с това ниво. И той, Саша, е част от народа. Той не може да живее без онова, с което е расъл, без вяра в страната, в партията. И той трябва да бъде с партията, със страната. Каквото и да е личното му отношение към Сталин, Сталин сега ги олицетворява. Трябва да се издигне над личните обиди...

И затова на Саша все по-често и по-често му минаваше мисълта да пише на Сталин. Знаеше: сега всички пишат на Сталин, той не е в състояние да прочете и хилядна част от тези писма, няма да прочете и неговото. То няма и да стигне до него.

И все пак, като се обърне към Сталин, ще изпълни дълга си. Не може да формулира същината на този дълг, но каквото и да му се случи, както и да потече животът му, ще може да си каже: „Аз се обръцах към Сталин.“ И това ли не помогна? Не помогна. И все пак се е обръщал към него, защото в негово лице се е обръщал към партията.

Преди две години в института, когато започна неговата печална епопея, той смяташе, че няма право да се обръща към Сталин, да му отнема от времето, тогава се надяваше сам да се защити. Сега не може да се защити сам, само Сталин може да му помогне, инак — нова присъда, може би лагер и тогава край на живота му. Ще се обърне към Сталин, защото той, Саша, е именно онзи „малък човек“, за каквито говори Сталин, той ще се труди честно, добросъвестно ще върши работата си, ще изпълнява своя дълг.

В тези мъчителни дни на самота, в дългите зимни вечери и дългите безсънни нощи тук, в Сибир, на края на света, уморен от своите несвършващи мисли, той започваше да си фантазира, представяше си как Алфьоров изпраща талига за него, как той заминава за Кежма и Алфьоров му съобщава, че от секретариата на

другаря Сталин е дошла телеграма: „Панкратов спешно да се изпрати в Москва.“ В Красноярск вече е готов билетът за него, от Красноярск той се обажда по телефона вкъщи на майка си. Посрещнете с еди-кой си влак. Майка му и Варя го чакат на перона. Отиват до трамвайната спирка и с четворката право вкъщи.

Трябва да му пише. Макар и без надежда за отговор. Маслов, Всеволод Сергеевич са хора чужди на съветската власт, чужди на партията и затова нямат морално право да се обръщат към Сталин. Към съда, към прокуратурата — да, могат, това е нещо официално, към Сталин — не, не могат. А той, Саша, може, защото да се обърне към Сталин за него е все едно да се обърне към партията.

Саша дълго обмисля писмото си, претегля всяка дума... „Уважаеми другарю Сталин! — пишеше. — Извинете, че посмях да се обърна към Вас. С постановление на Особеното съвещание при ОГПУ от 20 май 1934 година по член 58 алинея 10 съм осъден на 3 години заточение в Сибир, с приспадане на предварителния арест. Изтърпях повече от половината от срока на присъдата. Но за какво съм осъден — не знам. Не съм виновен за нищо. Учих в съветско училище, в съветски институт, бях пионер, комсомолец, работих в завод, искам да бъда полезен на страната, а съм обречен на бездействие. Така ми е невъзможно да живея. Моля Ви за преразглеждане на моето дело. С дълбоко уважение: А. Панкратов.“

Написа писмото, но не го изпращаше, не се решаваше.

Дали постъпва честно? Не е ли това фалш? Както и да разсъждаваше, каквито и доводи да измисляше, нали вътре в душата си не бе променил отношението си към Сталин. Напротив, след всичко, което видя и преживя, съмненията му в Сталин само укрепнаха. А сега се обръща към него. Внушава си, че иска да работи, да служи на страната, на партията, а дали всъщност просто не се стреми да спаси себе си, своя живот, да промени съдбата си?

И друго — не е ли наивно да пише такова писмо? Ще стигне ли или не? Ще го прочете ли той или не? Ще преразгледат ли делото му или не? Разбира се, че няма да стигне, той няма да го прочете, няма да преразгледат делото. Защо тогава се захваща, защо трябва да четат писмото му в НКВД? Нали то ще попадне тъкмо там.

И все пак, и все пак...

[1] Превод: Стоян Бакърджиев. ↑

7.

На 14 май 1935 година Сталин пристигна в Колонната зала на Дома на Съюзите на тържественото заседание, посветено на откриването на Московското метро.

Като гледаше насядалите в залата младежи — строителите на метрото, техните радостни весели лица, обърнати само към НЕГО, очакващи само НЕГОВИТЕ думи, той си мислеше, че младежта е за НЕГО, младежта, израсла в НЕГОВАТА епоха, е НЕГОВА младеж, на тях, децата на народа, той даде образование, даде им възможност да осъществят своя трудов подвиг, да участвуват във великото преобразяване на страната. Тази възраст, най-романтичната, завинаги ще бъде свързана в паметта им с НЕГО, тяхната младост ще бъде озарена от НЕГОВОТО име, до края на живота си те ще останат предани НЕМУ. Той трябва да им открие пътя към властта, издигането си те ще дължат НЕМУ и само НЕМУ.

Булганин прекъсна мислите му:

— Има думата другарят Сталин.

Сталин излезе до трибуната.

Залата стана на крака.

Оваците продължиха безкрайно...

Сталин вдигна ръка, призова към спокойствие, но залата не стихваше, всички ръкопляскаха в такт, това приличаше на удари по огромен барабан и всеки удар бе придружен от гръмоподобно скандиране на една дума: „Сталин!“, „Сталин!“

Сталин беше свикнал с оваците. Но днешните овации бяха особени. Поздравяваха го не чиновници, не комсомолски бюрократи, а обикновени работници — бетонджии, проходчици, оксигенисти, шлосери — строителите на първия в страната метрополитен. Ето го народа, най-доброто от народа и бъдещето на народа.

Аплодисментите разтърсваха залата, младежите и девойките скачаха по столовете и викаха: „Да живее другарят Сталин!“, „За великия вожд, за другаря Сталин — комсомолско ура!“

Сталин извади часовника си, вдигна го, за да покаже на залата, че е време да се усмири. Отвърнаха му с още по-гръмки овации.

Сталин показа часовника на президиума. Там всички разцъфтяха в усмивки, поласкани, задето и те вземат участие в трогателното простодушно общуване на вожда с народа. И сякаш отстъпвайки на настояването на Сталин, изразено тъй демократично, членовете на президиума взеха да седат по местата си.

Сядаха и хората в залата, но аплодисментите продължаваха.

— Другари — Сталин се усмихна, — не бързайте да ръкопляскате предварително, нали не знаете какво ще кажа.

Залата му отвърна с радостен смях и нови овации.

— Имам две поправки — продължи Сталин, — партията и правителството наградиха за успешното изграждане на Московския метрополитен едни — с орден „Ленин“, други — с орден „Червена звезда“, трети — с орден „Червено знаме на труда“, четвърти — с грамота на Централния изпълнителен комитет. Но възниква следният въпрос: А какво да правим с онези другари, които са вложили своя труд, своето умение, своите сили наравно с тях? Някои от вас сигурно се радват, други недоумяват. Какво да правим? Ето въпроса.

Той помълча малко.

Благоговейна тишина цареше в залата.

— Та тъй — продължи Сталин, — ние искаме да поправим тази грешка на партията и правителството пред цялото уважаемо общество.

В залата отново гръмнаха смях и аплодисменти.

Сталин вдигна ръка, за да призове към тишина, и продължи:

— Аз не обичам да произнасям големи речи, затова ми позволете да прочета поправките.

Той извади от джобчето на китела си сгънато на четири листче, разтвори го.

— Първа поправка: за успешна работа по строителството на Московския метрополитен да се изкаже благодарност от името на Централния изпълнителен комитет и Съвета на народните комисари на ударниците, ударничките и на целия колектив от инженери, техници, работници и работнички от Метрострой.

И отново гръм от аплодисменти.

Всички станаха на крака, стана и президиумът. Разнесоха се викове „ура“. Сталин усмихнат стоеше на трибуната, вече не се

опитваше да укроти залата — овациите бяха отправени не само към него, а към правителството, изразило благодарност на метростроевци, и към самите метростроевци, заслужили тази висока благодарност.

Когато залата най-сетне утихна, Сталин каза:

— Още днес трябва да приемем поправка, в смисъл че изказваме благодарност на всички работници от Метрострой. — С жест той прекрати отново избухналите аплодисменти. — Не аплодирайте на мен, това е решение на всички другари.

— И втората поправка — Сталин се вгледа в листчето пред него, — чета направо: за особени заслуги по мобилизирането на славните комсомолци и комсомолки за успешното построяване на Московския метрополитен. Московската комсомолска организация да бъде наградена с орден „Ленин“.

Отново буря от аплодисменти. Този път аплодираше и самият Сталин, така отдаваше чест на московския комсомол.

И когато той престана да аплодира, утихна и залата.

— И тази поправка трябва да приемем днес и утре да я публикуваме... Другари, това може би не е достатъчно, но не успяхме да измислим нищо по-добро. Ако може да се направи още нещо, подскажете ни.

Сталин поздрави с жест събранието и тръгна към президиума. Овациите надминаха всички предишни. „Ура за любимия Сталин!“

И залата гръмна: „Ура!“, „Ура!“, „Ура!“ Някакво момиче се качи на стола и извика: „За другаря Сталин — комсомолско ура!“ И отново по редовете се понесе: „Ура!“, „Ура!“, „Ура!“

Овациите продължиха десетина минути. Хората в залата продължаваха да стоят прави и да аплодират, да викат „Ура“, „За любимия Сталин — ура!“

Сталин мълчаливо стоеше в президиума и гледаше залата. Не, не са онези хора, които преди година и половина му аплодираха на Седемнайсетия конгрес, онези аплодираха неискрено, тези са съвсем други, НЕГОВИ хора.

Безспорно по природа младежта е неустойчива. И младите с времето улягат, израстват нови, и на тях трябва да им се дава път — това е непрекъснат и болезнен процес.

Но обновяването на кадрите е неизбежен процес, само е необходимо кадрите, които идват в ръководството, да бъдат НЕГОВИ

кадри. Новите кадри не се замислят върху факта, че техните предшественици се унищожават: завземайки властта, те са убедени в нейната непоклатимост. И когато се наложи и те да си отидат, обвиняват в това не другаря Сталин, а съперниците си. Другарят Сталин завинаги ще остане за тях човекът, който ги е издигнал на власт. Това си мислеше Сталин, докато гледаше възбудената, радостна, развилняла се от възторг зала.

Да, те са му искрено предани, предани са му безгранично и навеки. Трябва да каже още нещо, да каже нещо простичко, човешко, да стигне до всяко сърце, да ги покори не само с величието, но и с простотата си.

И когато аплодисментите най-сетне стихнаха, той тихо, но така, че всички да го чуят, попита:

— Как мислите, достатъчни ли са поправките?

Бурята от аплодисменти се разрази с нова сила.

Всички станаха.

Прави аплодираха и членовете на президиума. Аплодираха Сталин, Молотов, Каганович, Ворошилов, Орджоникидзе, Чубар, Микоян, Ежов, Межлаук. Това продължи безкрайно. Хората не можеха да помръднат от местата си, не можеха да си тръгнат, не можеха да се разделят със Сталин, нали този беше техният ден, може би единственият в живота им ден, когато виждат Сталин, те искаха да удължат този празник, искаха да го слушат и слушат.

Но Сталин вече бе говорил, повече нямаше да излезе и тогава някой извика: „Каганович!“

И залата мигновено подзе: „Каганович!“, „Каганович!“

Каганович стъписано погледна Сталин. Да говори след него?

Но Сталин каза:

— Ами хайде, Лазаре, народът чака, поговори с народа.

Каганович се качи на трибуната.

8.

След заседанието в Колонната зала Сталин, без да се отбива в Кремъл, замина за Кунцево, на новата си вила. Миналата година я построи Мерджанов — лека едноетажна постройка сред парк и гора. Върху целия покрив — солариум. ТОЙ не използваше солариума, но нека го има, ако не му хареса, ще вдигнат втори етаж. Покрита галерия свързваше вилата със сградата за прислугата.

Сталин идваше за пръв път в готовата и очакваща го къща.

Най-сетне е свършено със Зубалово, това змийско гнездо, където са се настанили неговите тъй наречени роднини: старите Алилуеви, които не могат да му простят смъртта на Надя, синчето им Павел — тъкмо той подари на Надя пистолета, с който тя се застреля, Аня — Надината сестричка, дебела глупава повлекана, влюбена в мъжленцето си Реденс, а той пък хубавецът, спи, с която му падне — груб, надут, високомерен поляк.

ТОЙ не можеше да понася и онова миличко семейство Сванидзе — роднините на първата му жена Екатерина. Пък и нея не бе обичал: мълчалива, покорна, ограничена религиозна жена, тя му бе чужда във всяко отношение. Надяваше се, че той ще зареже революцията и ще стане поп, нищо не разбираше. Точно така нейната сестричка възпита и Яша — сина му: мълчаливо, чуждо момче. И ето че шурейт му Альоша Сванидзе доведе в Москва този Яша, когото той всъщност никога не бе имал време да опознае както трябва.

Защо го доведе?! Да учи, видите ли! В Тифлис няма ли висши учебни заведения? Не, за друго го доведе той. Доведе го, за да подчертае, че ТОЙ не се интересува от съдбата на сина си, не се грижи за образованието му. Тъй че за това е принуден да се грижи вуйчо му, Альоша Сванидзе.

Та нали ТОЙ имаше ново семейство. Защо в това семейство трябваше да се въвежда завареник? Чужд, необичан, говорещ зле руски? Какво бе това, ако не стремеж да внесат раздор в семейството му, да го разрушат, да имат свой човек в неговия дом? Точно бе

пресметнал всичко: нали Надя беше деликатна жена, ако върнеха Яша, хората щяха да си кажат, че тя не го е приела, за нея най-важното беше какво ще кажат хората!

Та такъв сюрприз му поднесе скъпият му шурей Альоша Сванидзе. И той не бе единственият сюрприз. Кръсти собствения си син ДЖОНРИД. Как ви се вижда?! Какво име измислил! През 1929 година! Грузинско име ли е? Руско? Не, нито е руско, нито е грузинско. Джон — ясно. Има такава английско име. Рид? Може би има и такава. Но Джон Рид са собствено и фамилно име. Собственото и фамилното име на същия оня Джон Рид, дето написа лъжливото книжле, извращаващо историята на Октомврийското въстание, книжлето, където се превъзнася Троцки и нито веднъж не е споменат ТОЙ, Сталин. Това книжле е иззето от библиотеките, на хората, които го пазят вкъщи се присъждат пет години лагери. А неговият шурей Альоша Сванидзе нарече с това име собствения си син. Не знае ли кой е Джон Рид? Много добре знае. Той е интелгент. Образован е. Учил е не в Тифлиската семинария, а в Германия, в Йена. Знае и европейски, и източни езици, полиглот е като Менжински, тъй че всичко разбира и е кръстил сина си така само напук на НЕГО.

За съпруга взе оперна певица, Мария Анисимовна, види се, слаба певица, щом напусна операта, за да живее с мъжа си в Берлин, в търговското представителство. Носеше на Надя от чужбина разни дрешки, възпитаваше у НЕГОВАТА жена вкус към вносните парцали, разлагаше я морално и политически. Всичко правят нарочно тези злобни, завистливи хора. Но ги е страх. Когато играят бiliarд, Альоша винаги губи от НЕГО, а после обяснява на приятелите си: „Ако спечеля, някой друг ще си изгуби главата заради мене.“

Така приказва зад гърба му скъпият Альоша Сванидзе, така публично му се подиграва!

И откъде се пръкна тая нежна дружба между Алилуеви и Сванидзе? Уж би трябвало да се мразят: роднините на първата и роднините на втората съпруга. Как могат Алилуеви да обичат Яша? Или Сванидзе да обичат Вася и Светлана? Обединява ги общата омраза към НЕГО. Ето кое ги обединява.

Сега вече край! Кракът му няма да стъпи в Зубалово. Да си живеят там без него, да се ядат помежду си. Те все трябва да хапят някого, да се хапят взаимно.

Сталин се разхождаше из парка под топлото пролетно майско слънце, любуваше се на цветята. Едни само бяха напъпили, други бяха разцъфнали. Земята трябва да дава не само плодове, тя трябва и да радва окото. Сталин хареса подредения парк, чистите алейки, спретнатите беседки, откритите площадки — на площадката масичка, плетено диванче, шезлонг.

Тихо, спокойно. Не като Зубалово със суетнята, блъсканицата, клюките, кавгите. Особено тъща му Олга Евгениевна, тая свадлива старица, вечно се караше с прислугата, с „държавните хора“, както тя ги наричаше, упрекваше ги в безстопанственост, в пилеене на държавни средства, обвиняваше ги едва ли не в кражби, навикваше комендантите, готвачите, сервитьорките. И това пред НЕГО, пред НЕГО, хората може да са си мислели, че ТОЙ поощрява такова отношение към обслужващия персонал.

Персоналът не я обичаше, зад гърба я наричаха „шантава старица“ и тя наистина беше шантава, ту крещеше и се караше, ту, не щеш ли, започваше да прави любовни излияния, лееше ту сълзи на скръб, ту радостни сълзи, ту критикуваше, че не възпитавали както трябва децата и най-важното, най-важното — вдигаше около себе си шум, непоносим шум.

Баща ѝ бил наполовина украинец, наполовина грузинец, а майка и — немкиня, Магдалина Айхголт, от немските колонисти. Тъщата говореше с грузински акцент, току вмъкваше грузински думи: „Вайме, швило, генацвали, чириме.“ И веднага немското „Майн гот!“ И непрекъснато с негодувание вдигаше ръце към небето: „Майн гот.“ Това „Майн гот“ особено го дразнеше, особено му късаше нервите.

Старият Алилуев, Сергей Яковлевич, е един дърт идиот! Направи си в Зубалово работилница с тезгяхи, инструменти, разни железарии, стругова, обстъргова, запоява, поправя брави и вкъщи, и по съседните вили. Вижте ме — истински пролетарий, „работни ръце“, „златни ръце“!

ТОЙ пристига на вилата и хоп — довтасва някаква хлапачка и моли Сергей Яковлевич да иде да им поправи бравата...

А?! Как ви се вижда това?!

ТОЙ седи на верандата, а съседската хлапачка го пита: „Тук ли е Сергей Яковлевич?“ „За какво ти е Сергей Яковлевич?“ „Да ни поправи бравата.“ НЕГОВАТА вила да превърнат в шлосерска

работилница! И с нищо не можеш да го разубедиш. Физическият труд, видите ли, облагородявал. Марксист-идеалист. От дружеството на старите болшевики. Заседава с тях, философствува също като тях. Пише мемоари. Половин ден поправя чужди брави, половин ден пише мемоари.

Какво представлява дружеството на старите болшевики? Старопиталище! По време на януарския процес срещу Зиновиев и Каменев се възмуцаваха, опитваха се дори да вземат някакви решения. Най-много се напъваше Ваня Будягин. Не можело да се съдят стари болшевики. А защо да не може? Защо миличкият Ваня не се възмуцаваше, когато изгонихме в чужбина Троцки, когато пратихме в затвора Иван Никитич Смирнов, Смилга, Раковски и другите троцкисти? Когато пращяхме на заточение същите тези Зиновиев и Каменев? А виж, по Кировското дело запротестира. Защо именно по Кировското? Нали един личен приятел на Киров, напротив, би трябвало да бъде безпощаден, а той — тръгна срещу съда над неговите убийци и техните вдъхновители. Знае ли нещо? Досеща ли се? Подстрекаваше другите да протестират, да пишат писма, да вземат решения. Не посмяха обаче.

Гнездо на оси! Каква е ползата от тях? Защо се цепят от партията? Искат да създадат особено положение за така наречените стари болшевики, да се пишат единствени представители на болшевишките традиции, пазители на Лениновото наследство, искат да станат висш партиен съд, „съвест“ на партията. Пазители на нейното единство. От кого ще я пазят? Не партията, себе си пазят те — три четвърти от тях са бивши троцкисти, зиновиевци, бухаринци, уклонисти и опозиционери от какви ли не бои.

Така наречените стари болшевики са убедени, че силата им е в сплотеността, единството, монолитността, взаимната защита. Лъжат се — именно в това се крие слабостта им. Връзките, които те наричат делови, работни, партийни, приятелски, ще се окажат престъпни връзки — достатъчни са показанията на един, за да заподозрем мнозина, достатъчни са показанията на тези мнозина, за да станат виновни всички.

Сега кротуват.

И мълчанието е форма на протест.

Какво издават в своето издателство? Сборник „Стар болшевик“, бюлетини. Какво пишат там? Създават своя история. Не история, нужна на партията, а история, нужна на тях самите, в която преди всичко няма място за другаря Сталин. Това са, видите ли, лични спомени, мемоари.

На партията не ѝ трябва такива мемоари, такива спомени. Всички мемоари изопачават историята: мемоарите са написани от човек, познаващ само събитията, в които лично е участвувал, тоест познаващ само частното, а не общото. Недостигът на общи знания кара мемоаристите да фантазират, а следователно пак да изопачават събитията. Тези недостатъци на мемоарната литература я правят вредна за осветляване историята на партията.

И с какво друго се занимават тези така наречени стари болшевики?

Карат се, надпреварват се да изтъкват своите заслуги, обвиняват се взаимно в сътрудничество с царската тайна полиция и така само компрометират званието стар болшевик. Налага се да разследваме техните интриги, кавгите им — КПК^[1] само с това се занимава. Нима другарят Емелян Ярославски си няма друга работа, освен да се занимава с интригите им?

Между другото другарят Емелян Ярославски е председател на това дружество. Вярно, почетно е да си председател на дружеството на старите болшевики, но другарят Емелян Ярославски би трябвало да помисли на кого е нужно това дружество. На кого и на какво служи?

Впрочем скъпият другар Емелян възглавява и дружеството на бившите политкаторжници и заточеници. Вярно, и това е почетно, още повече че Емелян Ярославски е роден в Чита, в семейство на заточеници. Но другарят Емелян би трябвало да помисли на кого е нужно и това дружество. И то е едно старопиталище, но вече за меншевики, есери, анархисти и просто бивши криминални престъпници, които се представят за политически. Издават списание „Каторга и заточение“, кого печатат там? Чии имена споменават? Имат почти петдесет филиала из Съюза — какви хора членуват там? За какво е тази организация? Чужди хора, потенциални врагове на съветската власт.

Нека другарят Ярославски сам се замисли за това, нека сам внесе в ЦК предложение за ликвидирането и на дружеството на старите

болшевики, и на дружеството на бившите политкаторжници и заточеници. Кой ще може да каже после, че другарят Сталин се отървава от старите болшевики? Никой не ще може да го каже...

Ярославски е умен човек, знае как да свърши тази работа. С него са почти връстници, и двамата влязоха в партията през 1898 година, двамата ходиха в чужбина на конференцията на болшевиките в Тамерфорс през 1905 година, на IV и V конгрес на РСДРП през 1906 и 1907 година. Там Ярославски МУ направи добро впечатление: спокоен човек, революционер-практик. След революцията се срещаха по конгреси, ТОЙ чувствуваше, че Ярославски МУ симпатизира. Мрази Троцки, открай време го мрази. Тъкмо затова ТОЙ издигна Ярославски през 1923 година на длъжността секретар на партийната колегия при ЦКК^[2]. Добре работи в КПК, безпощаден е към всички опозиционери и уклонисти. За разлика от Орджоникидзе, отказа да възстанови в партията накуп всички капитулирали опозиционери. Орджоникидзе тогава се правеше на наивник. Но ТОЙ добре разбираше какво се крие зад тази игра. И Ярославски разбра. Браво на него! През юли двайсет и осма година на пленума на ЦК добре скастри Крупская: „Стигна дотам, да си позволи да безпокои болния Ленин с оплакванията си, че Сталин я обидил. Позор! Недопустимо е личните отношения да се намесват в политиката по такива крупни въпроси.“

Добре го каза. Не само скастри Крупская, но и внесе яснота, необходимата яснота в целия този злосъстен епизод, посочи истинската виновница, подчерта НЕГОВОТО благородство, благородството на другаря Сталин, който поднесе извинения, пое всичко върху себе си, за да успокои болния Ленин. Браво на него!

В партията Ярославски има авторитет, не претендира за главни роли. Не е бил в емиграция, истински руски практик-болшевик. Отделни такива имена трябва да се запазят в партията. Той не е учил в гимназии и университети, но е образован като всеки революционер-самоук, пописва очерци по история на партията, разбира как трябва да се осветлява в историята ролята на истинския ръководител, е, отначало не беше съвсем наясно, наложи се малко да го коригира, през 1931 година, учтиво да го коригира. „Тук за съжаление не прави изключение и др. Ярославски, чиито книжки по история на ВКП (б) покрай достоинства си съдържат и редица грешки от принципен и исторически характер.“ Не се обиди. Всичко разбра. И за тези

старопиталища ще разбере всичко. Дружеството на старите болшевики ще бъде ликвидирано, затова пък старият болшевик Емелян Ярославски ще остане.

Захлади се, Сталин влезе в къщата.

Бе наредил да обзаведат задната голяма стая така, че да може да му служи и за кабинет, и за спалня, дори за трапезария, когато няма гости. Само безделниците обичат да се разкарват от стая в стая, а на заетия човек всичко трябва да му е подръка.

До дивана, на който спеше, имаше масичка с телефони, до отсрещната стена — бюфет със съдове, пак там в едно от чекмеджетата бяха нужните му лекарства. Сталин не разреши да слагат бюро — бюрото би придало на стаята служебен вид, а тук не е служебно помещение, тук е жилище. Пък и можеше да работи на голямата маса, където бяха книгата, вестниците, списанията, пак на нея, откроя, постилаха покривка, когато носеха обета, закуската или вечерята.

И сега, тъкмо когато влезе, масата слагаше икономката от Зубалово Валечка — весела млада миловидна жена.

— Здравейте, Йосиф Висарионович, донесох ви вечерята.

Тя, както винаги, го гледаше с обожание и преданост в очите.

— Благодаря — отговори Сталин.

Хем беше наредил на Власик да не взема в Кунцево нито един човек от зубаловската прислуга.

Валечка покри всичко със салфетка.

— След половин час ще вдигнете — каза Сталин.

— Добре! Ще бъде изпълнено.

Валечка излезе.

Сталин вечеря. Той ядеше малко. Отчупи си парче хляб, тъничко го намаза с масло, изпи конячена чашка сухо вино, половин чашка слаб чай. Прегледа вестниците.

Точно след половин час дойде Валечка.

— Хапнахте ли, Йосиф Висарионович?

И пак го загледа весело и предано, щастлива от възможността да му служи, сръчна, простодушна жена.

— Да, благодаря.

Валечка вдигна всичко от масата, постави го на подноса, усмихна се на Сталин и тръгна към вратата с подноса в ръце.

— Да дойде Власик! — нареди Сталин.

— Добре! Ще бъде изпълнено.

Сталин дочете вестника, стана, разходи се из стаята.

На пода бе постлан килим, друг бе окачен над дивана. Тези два килима и камината — ето всичкия разкош, който си бе позволил.

Вратата се отвори, на прага бе застанал Власик, в стойка „мирно“, по войнишки опулил очи срещу Сталин.

Сталин го погледна така, както само той умееше да гледа.

Власик стоеше — ни жив, ни умрял.

Сталин пак се разходи из стаята, върна се, застана пред Власик.

— Наредих ви да не прехвърляте тук нито един човек от зубаловската прислуга.

— Тъй вярно, другарю Сталин, наредихте ми.

— Защо не изпълнихте нареждането?

— Не прехвърлихме никого, другарю Сталин, освен другарката Валентина Василиевна Истомина.

— Защо без мое разрешение?

— Точно тогава ви нямаше, другарю Сталин. Ние, значи, се събрахме, обсъдихме и решихме да прехвърлим само другарката Валентина Василиевна Истомина, тъй като тя, тоест Валентина Василиевна Истомина, знае как да поднесе, как да отнесе. Проверен човек е.

— С кого се събрахте, обсъдихте и решихте?

— С другаря Паукер.

Сталин се обърна, отиде до остъклената врата към терасата, погледна към парка.

— Голямо събрание... И дълго ли обсъждахте?

— Да — подзе Власик и млъкна.

Сталин се отдалечи от вратата, премести мастилницата на масата.

— Питам ви: колко време обсъждахте този въпрос — час, два, три?

— Един час — едва чуто издума Власик, като забрави да добави „другарю Сталин“.

Сега Сталин се втренчи във Власик от упор.

— Вие, значи, сте добричък, прехвърлихте Истомина тук, а аз, значи, съм лош, трябва да я изгоня?!

Власик не отговори.

— Трябва да я изгоня ли? — повтори Сталин.

— Ама защо — замънка Власик, — другарю Сталин, ние моментално...

— Моментално ли?! — Сталин най-сетне избухна: — Дръвник! Заради един дръвник аз, значи, трябва да изгоня човека?! По-добре тебе да изгоня, глупако... Събрали се, обсъдили и решили... Идиоти!

Сталин пак отиде до остъклената врата към терасата и без да се обръща, отсече:

— Вървете!

Тази нощ Николай Сергеевич Власик, грубият невеж войскар, за пръв път в живота си се оплака от сърце. А Валечка, която нищо не подозираше, остана да работи в Кунцево чак до смъртта на Сталин.

От западната тераса, долепена до стаята, имаше изход към парка. Последните лъчи на слънцето пронизваха люляковите храсти. Сталин наметна шинела, пак излезе на терасата, приседна в креслото.

Отдавна трябваше да напусне Зубалово.

След смъртта на Надя той смени кремълския си апартамент, но закъсна с преместването на вилата, а не биваше — докато се строеше „Близката“, би могъл да ходи на коя да е от „далечните“. Само не и в Зубалово.

По-рано, докато беше жива Надя, той все някак понасяше тези роднини, но след смъртта ѝ всичко там му напомняше за нея. И те му напомняха за нея. В погледите на старите непрекъснато долавяше укор.

И защо го направи? Казват, имал тежък характер. Че кой от великите има лек характер?

Няма велики с лек характер. Истинският характер винаги е тежък.

Виждаше каква титанична битка води, виждаше как го нападат, клеветят, плетат интриги, или не разбираше каква държава получи той като наследство и каква държава трябва да създаде?! Не искаше да

разбере! Каквато петербургска гимназистка си беше, такава гимназистка от еснафско семейство си и остана.

Една истинска аристократка не би си позволила такова нещо. Не случайно владетелите се женят само за жени с царска кръв, те още с майчиното мляко се закърмят с *убеждението*, че интересите на династиите са над всичко.

Дори дъщерите на обеднелите немски барони са разбирали това. Всичко са прощавали на царствените си съпрузи — и изневери, и жестокост, разбирали са какво е да *царствуваш*. Екатерина Първа е била проста прислужничка — каква царица става от нея? Меншиков я е управлявал, както си е искал. А Екатерина Втора, макар и от дребен княжески род, сама е управлявала всички.

Да се самоубие! Съпругата на кой цар би си го позволила? Никъде и никога не се е случвало такова нещо. Разбирали са какво е да царствуваш! Не са смеели да хвърлят сянка върху царствения съпруг. Дори в заточение, дори в манастир не са посягали на живота си.

Е, добре, не е имало в нея царственост, не е разбирала НЕГОВОТО значение, смятала ГО е за *един от ръководителите*, свикнала е да вижда в Кремъл такива „ръководители“, не е разбирала НЕГОВАТА роля, не е разбирала своята роля. Освен това се натъпка с разни глупости в оная академия, за какво ли ѝ беше притрябвала — факултет по изкуствените влакна! А! За какво ѝ бяха тези изкуствени влакна! Тоя подлец Авел я наговори. Наслуша се там на разни опозиционери. Как посмя да ги слуша?! Нямахте право да ги слуша! Тя трябваше да се държи така, че никой да не посмее да ѝ говори за НЕГО, а тя, напротив, държеше се така, че те си позволяваха и да говорят за НЕГО.

И тя ги слушаше.

Самолюбива, властна, искаше да ръководи всичко, а излезе, че НЕГО не може да ръководи, че ТОЙ самият трябва да ръководи. Съпротивляваше МУ се, ТОЙ добре го виждаше: мълчи, а всъщност е против всяка НЕГОВА дума. Жена! Като не те бива за съпруга, бъди поне майка. На кого оставяш децата си? Василий, както и да е, момче е, ще порасне, ами Светлана — на шест години е детето, на шест години — на кого я остави?! На НЕГОВИТЕ плещи ли я прехвърли?

Учителите се оплакват от Василий — зле се учел, лошо се държал, ТОЙ лично ходеше в училище да се разправя, ЛИЧНО — нека

народът знае, че изпълнява бащинските си задължения като обикновен съветски човек. Но нали тези задължения трябва да изпълнява майката. Заряза задълженията си, *дезертира*, отмъсти му — за какво? Не отишъл с нея на театър? Зает беше, затова не отиде.

А я обичаше. И сега си спомня деня, когато я видя — съвсем малко тригодишно момиченце. След бягството от Уфа отиде у Алилуеви и не ѝ обърна внимание, но виж, оня ден в Тифлис си го спомня... Не ѝ обърна внимание, но си спомня как я видя.

Забеляза я вече през 1912 година, когато със Сила Тодрия отидоха у Алилуеви в Петербург, на Сампсониевския проспект. Видя красиво единайсетгодишно момиче, наглед човек можеше да ѝ даде и дванайсет години. Според грузинските обичаи — мома за женене. Сериозна, затворена, неразговорлива, за разлика от сестра си Аня.

Започна често да ходи у Алилуеви, понякога нощуваше в стайчето зад кухнята, спеше на тесен железен креват.

През февруари, по Сирница, се возеха на шейни, на ниски фински шейнички — „вейки“, както ги наричаха тогава, украсени с разноцветни панделки, с камбанки и звънчета, теглена от късокраки кончета със сплетени гриви. Аня, вече голяма, оформена мома, пищеше, когато шейната подрипваше по преспите, превземаше се, а Надя седеше спокойно, не говореше много, прелестно младо девойче с кръгло кожено шапче, кожухче и с боти на стройните крачета.

И, най-сетне, пролетта на 1917 година, март... Той пристигна в Петроград и веднага отиде на „Виборгская“, но се оказа, че Алилуеви са се преместили, живеят близо до фабриката на Торнтън, наложи се да отиде дотам с крайградското влакче. Вкъщи си беше само Аня. Надя била на урок по музика.

Кого чакаше ТОЙ тогава? Разбира се, старите Алилуеви, при тях бе дошъл. А всъщност чакаше да се прибере това момиче... Дойде си Алилуев, седяха в кухнята и пиеха чай, когато изведнъж на вратата се появи Надя. Със също такива шапче и кожухче, но висока, стройна шестнайсетгодишна красива девойка — приличаше на баща си, Сергей Яковлевич, а неговата баба била циганка, тъй че Надя имаше големи черни очи, мургава кожа и ослепително бели зъби.

Съблече си кожухчето, остана по ученическа униформа, помогна да сложат масата и току ГО поглеждаше изпод вежди. И когато седяха на масата, все така мълчаливо, внимателно и сериозно слушаше

разговора, слушаше какво разказва ТОЙ. Тъкмо затова ТОЙ не поддържаше политическите дрънканици на Сергей Яковлевич, а разказваше за заточението, за Сибир, за риболова, как когато живееше със Свердлов, все гледаше по-често да ходи за пощата, та да се отърве от работа по домакинството. Разказваше с чувство за хумор.

Сложиха го да спи на кушетката в трапезарията, в същата стая на друга кушетка спеше Алилуев. Зад тънката стена спяха Ольга Евгениевна, Аня и Надя. ТОЙ слушаше смеха им, техните приглушени гласове. После старият Алилуев потропа с юмрук по стената.

— Хайде усмирете се!... Време е да спим!

Тогава ТОЙ високо каза:

— Остави ги, Сергей, млади са, нека се смеят.

Нарочно каза „млади са“. Държеше се като по-възрастен, като приятел на бащата, но беше с тринайсет години по-млад от Алилуев, тогава беше на трийсет и осем, а Алилуев — над петдесетте. Искаше Надя сама да се сети за тази разлика, че не е нормално той да се държи с баща ѝ като връстник, да си помисли: „Какъв старец сте вие, вие сте млад!“ Не да го каже, само да си го помисли.

Ако го каже, няма да бъде хубаво, ще прозвучи като комплимент, като утеха, Аня, глупачката, би могла да го каже, а тя — не, не би могла и не го каза. И той оцени това — умна е. И виждаше интереса ѝ към него. Това беше не просто интерес към нелегалния революционер, минал през затвори и заточения, такъв интерес проявяваха всички младежи. Нейният интерес беше особен.

На сутринта отново всички пиха чай в трапезарията. Надя вече се държеше като близък човек, по домашному, прибра се отвън, донесе сутрешните вестници, сложи ги на масата, сякаш за всички, но ТОЙ почувствува, че това е знак на внимание към НЕГО.

После, май беше неделя, пътуваха на покрива на двуетажното вагонче, ТОЙ, Надя, Федя, Аня. Алилуеви искаха да се местят от Невската караулка по-близо до центъра и изпратиха сина си и дъщерите да търсят нова квартира. И беше решено там да има стая и за НЕГО. Доколкото си спомня, тогава май със смях им напомни:

— Да не ме забравите... Наемете стая и за мен... Не забравяйте — повтори, вече слизайки от вагончето, и им се закани с пръст.

И когато се закани с пръст, Надя за пръв път се усмихна. Добре си спомня това: именно тогава тя за пръв път се усмихна на негова

шега, а именно на него.

Наеха квартира на „10-а Рождественка“ 17-а, хубаво жилище на шестия етаж: просторно антре, голяма стая-трапезария, която служеше и за спалня на Алилуев и Федя, спалня за Олга Евгениевна, Аня и Надя и в дъното на коридора — отделна стая за НЕГО.

Всъщност ТОЙ стана член на тяхното семейство. Почти всеки ден виждаше Надя — привличаше го това момиче, красиво, мълчаливо, загадъчно. И нея я теглеше към него — той го виждаше, разбираше го... Но беше зает с Революцията, за пръв път открито, легално беше зает с Революцията — тя се извършваше пред очите му, той беше неин участник, работеше в „Правда“, често нощуваше в редакцията, живееше в движение, на крак.

Водеше се битка, неговата съдба, съдбата на цялото им движение — всичко беше неясно. Можеше ли тогава да свърже живота на това девойче със своя живот, бурен и променлив?

И какво у него привлича това девойче? Той е по-голям от нея с двайсет и две години. На Кавказ това не е пречка, за младички се женят и по-възрастни мъже. И момичета на нейната възраст често се увличат по възрастни мъже.

Но тя като баща си е революционна идеалистка, дали не гледа на него твърде романтично? А нали семейството не е романтика, далеч не е романтика. Той вече бе опитал веднъж. Какво излезе? В Тифлис расте синът му, когото той почти не е виждал. Имаше жена — и тя му беше чужда. За революционера семейството е бreme... Още повече е бreme сега, когато се извършва Революция. И Революцията не е време за сватби. Всички негови другари са женени. Съпругите им са техни другарки по партия. Не са жени... Не!

Надя, разбира се, не е като тях. Тя е съвсем друго нещо. Но и времето е друго... Той трябва да укрепи положението си в партията. Още първия ден след завръщането им от заточение в Петроград на 12 март (върнаха се тримата: ТОЙ, Каменев и Муранов), още същия ден в Руското бюро на ЦК решиха: Муранов да се кооптира в бюрото, а ТОЙ, Сталин — само със съвещателен глас „предвид някои негови лични черти“, Каменев да бъде приет за сътрудник на „Правда“, статиите му да се печатат, но без подпис — заради недостойното му поведение на съда през 1914 година.

Глупаво решение! Тоя идиот Шляпников си въобрази, че ръководи Руското бюро на ЦК, а нали ТОЙ и Каменев са членове на ЦК, и то с много по-голям стаж от него. На какво основание се взе това решение?

На следващия ден ТОЙ ги накара да променят решението. Включиха ГО и в състава на бюрото с решаващ глас, и в състава на редакцията на „Правда“ заедно с Олмински, Еремеев, Калинин, Мария Илинична Улянова. С такъв състав той завзе властта в „Правда“ и след три дена — на 15 март — обяви новия състав на редакцията: Сталин, Каменев, Муранов...

Естествено Олмински, клетникът, протестираше. Но каква полза от тези протести? След като се върна в Петроград на 12 март, ТОЙ още на 15 март им показа кой тук е истинският ръководител.

Правилна или неправилна беше тогава позицията на „Правда“, а после и на вестник „Рабочий путь“, който той оглави, правилна или неправилна беше *тогава* неговата позиция по отношение на другите социалистически партии, на „Априлските тезиси“ на Ленин, на „отстъпничеството“ на Зиновиев и Каменев — всичко това *сега* няма значение, но *тогава* имаше значение. В борбата за ръководна роля в партията той маневрираше, това беше неизбежно в онези условия и даде резултат — по време на Октомврийската революция стана един от ръководителите на партията, член на Политбюро на ЦК и член на първото съветско правителство.

Но тогава имаше борба, имаше вестник, имаше маневриране, ТОЙ не търчеше като другите по митинги, не ораторствуваше, ТОЙ работеше. И когато всичко се реши, ТОЙ се присъедини към Ленин окончателно, тъй че сега никой в нищо не може да ГО упрекне.

В онези дни не му беше до лични работи.

Виждаше Надя в редките часове, когато отскачаше на „Рождественка“, това момиче го вълнуваше, но не му беше до такива неща... Нямахме време дори да помисли за тях.

Вместо него бе помислила тя.

Онзи паметен юнски ден... Той седеше в малката стая на редакцията, пишеше нещо, в стаята влизаха и излизаха хора, той не обръщаше внимание кой влиза и кой излиза, само се дразнеше — блъскаха вратата, той никога не бе обичал този звук. Но се налагаше да търпи и търпеше.

И само веднъж вдигна поглед, когато вратата се отвори. Защо вдигна поглед?...

На вратата бе застанала Надя. Нея той я видя. После видя и Аня.

Бъбриха за незначителни неща. Защо толкова време не е ходил у тях... Стаята му го чакала. Но това бяха все дреболии. Важното беше, че тя дойде при него. Значи е искала да го види.

Аня каза:

— Отдавна не сте идвали. Тревожим се за вас.

Че защо трябва да се тревожат? Няма основания да се тревожат. Всяка сутрин получават вестниците вкъщи, четат неговите статии, знаят, че е жив и здрав.

Надя е дошла да го види... Затъжила се е. Ето това е важното, най-важното.

И точно тогава, когато я видя, застанала на вратата — висока, стройна, красива, той реши, че тази девойка ще бъде негова жена.

От този ден започна по-често да се прибира на „Рождественка“.

Алилуеви се грижеха за него, хранеха го, дори му купиха костюм. Най-много се грижеше Аня, но истинската домакиня вкъщи беше Надя, най-малката.

Олга Евгениевна и Аня се щураха, говореха си високо, та кънтеше цялото жилище, пречеха му с викането си. А Надя, препасала престилка, с четка в ръка старателно почистваше жилището, поставяше всяко нещо на мястото му, обичаше реда, чистотата — и все мълчешком, без суетня и викане. Истинска домакиня!

Вечер тя свиреше на пиано, свиреше за себе си и когато ТОЙ се прибираще, преставаше да свири.

— Защо не свириш, защо спря? — питаше той.

— Почивайте си — отговаряше тя, — няма да ви преча.

Тя още учеше в гимназията, славела се там като болшевичка, в клас осмивала „душичката Керенски“, отказала да даде пари за подпомагане на някакви онеправдани царски чиновници. Но той чуваше всичко това не от нея, а от Олга Евгениевна.

Понякога вечер всички оставаха около масата.

ТОЙ молеше Надя да посвири на пиано, тя отказваше, тогава ТОЙ я молеше да прочете нещо от Чехов. ТОЙ обичаше Чехов и обичаше да му го чете Надя. Хубаво четеше.

И Аня четеше, но лошо, не можеше да сдържи смеха си, спираше, превиваше се от смях — не можеш нищо да разбереш... Когато четеше, Надя никога не се смееше, а ако се смееха слушателите, правеше пауза и после пак продължаваше. Четеше „Хамелеон“, „Унтерът Пришибеев“, „Душичка“ също, но както МУ се струваше, без особено удоволствие.

Понякога ѝ идваха на гости приятелки. Той чуваше младите им момински гласове... После заговаряха на френски... Той се ядосваше, сякаш те говореха на френски нарочно, за да скрият нещо от него, излизаше навъсен. Но фактът, че Надя знаеше френски, свиреше на пиано, нейната сериозност и сдържаност ГО привличаха.

Веднъж беше полегнал и се събуди от вик:

— Йосифе!

Отвори очи.

На вратата бе застанала Надя... Той веднага почувствува миризма на изгоряло, тлееше одеялото — беше заспал с лулата в ръка...

Тя отвори прозореца. Той скочи, уви одеялото на топка. После дотичаха Ольга Евгениевна и Аня. Засуетиха се. Заахкаха. Надя му се усмихна, махна му с ръка и излезе от стаята.

Веднъж заведе вкъщи Камо, остави го и излезе. Камо цяла вечер ги развличал с разказите си... Той знаеше, че в историите на Камо се говори и за НЕГО.

След една година, вече през осемнайсата, се ожени за нея. И веднага я отведе в Царицин. Но после я върна в Москва и повече не я взе в своите пътувания.

Откога започна неразбирателството помежду им?... Не би могъл да каже точно.

Сигурно веднага след раждането на Светлана... Тогава тя внезапно замина с Вася и със Светлана — още я кърмеше — за Ленинград при родителите си, заяви, че вече няма да се върне. Нарече го грубиян, и простак го нарече. Такова нещо той не би простил на никого, а на нея ѝ прости: жената наскоро е родила, казват, през този период те всички били нервни, истеричното начало, което съществува у всяка жена, се проявявало с особена сила.

Прости ѝ, обади се в Ленинград, помоли я да се върне, дори искаше да иде да я вземе. Тя отговори присмехулно: „Идването ти ще

струва твърде скъпо на държавата.“ И се върна сама.

Какво означаваха тези думи? „Идването ти ще струва твърде скъпо на държавата.“ Тогава си помисли, че това е една от нейните обичайни насмешки, обикновеното ѝ женско ехидство. Сега го разбира другояче, както си е било. Отиването му в Ленинград няколко месеца след Четиринайсетия конгрес, след разгрома на зиновиевската опозиция, след смяната на ленинградското ръководство би било неуместно, можело е да бъде изтълкувано погрешно.

Киров я е придумал да се върне, Киров не е искал НЕГОВОТО идване в Ленинград, още тогава не го е искал. Там се е завързало тяхното нежно приятелство.

Малко преди смъртта си тя му заяви, че веднага щом завърши академията, ще замине за Харков при семейство Реденс, там ще работи.

Докладваха му разговора ѝ с бавачката. „Всичко ми дотегна, всичко ми е омразно, нищо не ме радва“ — каза на бавачката. Какво значи „нищо“?! Ами децата?

Всичко правеше напук на него.

Знаеше, че ТОЙ мрази парфюми, смята, че жената трябва да лъха само на свежест и чистота. А се парфюмираше, нарочно се парфюмираше, хем с чуждестранни парфюми, носеше ѝ ги братчето ѝ Павел, и напук се обличаше с чужбински рокли, които ѝ носеха същият този Павел и скъпите, милите Сванидзе. Движи се в академията сред обикновени съветски хора и мирише на чужбински парфюми. НЕГОВАТА жена... Как ви се струва това?!

Защо Павел ѝ подари пистолет? За какво ѝ е на една жена пистолет? На кого би хрумвало да подарява на жена пистолет! Дали полека-лека не я е подготвял да ГО убие? След онова, което се случи, ТОЙ нареди да му отнемат пропуска за Кремъл. Малко му е, малко! Обзе го омраза към Павел. Трябва да го накаже строго. Та да знае!

Сега вече няма да се ожени.

Народът ще го разбере. Изгуби любимата си жена, не иска друга — така ще го разбере народът. Добър баща, не иска да доведе мащеха на децата си — така ще го разбере народът. И той не иска децата му да имат мащеха — нови усложнения, нови кавги, нови роднини, а какви ще бъдат те, тези роднини? Самотата ще усили впечатлението за

НЕГОВАТА простота, която толкова импонира и харесва на народа. Дори няма кой да се погрижи за него.

Пък и за НЕГО не се разнасят клюки, по този въпрос органите не ГО лъжат, по този въпрос ТОЙ е безкомпромисен, търси им строга отговорност. ТОЙ не дава поводи за клюки.

Рядко излиза пред публика, не ходи по заводи и фабрики, не прави митинги, говори само в изключителни случаи: на конгреси, на пленуми, излиза с кратки приветствия в печата. Всяко негово изказване трябва да бъде събитие, всяка негова дума трябва да тежи. И тук е прав Пушкин:

*Бъди мълчалив; гласът на царя
не трябва във въздуха да се пилей;
той като свят звън само да вестява
велика скръб или велик пък празник.^[3]*

Как го е казал само, а!

Трябва да проследи, да провери как върви подготовката за стогодишнината от смъртта на Пушкин. Вярно, у Пушкин има и много неприемливи изказвания, но тези неприемливи изказвания трябва да се насочват срещу тогавашния цар Николай Първи и неговото обкръжение. И да наблягаме на онова, което е изгодно на нас. Нали именно той възвеличи Петър: „Медният конник“, „Полтава“, „Арапинът на Петър Велики“... Да, когато е трябвало, Пушкин е възхвалявал и съществуващата власт, защитавал е нейната външна политика.

Жалко, че в НЕГОВАТА епоха няма поет от мащаба на Пушкин.

Впрочем защо да е жалко? Напротив, закономерно е: редом с великите владетели не виреят велики поети. Какви велики поети е имало при Александър Македонски, Чингис хан, Наполеон, Иван Грозни, Петър Велики? И обратното: Омир, Гьоте, Шекспир, Пушкин, Толстой — по времето на кои царе са живели? Кой си спомня тези царе? Великият поет претендира за роля на духовен глава на народа. Великият владетел сам е духовен глава на народа и редом с него не може да съществува никакъв друг духовен глава.

Но това му хрумна тъй, между другото... Мислите му се разпиляват. Не е хубаво. Трябва да умее да се съсредоточава... Да... сега вече няма да се ожени.

Братът на първата съпруга на Сталин Екатерина Семьоновна Сванидзе, старият болшевик Александър Семьонович (Альоша) Сванидзе, е арестуван през 1937 година и след пет години — през 1942 година — разстрелян.

Преди разстрела му казват, че ако помоли за прошка другаря Сталин, той ще го помилва.

— За какво трябва да го моля? Та аз не съм извършвал никакво престъпление — отговаря Сванидзе.

И го разстрелват.

Когато докладват за това на другаря Сталин, той казва:

— Гледай го ти колко бил горд, умря, но не поиска прошка.

По същото време — през 1942 година — в лагер в Казахстан умира жена му Мария Анисимовна.

Синът им Джсоник (Иван Александрович) лежи в затвора заедно с криминални престъпници и е освободен едва през 1956 година.

Сестрата на първата съпруга на Сталин Екатерина Марико е арестувана през 1937 година и много скоро умира в затвора.

Ана Сергеевна Алилуева, сестра на втората съпруга на Сталин Надежда Сергеевна Алилуева, е арестувана през 1948 година, осъдена е на десет години затвор. Излежава наказанието си в единична килия във Владимирския затвор и е освободена след смъртта на Сталин. Съпругът ѝ Станислав Францевич Реденс е разстрелян през 1938 година.

Павел Алилуев, братът на съпругата на Сталин Надежда, служи в бронетанковото управление, опитва се да защитава невинно репресирани сътрудници, след което Сталин престава да го приема. През 1938 година Павел умира неочаквано на четирийсет и четири годишна възраст.

Съпругата му Евгения Александровна Алилуева е арестувана на 10 декември 1947 година и осъдена на десет години затвор. Когато на

2 април 1954 година бива освободена, вече в Москва, у дома си, Евгения Александровна казва на своя син Сергей: „Все пак нашият роднина ни освободи.“ Тя не знаела, че Сталин е починал още преди година.

Кира Павловна Алилуева, дъщерята на Павел и Евгения, е арестувана през 1948 година и освободена след смъртта на Сталин.

Синът на Сталин от първата му съпруга Яков през лятото на 1941 година попада в немскофашистки плен, държи се мъжествено и загива при неизяснени обстоятелства през 1943 година.

Съпругата му Юлия е арестувана в Москва през есента на 1941 година и е освободена скоро след смъртта на Яков.

[1] Комисия за партиен контрол при ЦК на ВКП (б) (1934–1952). — Б.пр. ↑

[2] Централна контролна комисия (1923–1934). — Б.пр. ↑

[3] Превод: Христо Радевски. ↑

9.

Първа вкъщи забеляза бременността на Лена Ашхен Степановна. След вечеря, когато всички се разотидоха по стаите си, тя я задържа в трапезарията.

— Остани, искам да поговоря с тебе... Седнаха една срещу друга на масата.

— Каж ми, Леночка, бременна ли си или греша?

— Да.

— Значи имаш съпруг?

— Нямам съпруг.

— Извинявай... В такъв случай кой е бащата на детето? Бих искала да зная.

— Не искам да споменавам името му. Ашхен Степановна сви рамене.

Лена добави:

— И ще те помоля: кажи на татко и той да не ме пита кой е бащата на детето.

Иван Григориевич мълчаливо изслуша жена си, помисли малко, после каза:

— Сигурно е пак оня кучи син.

— Но тогава тя скъса с него.

— Срецаха се и след това. Каж ми да дойде при мен.

— Тя се страхува да говори с тебе, Иване, помоли ме да ти предам ти за нищо да не я питаш.

— Няма да я питам, нека дойде при мен. И бъди по-внимателен с нея. Обещава ли ми?

— Обещавам.

Ашхен Степановна влезе в стаята на Лена.

— Леночка, баща ти те вика.

— Защо?

— Искат да си поговорите.

— Вече казах всичко на тебе. Повече нищо няма да кажа.

— Той за нищо няма да те пита. Обеща ми. Иди при него.

Лена остави книгата, стана и решително тръгна към кабинета на Иван Григориевич.

Баща ѝ седеше на дивана. С жест посочи мястото до себе си.

Лена седна.

Иван Григориевич дълго я гледа, после се усмихна.

— Е, какво, значи искаш да ме направиш дядо?

— Ако успея.

— Трябва да успееш. Миналогодишната история не бива да се повтаря. Не те упреквам, само се страхувам това да не повлияе на раждането. Затова те моля да отидеш на лекар и да бъдеш под негово наблюдение. Кажу ми на майка си, ако искаш, аз да ѝ кажа?

— Аз сама ще ѝ кажа — отговори Лена — и ще отида на лекар.

— Сега деликатната страна на въпроса. Безспорно мен ме интересува кой е бащата на детето. Сама го разбираш. Не за да го накарам да се ожени за теб и не за да искаме издръжка. И без него ще отгледаме детето. Но кой е? Твоят съученик... май беше Юра?

Лена не бързаше да отговори.

Иван Григориевич я гледаше в очакване.

— Да — най-сетне отговори Лена.

— Той знае ли?

— Да.

— Искате ли да се ожените?

— В никакъв случай.

— Той ще си търси ли правата над детето?

— Никога.

— Знае ли някой друг?

— Никой.

— Тогава всичко е наред — каза Иван Григориевич, — детето си е дете, ще живее. Само прояви твърдост в решението си: завинаги отсеки този човек от себе си.

— Така и постъпих.

Тя не хитруваше пред баща си. След майските празници Юра отново се обади. Това я учуди: беше сигурна, че онзи разговор ще им остане последен, че той ще изчезне и вече няма да се появи, че бе обещал да се обади само за ефект.

В автобуса, когато се прибираха от санаториума в Москва, Шарок уж между другото отново се върна към разговора им за Вика:

— Но кой все пак ти наприказва тези неща?

Че Вика е осведомителка, Лена научи от Нина, която пък го знаеше от Варя. Варя била омъжена за някакъв билиардист, ходела с него по ресторанти, където срещала Вика, и категорично твърдяла, че Вика е агентка.

— Казаха ми — кратко отговори Лена.

След няколко дена Юра ѝ се обади в службата, попита я дали не е променила решението си. Не се разбираше какво има предвид: дали евентуален аборт, или тяхното скъсване... Но тя не го попита и отговори:

— Не, не съм променила решението си и няма да го променя.

— Тогава сбогом.

— Сбогом, Юра — каза Лена и затвори телефона.

Така стояха нещата с нея сега.

— Наистина, татко — повтори тя, — вече го направих.

Иван Григориевич понечи да я попита дали е категорична в своето решение, но не я попита, погледна я в очите и тъй като Лена не ги извърна, се успокои и зарадва. Кой казва, че била инфантилна, пасивна... Не! Тя е неговата дъщеря, неговата кръв, неговият характер!

Прегърна я през раменете, привлече я към себе си, тя се притисна до него, сложи глава на рамото му, както правеше като малка.

В кабинета на Иван Григориевич, винаги полутъмен поради издадения ъгъл на стената, съвсем се смрачи. А те седяха на дивана и мълчаха, притиснати един до друг — баща и голяма дъщеря. Такива минути рядко се случваха в живота им. Те ги възнаграждаваха за всички трудности и страдания, през които трябваше да преминат в последните години, даваха им сили да гледат по-спокойно към неясния и тревожен утрешен ден.

В коридора се чу звън.

Иван Григориевич целуна Лена по главата, нежно я потупа по бузата.

— Е, дъще, поседяхме си, мене търсят.

Стана, запали лампата, излезе от кабинета.

В антрето стоеше Марк Александрович Рязанов.

Той пристигна в Москва за Юнския пленум на ЦК. На седми юни пленумът приключи. На осми беше при Орджоникидзе, дълго седя в кабинета му. Но при Иван Григориевич не се отби, а се обади отнякъде по телефона и помоли за разрешение да го посети вечерта вкъщи, макар че отношенията им бяха поразвалени: формално за това, че Рязанов не помоли Сталин за снизхождение към племенника му и Иван Григориевич си позволи да се учуди на тази му постъпка, а фактически за това, че тук пролича тяхното различно отношение към Сталин.

Будягин знаеше, че Рязанов има неприятности, май го сваляли от завода и го прехвърляли в Кемерово, на строителството на комбината. Странно назначение: Марк Александрович е металург, а не минен инженер или химик, най-малкото пък строител. Изглежда, Орджоникидзе го е уведомил за новото назначение, но не му е казал истинската причина за преместването. Естествено затова е дошъл тук, иска да научи от Будягин точно каква е работата. Но Иван Григориевич с нищо не може да му помогне — и той нищо не знае.

Влязоха в кабинета. Марк Александрович помоли за разрешение да си свали сакото, нисък, оплешивяващ дебеланко с къс апоплектичен врат, той пъхтеше, погледът му беше тревожен и напрегнат.

— Е, Марк, казват, че заминаваш за Кемерово? — попита Будягин. Като се обърна към Рязанов по име, искаше да подчертае приятелското си отношение към него. Разбираше, че сега Рязанов се нуждае от него.

— Заминавам. Бих искал да зная причините за преместването. Но Григорий Константинович не ми ги каза. Такава била волята на партията, Кузнецкият басейн трябвало да се подсили. Наградихме те с орден, значи те ценим.

През март в „Правда“ бе публикуван голям списък на ръководители от тежката промишленост, наградени с ордени „Ленин“. Сред тях беше и Рязанов. Начело на списъка беше самият Орджоникидзе. Будягин го нямаше в списъка.

— Не мога да разбера каква е причината. Ломинадзе? Ломинадзе се самоуби през януари. Не бяхме в близки отношения, но никога не сме се и карали. И не съм аз причината за неговото самоубийство, Иван Григориевич, вие добре го знаете. Извикал го секретарят на областния комитет Риндин, държал се грубо с него.

— Ти откъде знаеш?

— В завода всички знаят, Иван Григориевич. На мен лично Ломинадзе не ми е разказвал, но разправят, че му представили нечии показания — бил възглавявал заговор в Коминтерна. И когато за пореден път го извикали при Риндин, той се застрелял направо в колата, шофьорът спрял, помислил, че се е пукнала гума. Гледа — Ломинадзе се килнал настрана и си говори: „Женски изстрел.“ Шофьорът разправяше, че преди това спирали, пийнали, хапнали, изглежда, диафрагмата се е повдигнала и макар че Ломинадзе стрелял правилно, два пръста под пъпката на гърдата, куршумът не улучил сърцето. Върнали се, в болницата оперирали Висарион Висарионович, но той умрял под упойката.

Иван Григориевич слушаше внимателно, макар да знаеше всичко, което му разказваше Рязанов, знаеше и повече: измислените показания на Чер и на други негодници бяха изпращани и на самия Ломинадзе по лично нареждане на Сталин.

— Григорий Константинович обичаше Ломинадзе, разбирам, че тежко е преживял смъртта му. Но аз, както се казва, нямам пръст в тази история... Трудно ми беше да се сработя с него: той — голяма политическа фигура, аз — обикновен инженер, но все пак ръководител на строителството. И въпреки това, повтарям, нямахме конфликти. Знаем и отношението на другаря Сталин към Ломинадзе, но не съм се влиял. Нещо повече! Бях убеден, че ще погребат Висарион Висарионович в родния му край, както е прието при грузинците, но беше наредено да го погребем на градските гробища, което и направихме. Грузинците му поставиха паметник, събраха пари с подписка, не кой знае какъв монумент, приличен паметник, можех ли да им го забраня? Може би другарят Сталин е недоволен от това?

— А къде е този списък на дарителите? — попита Будягин.

— В счетоводството. Всичко е оформено. Средствата са доброволни, именно с тези средства заводът плати някои материали, дребна работа, но всичко е законно.

Будягин премълча. Рязанов му стана неприятен: застрахова се... Страх го е. И списъка на дарителите държи в счетоводството. Нима не разбира, че всички, които фигурират в този списък, всичките тези нещастни грузинци след време ще бъдат унищожени. Сталин не прощава подобна благотворителност.

— Иван Григориевич — неуверено подзе Рязанов, — исках да се посъветвам с вас... Естествено разбирам, че преместването ми не е случайно. Но причините за него не са ми ясни. Производствени причини няма: сроковете за строителството се спазват с изпреварване, металът е с високо качество, градът се благоустройва, през януари пуснахме трамвай, ликвидирахме неграмотността, миналата година в институти, техникуми, училища за ликвидиране на неграмотността учиха трийсет и две хиляди души, десет хиляди от тях без откъсване от производството. Градът стана културен център, при нас идваха Собинов и Обухова, Катаев и Гладков, дойде дори Луи Арагон. Та нали всичко е направено от нашите ръце, започнахме от нулата. Защо изведнъж ме свалят?

— Но нали не те понижават — възрази Иван Григориевич, — преместват те на друга, не по-малко отговорна работа. Тук оправи бакиите, сега върви ги оправяй на друго място. Такива са нашите методи.

— Да, разбира се — съгласи се Марк Александрович, — аз съм готов да работя навсякъде, където ме изпрати партията. Но спомнете ли си миналогодишната история с комисията на Пятаков?

— Дето я беше арестувал ли? — засмя се Будягин.

— Ама аз не съм я арестувал, Иван Григориевич — възрази Рязанов, — просто не исках да я пусна в завода, преди да разговарям с Орджоникидзе, а те се обидиха и си заминаха... Да, построихме един киносалон, един клуб на Осоавиахим^[1], един пионерски лагер, една детска градина и една лечебница до сероводородния извор. И то не с държавни средства, хората работиха вечер и в почивните дни, работиха с ентузиазъм, за себе си работиха, за своите деца. Без жилищно-битово строителство заводът не може да се развива. Въпросът бе разгледан при другаря Сталин, присъствуваха Орджоникидзе, Ворошилов и още някой, май Ежов. Другарят Сталин призна нашите действия за правилни, одобри това строителство, изцяло го одобри. И приумицата на Пятаков да изпрати комисия оцени като грешка, груба грешка. А преди една седмица ме извикаха в бюрото на областния комитет и ми поискаха писмено обяснение по повод този инцидент. Поискаха да призная, че това строителство е било извънпланово, следователно незаконно, и че аз фактически съм арестувал комисия, изпратена от центъра. Обясних им за съвещанието при другаря Сталин, казах им, че

другарят Сталин одобри моите действия. Те ми отговориха: Питаме ви за вашите действия, а не за действията на другаря Сталин, не се прикривайте с името на другаря Сталин, имайте мъжеството *сам* да поемете отговорността за постъпките си. Казвам им: Работниците доброволно работиха в извънработно време, а един темерут там ми вика: „Накарали сте ги, затова са работили.“ Нещо повече, когато започнах да обяснявам, че това строителство беше необходимо за завода, за работниците, Риндин, секретарят на областния комитет, ме прекъсна: „Било е нужно не на работниците, а лично на вас, за да си създавате евтина популярност.“

— Е, и какво решиха?

— Възлагат на партийна комисия да разследва. С една дума заминавам си с персонално дело — ето цялата награда за работата ми.

— А защо не поговориш със Сталин?

Рязанов наведе глава.

— Той не ме прие.

— Но нали си кандидат-член на ЦК, беше на пленума.

— На пленума не можах да се доближа до него. Пленумът беше тежък. Енукидзе беше страшна гледка. Сигурно знаете решението?

Иван Григориевич му посочи с поглед „Правда“ от 8 юни с резолюцията на пленума на ЦК на ВКП (б), ръководен от Сталин.

Будягин се замисли...

Сталин си бе разчистил сметките с най-добрия си приятел, кръстника на покойната му съпруга, с любимеца на децата му, Светлана и Вася, които го наричаха „чичо Авел“, с единствения човек, който някак си бе поддържал, макар и привидния стговор и разбирателство в тяхното семейство...

И за какво?

Задето Енукидзе написа истината за бакинската печатница „Нина“, не допусна изопачаване на фактите, не спомена в брошурата си Сталин, който дори не бе знаел за нейното съществуване.

Разчисти си сметките!

И то как ги разчисти!

За две седмици бе скалъпен „кремълският заговор“, бяха арестувани 78 души, прибраха всички наред: сътрудници от секретариата на ЦИК на СССР — Ирина Василиевна Болших, Вера Александровна Елчанинова, сътрудници на правителствената

библиотека — Ана Александровна Нелидова, Лидия Ивановна Перелщейн, Елена Осиповна Симак, сътрудници от Оръжейната палата на Кремъл, голям брой чистачки от дома на правителството — Надя Жукова, Шура Корчагина, Настя Константинова, Броня Катинская, Лена Мелникова, Маша Мешчерякова, Таня Орлова, Даша Смолцова — тя работеше като портиерка, Иля Матвеевич Попов — дърводелец, Иван Андреевич Дячков — каруцар, Иван Филипович Неверов — пазач. Арестуваха познати на тези чистачки, пазачи, библиотекарки и портиери, познатите на техните познати, повечето „заговорници“ дори не се познаваха, изтръгнаха от тях показания за приказки по повод смъртта на Киров и Алилуева, квалифицираха ги като контрареволуционна клевета, като дискредитиране на другаря Сталин и на други ръководители и скалъпиха „кремълския заговор“.

За това газиха Авел Енукидзе на пленума. Че бил допуснал крайно небрежен подбор на служебния апарат при секретариата на ЦИК на СССР, където проникнали наши закleti класови врагове, че покровителствувал класово враждебни елементи, които го използвали изключително за гнусните си цели, че връзката му с хора от чуждия свят му била станала по-скъпа от връзката с неговата собствена партия. Че бил разкрил лицето си на загнил еснаф, на самозабравил се, затлъстял, загубил облика си на комунист меншевизиран велможа.

Будягин втречено погледна Рязанов.

Всичко това се е говорило на пленума, Рязанов го е чул с ушите си, но не го разказва на Будягин.

Защо е толкова предпазлив? Срамува се, задето е участвувал в разправата със стария комунист Авел Енукидзе, с обикновените, беззащитни, малограмотни хорица, чистачките и пазачите?

Не, не че се срамува. Свикнал е. Не иска да разказва подробности, защото ще трябва да изрази отношението си към всичко това, а го е страх — какво може да бъде отношението му към цялата тази мръсна фалшификация? Страхува се сега, както преди година се страхуваше да се застъпи за Саша, за своя племенник, този добър, абсолютно невинен младеж, както са невинни и тези 78 души. Заради разправата с един Авел Енукидзе на Сталин бяха необходими още 78 живота. Да осъди само Авел би означавало явно да си разчисти сметките с него за онази брошура, а виж, в група това е вече заговор, бакинската история тук няма нищо общо. Енукидзе отговаря за

Кремъл, а Кремъл има врагове, ето че Авел плаща за това. А че са пострадали още 78 абсолютно невинни хора — какво толкова, голяма работа!... И още много ще пострадат, кръговете още ще се разширят, та всички, които посягат на НЕГОВАТА история, да знаят: може да бъдат унищожени не 78, а 78 хиляди души. Историята е по-скъпа от хората, историята е по-важна от хората — такава е Сталиновата философия.

Но Рязанов сега не мисли за случилото се на пленума, не е загрижен от това, загрижен е за собствената си съдба, почувствувал е *обрата* в съдбата си, толкова добре вървеше всичко, така стремително се издигаше и не щеш ли — стоп!

Преместването на Кузбас — това е в реда на нещата. Но без обяснение за причините, с персонално дело, Сталин не пожелал да разговаря с него... Рязанов още не предчувствува окончателен крах, но страхът се е породил. И този страх е оправдан.

За Орджоникидзе Сталин няма да търси Николаев, както за Киров, или съмнителни лекари, както за Куйбишев, той ще изтребва онези, с които Серго най-много се гордее — стопанските кадри, които Серго сам намери, издигна и възпита, тези кадри Сталин ще унищожават като врагове, като вредители и ще накара Серго или да вземе участие в унищожаването им, или да сподели с тях отговорността за уж вредителската им дейност.

Разбира се, авторитетът на Орджоникидзе е голям, но по-малък ли беше авторитетът на Троцки, Зиновиев, Каменев, Бухарин, Риков, Томски? И делото на Рязанов сигурно е една от брънките на този план — Сталин започва да обмисля плановете си отдалече, и ходовете си започва да прави отдалече. Очевидно Рязанов е добър ход за Сталин — вярва в него като в бог и ще се прекърши мигновено.

И затова Будягин не сподели с Рязанов никакви свои мисли, никакви свои сведения, само го попита:

— Е, и какво искаш от мен?

Рязанов сви рамене.

— Разговорът с Григорий Константинович нищо не ми обясни. Наистина, казах му: Викаха, ме в бюрото на областния комитет, заведоха персонално дело. А той се смее: „Виждаш ли до какво води извънплановото строителство?“ И тогава, пред Сталин, той не ме подкрепи. Моля ви, Иван Григориевич, да изясните и да ми кажете

каква е истинската причина за преместването ми, каква е истинската причина да заведат срещу мен персонално дело.

— Добре — каза Будягин, — ще опитам да поговоря с Григорий Константинович.

Той се изправи. И Рязанов се изправи.

— Не съм сигурен, че ще ми каже повече, отколкото на теб. Но ако ми се открие възможност, ще поговоря — добави Иван Григориевич.

После помисли малко и попита:

— Как е племенникът ти?

Марк Александрович въздъхна.

— На заточение.

— Къде?

— В Сибир.

— Сибир е голям.

— Някъде на Ангара.

— Някъде на Ангара — повтори Иван Григориевич замислено и леко насмешливо. — Добре! Ако науча нещо, ще ти съобщя, ако не науча, не ми се сърди...

— Добре, благодаря ви, Иван Григориевич.

Сбогува се с Иван Григориевич, сбогува се с Ашхен Степановна, тръгна си.

[1] Дружество за съдействие на отбраната и авиационно-химическото строителство в СССР (1927–1948). — Б.пр. ↑

10.

Вика не каза на Варя цялата истина. Архитекта наистина работеше много, тя наистина почти не го виждаше, но би се примирила с това: когато мъжът ти цял ден е зает, а ти цял ден си свободна, можеш да си уредиш живот-празник и без него. Но за такъв живот трябва пари, много пари, а Архитекта дава половината си заплата на своята бивша жена, на нейните деца, между другото достатъчно големи, за да се издържат сами. А с нея, с Вика, подхвана от глупав по-глупав разговор — че трябвало да се заеме с нещо: може би да започне работа, или да учи, още не било късно, представете си. Само това ѝ липсваше! Та тя си има официално положение — *съпруга*, според техния официален просташки статут тя е домакиня и има право да не работи... Нима той не го разбира? Не иска да го разбере! Всичките му интереси са в работата и в бившото му семейство... Не само че им дава пари, ами не е прекъснал и отношенията си с тях, посещава жена си и децата, ходи на семейните им празници. Дори Нова година се изхитри да посрещне и с Вика — до дванайсет, и с тях — след дванайсет. „Ще ида да видя децата, обещах им.“ Там, видите ли, е семейството, а тук какво е?

Не си пренесе дори багажа, цъфна ѝ с едно куфарче, а в куфарчето — две ризи, два ката долни гащи и едни тиранти. На ти един гений! Не само че не раздели с жена си по равно „съвместно придобитото имущество“, ами ѝ остави всичко. И библиотеката ѝ остави, а нали библиотеката му трябва за работата. Истинският му дом е там и той ще се върне в онзи дом, Вика не се съмняваше в това, пък и не съжаляваше много, такъв живот не ѝ беше по вкуса. Излезе не празник, а сиво животуване.

Вика не спореше с него, разбираше: всичко се държи на косъм и ако предизвиква конфликти, косъмът ще се скъса. А не бива да се къса. Трябва да уреди новия си живот, новата си съдба именно докато е съпруга на Архитекта. *Другият* не трябва да прибере една разведена жена, обратното, заради *другия* тя ще пожертвува високото си

положение и щастливия си семеен живот. Какво не прави човек в името на любовта!... И тогава новото ѝ омъжване пак ще стане събитие и преди всичко събитие за новия ѝ избраник.

Пак я споходи мисълта за някой летец. Но къде са тези летци, къде да ги търси? Това са фантазии. Пък и Вика никъде не ходеше... Стоеше си вкъщи.

Къщата на семейство Марасевич все така беше пълна с хора, оживена и гостоприемна. Все така я посещаваха московски знаменитости. Композитор? Художник? Не, положението им е твърде неустойчиво.

Братлето ѝ громеше всички наред, пишеше за музика, за театър, за живопис, за литература. В „Правда“ писателят Панфьоров ухапа Горки. Вадим каза, че правилно го е ухапал — Горки критикувал писатели-комунисти. Обаче на същата страница публикуваха писмо на Горки до Чехов, или както ехидно забеляза Вадим, „подсладиха хапа“. Вадим сега поддържаше познанства повече с писатели, с поети, с прочути писатели, с прочути поети, много от тях идваха в дома на семейство Марасевич.

Вика приемаше гостите, трудно ѝ беше да участва в разговорите им — честно казано, тя нищо не четеше, беше ѝ скучно: ударници, ентусиасти, заводи и фабрики, чугун и стомана. Но умееше да насочи неосведомеността си в своя полза — подчертано внимателно слушаше събеседника, възхищаваше се от разказа му, даваше му да разбере колко цени неговия ум и образованост — това винаги ласкае хората.

Един беше млад, трийсетгодишен, дребничък, слабичък, суетлив, току-що бе публикувал роман, четен и хвален от всички, дори Вика го прочете, слава богу, не беше роман за ударници, а за кулаци, за кулашко въстание, можеше да се чете. Вярно, самият писател не беше интелигентен, беше син я на селски поп, я на псалт. Бляскавият дебют така го бе шашнал, така го бе главозамаял, че той не слушаше никого, освен себе си, не виждаше никого, дори не оцени как внимателно го слуша Вика, отдръпна се, погледна я с недоумение: той изобщо не искаше събеседникът му да мълчи, напротив, искаше да говорят за него, за романа му, а щом мълчиш, той сам ще ти разкаже как хвалят романа му други хора в други къщи.

Може би Вика щеше да успее да го оплете, но той бързо изчезна, както казваше Вадим, уедини се, за да напише нов роман за троцкистите, минали в нелегалност — успехът трябвало да се развива, видите ли.

Появи се друг писател, по-възрастен, сигурно към четирийсетте, петербургски интелегент, очила с розови рамки, живял в чужбина, писал нещо екзотично, за Азия, май за басмачите, но и той скоро изчезна, макар на Вика да се бе сторило, че ето, тук вече е преуспяла: съгласяваше се с него за всичко, ахкаше, с целия си вид му даваше да разбере, че още не е срещала такива хора. Но не стана: и тоя хукна нанякъде, май към Изтока, да пише нов роман. Засечка след засечка, от толкова мъже, които идваха у тях, Вика така и не успя да оплете никого.

Срещите със старите познати бяха секнали, по-рано се виждаха по ресторантите, но Вика вече не ходеше по ресторанти — Архитекта беше прекалено зает, а да ходи без мъжа си би означавало да разруши създадения от самата нея образ на великосветска дама.

Бъбреше по телефона с Ноеми, с Нина Шереметева (весело си живееха мацките, не като нея), но на гости ходеше само у Нели Владимировна, която се бе омъжила за богатия френски търговец Жорж.

Вика не харесваше това французче — нисичко, с дебели устни, все поглеждаше жените с мазни очички, руски почти не говореше или се преструваше, че не говори, само понякога неочаквано запяваше: „Маря Сидоревна, Маря-си, Маря-до, Маря-ре“ — като слагаше ударението на „си“, „до“, „ре“ и глупашки се смееше.

Но апартаментът им беше един път, килими, старинни мебели, порцелан, собствена кола, чужбински дрехи, много дрехи, Жорж, види се, наистина беше богат, макар никой да не знаеше с какво точно се занимава, и Нели, ако я попиташ, усукваше.

Изобщо на Нелка ѝ провървя. А какво представлява? Кобила! Снажна, кокалеста, пък мъжете се лепят по нея. И Жорж пипна. А той е по-нисък от нея с половин глава. „Да не го смачкаш, като си лягате нощем?“ — смееше се Вика. „Не се тревожи — отвърщаше Нели, — той е съобразителен, намираме си позата.“

Дома си поддържаше по европейски — вече два пъти беше ходила в Париж, беше се поогледала: аперитиви, миниатюрни сандвичи с какво ли не, сама кара колата, с една дума някаква дори не

европеизирана, ами американизирана женичка, хитра, ловка, малко шумна, но работна, успява и да чете, и да рисува, в ъгъла — триножник... Има си и малки страсти: ходи по конни надбягвания, играе на тотализатор и винаги печели, чевръста е — много ловко пробутва парцалките си, не че спекулира, ами тъй, уж продава излишното на приятелките си, че нали, едно не ѝ подходило на ръста, друго на тена. Има си „сряди“ — традиционен ден, в който се събират приятелите на семейството.

Но най-важното беше, че у Нели постоянно ходеха хора, много хора, предимно чужденци. Това вече даваше на Вика някакви шансове. Нели ѝ разказваше почти за всички — кой на колко е години, какви са интересите му, какви — възможностите, понякога добавяше пикантни подробности, с една дума разправяше им и майчиното мляко.

Много мъже обръщаха внимание на Вика, но все не бяха подходящи — малки хора. Почти всичките женени. Вика се държеше простичко, сдържано, с неангажираща приветливост, както е редно да се държи дама с нейното положение, тактично отклоняваше опитите за ухажване, но не ги пресичаше напълно, преди да „изясни личността“. А когато се изясняваше, че „личността“ не е интересна, умело я лишаваше и от малката надежда, дадена ѝ първата вечер.

Именно в дома на Нели Вика срещна Шарл.

Висок, светлокос, с чаша в ръка, той стоеше до Жорж и му говореше нещо. Вика веднага си отбеляза расовото му лице, леко гърбавия нос, а и строгия елегантен костюм. Такива едри птици още не бяха кацали в дома на Нели. Аристократ ли е? По неколкочкратните му втренчени погледи Вика разбра — искрата е изсечена. Тя безпогрешно отличаваше безпардонния шарещ мъжки поглед от онзи истинския, *перспективния*.

На следващия ден, когато с Нели „обсъждаха майчиното мляко“ на Шарл, Вика каза:

— Французин блондин не се среща често.

— Всички френски аристократи по правило са блондини. И изобщо всички французи от север, а особено от североизток, са блондини — имат тевтонска кръв — обясни ѝ Нели.

Нали беше омъжена за французин, тя се смяташе за специалистка по Франция.

— Той аристократ ли е?

— И то какъв. Виконт, фамилното му име се пише с „дъо“.

— Интересно — засмя се Вика, — и с какво се занимава виконтът в Москва?

— Шарл е кореспондент — Нели спомена прочут френски вестник, — този вестник принадлежи на семейството му, едно от най-богатите семейства във Франция. А годеницата на Шарл е дъщеря на някакъв финансист, не е Ротшилд, но нещо подобно, забравих му името.

И тъй, Шарл е красив, богат и *ерген*. Това е сериозно обстоятелство, нали за католиците разводът е забранен.

Вкъщи Вика обмисли подробно всичко. Този шанс не бива да се изпуска. Изпусна Ерик — попречиха й Дяков и Шарок, сега нищо не трябва да й попречи. Няма какво да прави в тази страна. До гуша й дойдоха простацината, завистта, плашещата неизвестност, лозунгите и маршовете, вечният страх. Днес се разхожда из Москва, а утре телефонът може да звънне и да й кажат, както онзи път: „Гражданко Марасевич, обаждате ви се от НКВД...“ Какво като я пуснаха, те могат пак да я извикат, пак да я накарат да работи. Нали пазят подписа й.

Трябва да се грабва и — в Париж! Вечният, великият Париж. В училище учеха френски, вярно, позабравила го е, но ще се заеме и ще си го припомни... Как бяха онези стихчета?... „Bongour, madam Sansouci, combien content ces saucisses?“^[1] Най-важното е граматиката, а тя ще си я припомни бързо, девет години зубка тия: present, passe compose, passe simple, futur simple, participe passe...^[2] Вика дори се разнежи, докато си припомняше глаголните форми, те я върнаха в детството.

На всяка цена трябва да замине. Архитекта всеки момент може да си вдигне партакешите, баща й рано или късно ще умре, по-скоро рано, отколкото късно, къде ще се дене тогава тя? И сега не може да седи до Вадим на масата, не може да слуша мляскането му, отвращава я лакомията му, че и приказва с пълна уста.

Да се омъжи за някакво си инженерче, да живурка с неговата мизерна заплата. Не, великата страна ще мине и без нея. Щом тая кобила Нели я вземат в Париж, какво остава за нея — мястото на Вика със сигурност е там.

Може този път да излезе нещо сериозно. Тя си спомни внимателния поглед на Шарл, неговото мълчание, нали французите са бърбиви, а Шарл мълчеше пред нея, многозначително мълчеше. Именно това вдъхваше надежди на Вика.

Отиде си преди другите, умната жена никога не се заседява до края на вечеринката, отиде си, както се казва, по английски, без да се сбогува с никого, загадъчно изчезна.

И вкъщи се върна весела, зачервена. Архитекта зашляпа по коридора по пижама и чехли, отвори й. Лицето му сиво, под очите торбички.

— Дойде си, значи. А аз вече се канех да си лягам.

Вика метна кожухчето си в ръцете му, млясна го по бузата.

— Правилно, скъпи, изглеждаш уморен... А аз ще полежа малко във ваната.

Дали да включи Нели в това начинание, или не бива? Ето какво обмисляше.

Не, засега май не бива. Един неправилен жест, поощрителна дума, съучастническа усмивка може да развалят всичко. Друг е въпросът, ако Шарл не се появи повече у Нели. Впрочем да почакаме до сряда.

Ако Шарл дойде, значи искрата наистина е изсечена. И тогава Нели няма да е нужна.

Следващата сряда Шарл отиде у Нели.

Разбира се, отиде и Вика. И както винаги, мъничко по-късно от другите гости...

[1] „Добър ден, мадам Сан-Суси, колко струват тези кренвирши?“ ↑

[2] Глаголни форми: сегашно време, минало сложно, минало просто, бъдеще просто, минало причастие... ↑

11.

На седми юли 1935 година Сталин председателствуваше пленума на Конституционната комисия.

Комисията се състоеше от трийсет души, той, Сталин, беше трийсет и първият. Присъствуваха всички, освен Авел Енукидзе, който бе изключен от партията и свален от всички заемани постове, макар че формално оставаше член на Конституционната комисия — по недоглеждане.

Главните докладчици са Бухарин и Радек, те са автори на основния проект за нова конституция. Но естествено ще се изкажат и останалите. Има си хас! Ще влязат в историята като „бащи на конституцията“.

Първият докладчик е Бухарин.

През февруари, в словото си пред Втората всесъюзна конференция на колхозниците-ударници, Бухарин каза: „Цялата страна се е сплотила около ленинската партия, водена от желязната ръка на забележителния вожд на трудещите се, пълководеца на милионите, чието име е символ на великите петилетки, на исполинските победи и исполинската борба — Сталин.“

А точно една седмица по-късно „Правда“ публикува статията на Радек „Пълководец на пролетариата“, където в славословията Радек засенчи дори Бухарин. Не случайно му викат Крадек на тоя крадец и мошеник с маймунска мутра.

Май се повтаря историята със Зиновиев и Каменев? И те ГО славословеха, а как свършиха?

Хитруват. Бухарин докладва „Основите на проекта“. Конституцията трябва да осигури на народа всевъзможни свободи, най-широките в света права, пълно равноправие на гражданите, най-демократичната в света избирателна система, най-справедливото в света правосъдие...

Така си фантазираха Бухарин и Радек.

Дори ТОЙ не бе очаквал от тях такава чевръстина. Сложиха в джоб и най-демократичните в света конституции. Наивници. Надяват се с такава конституция да си осигурят безопасност, спокойно съществуване на първо време, а после и „конституционна“ смяна на властта. Идиоти!

Тази конституция е нужна НЕМУ и преди всичко НЕМУ. Тя ще бъде мощно политическо прикритие за предстоящата кадрова революция. Когато властта е в едни ръце, когато властта е несъкрусима, когато народът подкрепя тази власт, работа върши всякаква конституция.

А народът е с НЕГО. Въпреки глада, нищетата, въпреки милионите жертви, народът е за НЕГО. Страхуват се от НЕГО. И ГО обичат. Най-важното условие за единолична власт е осъществено. Във всички времена народът е обвинявал за страданията си всекиго, само не и бог. Бог не се съди, на бог се благодари.

Размишлявайки така, Сталин внимателно слушаше Бухарин. Впрочем внимателно го слушаха всички, особено онези от националните републики. Разтапяха се от възторг и умиление — пред тях говори самият Бухарин, „най-добрият теоретик на партията“, „любимецът на партията“, наслаждаваха се на логиката му, на бляскавите му формулировки. Айтаков от Туркмения чак е зяпнал, Ербанов от Бурят — Монголия примижава като сит котарак. Хем са националисти. И Мусабеков — председателят на Съвета на народните комисари в Закавказието — е националист, и Рахимбаев от Таджикистан е националист, и узбеките Икрамов и Файзула Ходжаев са националисти. Просто очите им грейнаха, когато Бухарин се разприказва за суверенитета на съюзните републики. За тях Бухарин продължава да бъде „вожд“. Сигурно се надяват, че като е възложил на Бухарин да подготви новата Конституция, ТОЙ го връща към ръководна работа. Много им се иска да е така. Убедени са в своята самостоятелност, в своята незаменимост, местни феодалчета!

Същата стока са и седналите тук Голодед и Червяков от Белорусия, Любченко, Петровски и Чубар от Украйна... Неясни, неблагонадеждни хора...

На мястото на убития Киров и умрелия през януари Куйбишев той сложи в Политбюро Чубар и Микоян.

Микоян е хитрец и мошеник, но НЕГОВ хитрец, НЕГОВ мошеник и работар. Хем и обстоятелствата около спасяването му в Баку през 1918 година са неясни. Всички бакински комисари разстреляни, а другарят Микоян остана жив. Странно, нали? Този човек ще му служи вярно.

Чубар не му е ясен. Но се наложи да избира между него и Петровски — и двамата са кандидат-членове на Политбюро от 1926 година, тъй че по-добре Чубар, отколкото Петровски. Чубар не е ясен, а Петровски, напротив — чужд човек, марксист-идеалист като собствения МУ скъп тъст Алилуев.

Пък и не всички присъстващи руснаци са ясни.

Акулов например, какъв е плешив, прилича на монголец. Беше прокурор, пречеше на Вишински, наложи се да го избере за секретар на ЦИК вместо Енукидзе, та за прокурор да назначи Вишински, да му развърже ръцете, голям негодник е Вишински, но необходим негодник, ей го, седи навъсен, демонстрира, че не е във възторг от доклада на Бухарин, заради НЕГО демонстрира, всичко разбира това говедо със зализана прическа, с побелели, грижливо подстригани мустачки, с явно скъп костюм и риза с колосана яка, с вратовръзка — прави се европейски интелегент, а в душата си е престъпник.

От време на време любезно се усмихва на Криленко, а го мрази, би го излапал без подправки.

Безспорно Криленко е враг. Как се държа при разглеждането на въпроса за наказателната отговорност на децата? Като враг.

... Въпреки закона от 7 август, кражбите на държавно имущество продължават, особено в транспорта. Крадат главно децата. В последното си съобщение Ягода наблегна на това. Същото обстоятелство потвърди и Каганович, който от февруари ръководи железопътния транспорт.

Но децата са неподсъдни...

А защо всъщност да са неподсъдни?

Едно момче на дванайсет години добре знае, че не бива да се краде, добре знае, че кражбата е престъпление. Но на това момче му е известно също, че не могат да го съдят. Затова нека знае: можем и трябва да го съдим.

Нека го знаят и родителите, които пращат децата си да крадат. Трябваше да се внесе поправка в наказателния кодекс: на всякаква

наказателна отговорност, включително и на висша наказателна мярка, подлежат всички граждани от дванайсетгодишна възраст нагоре. Тогава ще престанат да крадат, ще престанат да плякосват народното имущество, ще престанат да грабят и убиват. И за родителите това ще бъде добро предупреждение. *За всички и за всякакви родители.* Ще знаят какво заплашва децата им.

Обаче народният комисар на правосъдието Криленко се възпротиви на издаването на такъв указ. Дори искаше ТОЙ да го приеме. ТОЙ, разбира се, не го прие. Имаше точни сведения: Криленко твърдял, че подобен закон бил безпрецедентен, че нямал аналози в световната съдебна практика, че в нито една страна по света не екзекутирали дванайсетгодишни деца, че децата можело да станат жертва на лъжливо обвинение, а и просто на недоразумение, че приемането на такъв указ през осемнайсетата година на съветската власт щяло да направи зловещо впечатление в чужбина, да подрони престижа на съветската държава.

Какво така другарят Криленко изведнъж стана много хуманен, какво така взе да се съобразява с буржоазното обществено мнение?... По-рано, когато беше обвинител по процесите срещу Промпартията, срещу меншевиките и по други процеси, не се съобразяваше толкова.

Съвсем доскоро другарят Криленко твърдеше: „Да се изисква от съдията абсолютна обективност е чиста проба утопия“, настояваше да се намалят правата на защитата, защото, както правилно се изразяваше тогава, съветският съд сам защитава обвиняемите, предлагаше едва ли не да се отмени процесуалният кодекс, наричаше го „отломка от буржоазното право“.

И сега, не щеш ли, се извъртя на сто и осемдесет градуса. Не стига това, ами и публично се отрече от възгледите си, лани издаде книжка: „Ленин за съдилищата и наказателната политика“, където ратува за революционна законност, за абсолютна обективна доказателственост, за строго спазване на всички процесуални норми... Всичко това е насочено срещу Вишински, който правилно схваща задачите на съда и прокуратурата на дадения етап, всичко това е насочено срещу борбата на партията с нейните врагове...

Веднага след процеса срещу меншевиките Криленко поиска да го назначат за народен комисар на правосъдието. Ясно. Криленко вече не желае да участва в процесите, вижда накъде отива работата. Борил

се е с враговете извън партията, но не желае да се бори с враговете вътре в партията. Опитва се да компрометира Вишински.

А Вишински е необходим. Вишински няма връзки в болшевишката партия, следователно е по-подходящ за борба с враговете вътре в партията. Знае си мястото, и досега трепери от страх, готов е да изпълни всякаква задача.

А Криленко се има за голям велможа, член на партията от 1904 година, първият наш Върховен главнокомандуващ, първият председател на Върховния трибунал, високонравствен, видите ли, идеен революционер. На всичко отгоре спортист, алпинист. Стар болшевик, а се катери по върховете нейде из Памир. Шахматист. Подражава на Ленин, и той пропиля доста време за това забавление.

На XVII конгрес Криленко не бе избран нито в ЦК, нито в КПК. Като предупреждение. Обиди се. Не си направи изводи. Сега е неговата петдесетгодишнина. Нека чете в „Правда“ приветствие от своите алпинисти. Централният комитет не възнамерява да го поздрави. И това е предупреждение. Последно. Да видим ще си направи ли изводи от него или пак ще прави спънки на Вишински. Когато двама души просто не се разбират помежду си, това е добре: те се съревновават в преданост НЕМУ. В случая Криленко — Вишински няма такова нещо. Вишински МУ е предан, предан МУ е от страх, но МУ е предан. Криленко — не, не МУ е предан. Той не се е свързвал с опозициите, нито с троцкистката, нито с бухаринската. Но и не се е борил с тях. Неблагонадежден човек. Чужд човек. И този човек ще изгори в огъня на кадровата революция.

Много чужди хора, много неблагоприятни хора. Ето ги, седят тук, около него, 30 души. На кого може повече или по-малко твърдо да разчита? Ворошилов, Жданов, Каганович, Мехлис, Микоян, Молотов. Колко стават? 6 от 29. Е, и негодникът Вишински е седмият. 7 от 29, нямат дори и една четвърт.

Кой е повече или по-малко неутрален? „Златният фонд“, мумиите с партиен стаж: Красиков, Стасова, Калинин, Литвинов, Петровски... Впрочем Петровски не, от него може да се очаква още какво ли не. Синът на Петровски, Пьотр, е рютинец, изключен е от партията, на заточение е, отдавна трябваше да го разстреляме. Защо бащата, кандидат-член на Политбюро, допусна такова нещо?

И тъй, „неутралните“ са четирима, заедно със сигурните правят единайсет.

Ами останалите осемнайсет? Те са врагове: Бухарин, Радек, Криленко, Уншлихт. Или неблагонадеждни: Акулов, Бубнов, Сулимов, Чубар, Любченко, Червяков, Голодед, Икрамов, Ходжаев, Айтаков, Мусабеков, Ербанов, Рахимбаев, Петровски.

Тази равносметка говори много. Тя отразява положението в партията, отразява положението в ЦК и дори положението в Политбюро. И в Политбюро има неблагонадеждни хора: Орджоникидзе, Рудзутак, Косиор, а както става ясно сега — и Чубар.

ТОЙ не трябва да е зависим от обстоятелството има ли болшинство в Политбюро или няма. Не партията е абсолютът, ТОЙ е абсолютът. Той не бива да има нито явни, нито потенциални съперници. Всичко потенциално опасно трябва да бъде унищожено. Нито един човек няма право да се стреми към върховната власт. За да разбере това, всеки жител на страната трябва да усеща заплахата срещу своето съществуване, срещу своята свобода, срещу своята безопасност. Да вижда своята безопасност само в непрекословното подчинение, терорът трябва да бъде постоянен, да стане нормален и обичаен метод на управление.

Гладът в началото на трийсетте години бе нужен, за да покаже на селото КОЙ е господарят тук. Гладът отнесе милиони хора, но донесе победа.

НЕГОВОТО управление също ще струва милиони човешки живота, но ТОЙ ще покаже на страната КОЙ е нейният господар. ТОЙ ще покаже на целия свят КОЙ е господар в тази страна.

Първата крачка е направена. На убийството на Киров ТОЙ отговори с безпощадни удари, създаде в страната атмосфера на страх. Най-мощният удар бе нанесен по Ленинград. Този град вече никога не ще се възроди като втора столица. По цялата страна се провежда гласна проверка на партийните документи и негласна проверка на всеки партиен член чрез органите на НКВД. Те улавят, изолират, а когато трябва, унищожават бившите участници във всички видове опозиции, пришълците от чужди класи, царските чиновници и офицери, служителите на религиозните култове, бившите кулаци и подкулачници, всички антисъветски настроени хора. Но всичко това,

макар и в по-тесни мащаби, го имаше и по-рано. Голямата работа предстои тепърва.

Зиновиев и Каменев признаха моралната си отговорност за убийството на Киров. Колко хитро я признаха, в каква двусмислена формулировка я облякоха: „По силата на *обективната* ситуация *предишната* дейност на *бившите* опозиции *би могла* да доведе само до израждане на тези престъпници.“

Политикани! Мислят, че ще се спасят с такива уловки... Но в онзи момент не можеше да се измъкне повече от тях. Невъзможно беше и да се отлага повече процесът, трябваше незабавно да се възползува от убийството на Киров. Признанието на Зиновиев и Каменев позволи да ги изолираме. Но изолацията е полумярка. Троцкистите са изолирани вече пет години и все пак чакат своя час. Историята учи: от затвора до престола има само една крачка. За да не се случи това, по пътя помежду им трябва да има ешафод.

Отговорността за убийството на Киров трябва да бъде не морална, а *наказателна*. Зиновиев и Каменев трябва да бъдат осъдени за онова, което *направиха*.

Буржоазните вестници не признаха януарския процес — видите ли, той бил закрит, позовават се на прочутата сентенция на дърдоркото Мирабо: „Дайте ми какъвто и да е съдия — пристрастен, користолюбив, дори мой враг, но да ме съди публично.“

Добре! Прекрасно! Ще имат открит процес, ще имат публичен съд. Зиновиев и Каменев ще признаят престъпленията си пред целия свят. Ще признаят, че са *наредили* Киров да бъде убит, че са подготвяли убийствата и на други ръководители на партията и правителството. И затова трябва да бъдат не изолирани, а унищожени. И ще бъдат унищожени.

Ще признаят ли Зиновиев и Каменев? Ако им обещаем живота, ще признаят. Докато има живот, има и надежда за власт. Ако изгубят живота си, завинаги губят тази надежда. А ако упорствуват, върху тях ще се стовари цялата грамада на репресивния апарат, цялата грамада на държавата. Няма да устоят. Пред това няма да устоят. Заложници ще бъдат семействата им, техните съпруги и деца, и няма да устоят пред това, нали са любещи съпрузи, чадолюбиви бащи.

Ето, изказва се Файзула Ходжаев — председателят на Совнаркома на Узбекската ССР, а също и един от председателите на

ЦИК на СССР — като представител на Узбекистан. Такъв човек ще се откаже ли от живота? Хубавец, с фино лице, такива хубавци са ги рисували по древноперсийските миниатюри.

Живее в разкош, къщата му тъне в килими, в скъпи украшения, най-ценното сигурно е укрито, те всички там, в Бухара и Самарканд, трупат брилянти.

Между другото Файзула не е в добри отношения с Икрамов — секретаря на ЦК на Узбекистан. Първият е аристократ, вторият — плебей, но нахален плебей. На Пленума на ЦК и ЦКК на ВКП (б) през април 1929 година в отговор на НЕГОВАТА реплика раздражено отговори: „Другарю Сталин, в края на краищата ще ме оставите ли да свърша или не?!“

Икрамов е приятел на Бухарин, лани Бухарин беше на почивка в Узбекистан, живя у него, у Икрамов. Тъй че в бъдеще мястото на Икрамов е редом с Бухарин, пък и Файзула при тях: ще се ядат с Икрамов. Всичко на тоя свят свършва с предателство: и враждата, и дружбата.

Така размишляваше Сталин, докато говореха Ходжаев и другите членове на комисията. Изслуша само Бухарин и Радек — те са съставителите, останалите са дърдорковци, които говорят само за да чуе ТОЙ гласа им. Говорят за ролята на местните съвети, за други глупости — това не му беше интересно и не ги слушаше.

Главните направления на новата конституция са набелязани правилно от Бухарин и Радек.

Това е документ, по който съвременници и потомци ще съдят за облика на съветската държава, за нейния демократичен облик, за широките свободи на нейните граждани. На фона на такава конституция всякакви брътвежи за терор и беззаконие ще изглеждат като нелепа измислица.

Тази конституция му дава огромен международен престиж. Да, ще има съдилища, ще има процеси, но те ще стават на фона на най-демократичната конституция и затова ще изглеждат абсолютно законни и справедливи. Тази конституция печели особено при сравнение с онова, което става във фашистка Германия. И Хитлер извършва революция, своя национална революция, Хитлер съумя да сплоти около себе си немския народ и очевидно задълго — създаде могъщ апарат на властта. Но действа грубо, с чисто немска

праволинейност, с чисто пруско високомерие. Политик е, но не е изкусен политик, прави много грешки, които силно му вредят в очите на световното обществено мнение.

Крие ли опасност приемането на такава конституция? Никаква опасност, защото властта остава в ръцете на партията, а следователно в НЕГОВИТЕ ръце. Това е реална власт. Тя трябва да се узакони конституционно. В конституцията трябва направо да се каже, че Комунистическата партия е водещата и направляваща сила в съветската държава. Но кандидати ще издига не само партията, а и профсъюзите, и комсомолът, и другите обществени организации. Те ще бъдат кандидати от блока на Комунистическата партия с тези организации.

Не, това не е правилно. Блок на Комунистическата партия с други организации не може да съществува, това би означавало да се поставят тези организации на равна нога с партията, никакво равноправие, никакъв *паритет* тук не са възможни. Блок може да има не с организация, а с народа...

„Блок на комунистите и безпартийните“ — ето, така ще бъде правилно.

Безспорно новата конституция ще изисква от нашите наказателни органи по-голяма оперативност, по-засилена бдителност — враговете не ще посмеят да се възползват от новата конституция за своите цели, такива опити ще бъдат смазани в зародиш.

Безспорно е също, че новата избирателна система ще изисква и от партийните организации по-голяма оперативност и по-засилена бдителност. Нищо, нека поработят в новите условия, нека се поразмърдат. Всяка изборна кампания трябва да се превръща в широка политическа кампания. На Запад избирателите гласуват за една или друга буржоазна партия, у нас избирателната кампания ще се превръща в могъща политическа агитация за Комунистическата партия, за съветската власт, ще представлява демонстрация на единството на партията и народа, ще бъде всенароден празник.

Разбира се, новата конституция е добро политическо прикритие за предстоящата кадрова революция. Но то не е достатъчно. Необходимо е много по-нашироко да популяризираме нашите победи и постижения, да изтъкваме ентузиазма на народа.

Безспорно този ентузиазъм е предизвикан от Октомврийската революция. Всяка революция поражда надежди за по-добро бъдеще, надеждите за по-добро бъдеще пораждат ентузиазъм. Нашата задача сега е да *покажем* на народа неговия ентузиазъм, а на целия свят да покажем ентузиазма на съветския народ.

За тази цел печатните органи трябва всеки ден да говорят за постиженията, и не само печатните органи, а и литературата, изкуството, театърът — всичко това трябва да служи за изтъкване постиженията на съветския народ, да спомага за развитието на неговия ентузиазъм, на неговата вяра в общото дело.

Разбира се, трябва да се пише и за недостатъците. Но недостатъците да се обясняват преди всичко със съпротивата на вражеските елементи, вражеските елементи трябва да се унищожават.

Сталин се сепна.

Като си наливаше вода от шишето, Сулимов изгърва чашата и тя се удари в чинийката.

Непохватен глупак! Не може да удържи една чаша. А пък е председател на Совнаркома на РСФСР. Премиер-министър, тъй да се каже. Да не е махмурлия?... И той е от ония — от 5-а армия, съратник на Иван Никитич Смирнов и Тухачевски, макар че не се е свързвал с опозицията.

Прави се на наивник, демократ, видите ли. Наскоро отишъл в ЦУМ, обиколил магазина като обикновен купувач, после отишъл при директора, изчакал си реда да го приеме, предявил си оплакванията пак като обикновен купувач (хората почти не го познават в лице), а в края на разговора съобщил кой е. Хвърлил в ужас целия ЦУМ. Журналистите с възторг описаха целия случай. Намериха, видите ли, нов Харун-ал-Рашид.

Съветските хора не се нуждаят от такива ръководители, които тайно, инкогнито се тъпчат сред народа уж за да научат какви нужди има... Истинският съветски ръководител знае от какво се нуждае народът му, без да се блъска по опашките. Всички тези новоизпечени харун-ал-рашидовци искат да са оригинални, подражават на покойния Киров, искат да покажат на народа своя особен, „демократичен“ стил на ръководство, а драскачи като Михаил Колцов и Зорич им създават евтина популярност.

Сталин престана да слуша Сулимов и другите членове на комисията, отново потъна в своите размисли.

Всяка революция е съпроводена с жертви, без жертви няма революция. Цялата история на човечеството е изпълнена с жертви: жертви на войни, на стихийни бедствия, на епидемии, на глад, на нищета, погиват милиони. Човечеството бързо забравя загубите си, защото в крайна сметка всичко завършва със смърт, всеки живот завършва със смърт, естествена или неестествена, ранна или късна. Смъртта е неизбежна, хората са се примирили с нейната неизбежност. Помнят само онези, които са изпрацали хората на смърт: пълководците, владетелите, великите предводители на народа. Човечеството помни имената на Александър Македонски, Юлий Цезар, Наполеон, Суворов и Кутузов, Степан Разин и Пугачов — кой си спомня имената на хората, загинали по тяхно време, заради тях, в тяхно име? Никой не си ги спомня.

Само че *никога* не бива да се оправдаваш. След като укрепил властта си, Наполеон разстрелял с оръдия стотици хора. Кой си спомня за тях? Милиони хора са загинали в Наполеоновите войни, тях също никой не ги знае. А виж, за смъртта на херцог Енгиенски се опитал да се оправдае и историята до ден-днешен не му е простила тази смърт.

Истинският владетел трябва да остави след себе си тържествени химни, победни маршове, а не траурни плачове и унили вайканици. Народът трябва да пее песни, вдъхващи надежда и оптимизъм, а не скръб, мъка и безверие, трябва да пее радостно и с пълен глас — великото време трябва да се запомни като велик празник. Към това трябва да ориентираме културните кадри, поетите, композиторите, драматурзите, дейците на театъра и киното. Всякакъв песимизъм, декадентство, безверие, очернителство, явно или скрито, трябва да се пресичат из корен и безпощадно. Победни викове трябва да заглушават стоновете на повалените врагове.

Обсъждането завърши, и последният дърдорко се изприказва.

— Е, добре — каза Сталин, — мисля, че другарите изказаха разумни мисли, внесоха съществени предложения. Мисля, че трябва да изберем редакционна комисия, която да вземе предвид изказаните тук мнения и предложения и да ги внесе в окончателния проект за

конституция, който после ще предложим на съветския народ за обсъждане. Има ли възражения?

Възражения нямаше.

За председател на редакционната комисия беше избран другарят Сталин.

От 30 члена на Конституционната комисия на СССР са разстреляни:

През 1937 година — Голодод, Енукидзе, Сулимов; през 1938 година — Айтиков, Бухарин, Ербанов, Икрамов, Криленко, Мусабеков, Рахимбаев, Уншлихт, Ходжаев; през 1939 година — Акулов, Радек, Чубар; през 1940 година — Бубнов.

Червяков и Любченко завършват живота си със самоубийство. Преди да се застреля, Панас Любченко застрелва жена си, за да я избави от мъчения и изтезания.

12.

Иван Григориевич не говори с Орджоникидзе за Рязанов. Нямахше формален повод — не наблюдаваше металургията, а да подхваща неофициален разговор? Защо? Будягин не взе присърце неприятностите на Рязанов: вярно, способен, знаещ инженер е, добър организатор, но погледнато човешки — не, не му е симпатичен, прояви страхливост в случая със Саша, беше упоен от благоразположението на Сталин, беше готов да му целува ръцете, още не знае накъде избива Сталиновото благоразположение, но сега очевидно ще научи.

Дори да заговори с Орджоникидзе, какво ще му каже той? Има решение на Организационното бюро за прехвърлянето на Рязанов в Кузбас. Ами разследването по извънплановото строителство? Какво да се прави, законът си е закон. След като Рязанов арестува московската комисия и особено след самоубийството на Ломинадзе отношението на Орджоникидзе към Рязанов се промени. Безспорно Рязанов не е виновен за смъртта на Ломинадзе — знае се кой е виновният, но Рязанов можеше да бъде по-тактичен с изпадналия в немилост Ломинадзе, можеше да не се перчи пред него с техническите си знания, с превъзходството си.

Пък и отношенията между Будягин и Орджоникидзе не бяха такива, че да се стигне до откровен разговор. В личен план по-рано ги свързваше само приятелството с Киров. Сега Киров го няма. Нещо повече, смъртта на Киров ги отдалечи един от друг, нали Будягин предаде на Орджоникидзе предупреждението на Березин. Да допуснем, Орджоникидзе е подценил това предупреждение, нали и самият Будягин тогава не разбра, че става дума за живота на Киров. Но защо сега Орджоникидзе допуска да се унищожават стопанските кадри? Това унищожение още не е масово, но натам върви работата, ту тук, ту там арестуват инженери, директори на заводи по най-нелепи обвинения. Казват, в отделни случаи Серго протестираше, но нали вмешателството на НКВД в стопанските работи трябва решително да се прекрати.

Вчерашният пленум. Как позволи Орджоникидзе да унищожат Авел Енукидзе? Неговия най-добър приятел, с когото се познават от младини, когото той знае като истински комунист, като човек кристално честен и почтен. Отлично разбира, че Сталин си разчиства сметките заради брошурата, в която Енукидзе писа истината.

А Серго не се обади в негова защита. Нали е можел да стане и да каже: „Коба! Ти смяташ, че Авел не е оправдал доверието ти. Добре, отстрани го, прати го в Тифлис да доживее дните си, трийсет години е служил честно и предано на нашата партия.“ Като се е страхувал да се застъпи за Авел, да се бе застъпил поне за тези съвсем невинни обикновени хора, за нещастните работници от Кремъл: секретарки, чистачки, портиери, склададжии, просто случайни хора, подложени на унищожение само за да се придаде на делото срещу Енукидзе характер на заговор. „Не е хубаво, Коба, не е красиво...“ Не го е казал, не е протестирал, не е защитил никого.

Като посланик Будягин дълги години живя в чужбина. Като стопански деец, разбира се, отстъпваше на Межлаук, Манцев, Рухимович, Соколников, Серебровски, Ломов, да не говорим за Пятаков, който фактически ръководеше цялата промишленост. Но международният опит на Иван Григориевич беше по-богат.

Рязанов се заблуждаваше, като смяташе, че докато се е намирал в чужбина, Иван Григориевич се е откъснал от страната си. Напротив, самият Рязанов, ограничен от интересите и грижите само на своя завод, ежедневно, ежечасно приспособявайки се към създаваната в страната система, именно той постепенно бе престанал да бъде политик, мислеше не със самостоятелни политически категории, а с категории, спуснати отгоре, не искаше да забелязва какво се върши наоколо.

Будягин свободно владееше три езика и затова получаваше широка информация. Техничар по призвание и образование, беше запознат с проблемите на съвременната наука. Орджоникидзе ценеше Будягин и му възложи да движи в народния комисариат въпросите по научната дейност, включително и въпросите по отбранителната промишленост.

Може би Сталин не беше доволен от това.

Ето последния пример: преди месец, на 14 юни, Сталин, Молотов, Ворошилов и Орджоникидзе разглеждаха на полигона нови

образци на артилерийско въоръжение. Не извикаха Иван Григориевич за огледа, а беше редно да го извикат. Дори не го информираха. Фразата на Орджоникидзе „Останаха доволни“ нищо не означаваше.

Това беше плесница. Подобна демонстрация, подобно унижение поддронваха престижа му в очите на военните: партийното ръководство не го зачита, той е само един чиновник в министерството, той ли ще превъоръжава армията, той ли ще създава военна промишленост?

Какво трябва да направи, как трябва да реагира на това? Да се оплаче? На кого? На Сталин? Да си спечели някоя грубост?! Да подаде оставка? В партията не е прието да се подава оставка. Това може да се възприеме като израз на несъгласие с линията на партията, именно така ще го квалифицира Сталин, а него, Будягин, ще обяви за саботьор, уклонист, „разкрил най-сетне истинското си лице“. Може би тъкмо към такава стъпка го тласкаше Сталин, като не го покани на полигона?!

Къде е изходът?

Днес в десет сутринта трябва да приеме Тухачевски с група негови хора — как ще им обясни отсъствието си от полигона? „Не ме поканиха“? Не, не бива да отговаря така, ще прозвучи като оплакване, недостойно. „Бях възпрепятствуван“ — кратко и сухо — „Бях възпрепятствуван.“ Впрочем Тухачевски едва ли ще попита — той е интелигентен, възпитан човек.

Точно в десет военните дойдоха: Тухачевски — заместник-народният комисар на отбраната по въоръжението, Якир — командувачият Киевския военен окръг, Уборевич — командувачият Белоруския военен окръг. Будягин се поусмихна вътрешно: Тухачевски се е възползувал от присъствието на Якир и Уборевич на Пленума на ЦК и ги е довел със себе си за подкрепа. Заедно ще „натискат“ комисариата и, разбира се, ще стане дума най-вече за конструирания миналата година нов танк.

Хитростта на Тухачевски развесели Иван Григориевич, той се опита да отпъди мрачните мисли, свързани с полигона. И Уборевич, и Якир едва ли ще заговорят за това, и те като Тухачевски са възпитани хора.

Иван Григориевич гледаше с удоволствие тези още сравнително млади мъже, прославени пълководци от Гражданската война, гордостта и надеждата на армията.

Тухачевски — строен, среден на ръст красавец с мощна фигура и сини очи на правилното расово лице, с униформа, която му стои просто чудесно, истински гвардеец, аристократ.

Якир — грамаден, широкоплещест, с живи кафяви очи, чипонос, безумно храбър мъж. Ала в черната му къдрава коса са се появили бели кичури — раничко е за трийсет и деветте му години.

И накрая — Йероним Уборевич — типичен интеллигент с пенсне, с фини черти на лицето.

И все пак не го напускаше мисълта: вчера на Пленума те са гласували за изключването на Енукидзе от партията. Може да са повярвали на лъжливия доклад на Ежов, може да не са знаели за арестите сред кремълския персонал, и все пак, и все пак. Гласували са! Гласували са не защото са вярвали на Ежов, а защото зад Ежов е стоял Сталин, пък на него са били длъжни да вярват, на него не може да не се вярва. Ами ако избухне война? Нима и тогава сляпо ще се подчиняват на невежите заповеди на Сталин и Ворошилов? Та това би означавало да изгубим войната.

Не! По военните въпроси те няма да отстъпят, както не отстъпваха в Гражданската война, както не отстъпват и сега, провеждат своята линия, укрепват армията, въоръжават я, преодоляват съпротивата на ръководещите невежи.

С всеки от тях Иван Григориевич се бе срещал по фронтовете на Гражданската война, особено с Тухачевски. На двайсет и пет годишна възраст Тухачевски командуваше Първа армия на Източния фронт. Не се присъедини към метежа на Муразьов, оня го арестува, замалко да го разстреля. Група болшевики, в която влизаше и Будягин, превзе с бой затвора, освободи затворените там Тухачевски и Фелдман. Групата командуваше Варейкис, но Тухачевски наричаше свой спасител именно Будягин.

Като командир на Пета армия Тухачевски участва в разгрома на Колчак, участва в разгрома на Деникин. Между другото, точно тогава Иван Григориевич се убеди в истинското отношение на Сталин към Тухачевски.

Будьони не изпълни заповедта на Тухачевски, поради което Деникин успя да се изтегли към Новоросийск, да се евакуира в Крим и да създаде там нов фронт. Будьони има смелостта да не се подчини на Тухачевски само защото зад гърба му бяха Сталин и Ворошилов.

Същото стана през 1920 година край Варшава. Въпреки изричното разпореждане на Главното командване, Сталин задържа армията на Будьони край Лвов и така даде възможност на Пилсудски да нанесе на армията на Тухачевски флангов удар, който реши кампанията. Виновен беше Сталин, дори Ленин каза: „Как може да се настъпва към Варшава през Лвов?“ Но след смъртта на Ленин по-славиите историци приписаха несполуката на Тухачевски. За това допринесоха и Егоров с книжлето си „Лвов — Варшава“ и Шапошников с книжката „На Висла“. Активно доказваше правотата си и Будьони.

Преследванията спрямо Тухачевски стигнаха дотам, че през 1930 година на поредното заседание в Централния дом на Червената армия един от Сталиновите блюдолизци извика на Тухачевски: „Заради 1920 година трябва да ви обесят.“ И това — на победителя на Колчак и Деникин, на човека, който потуши кронщатския и антоновския метеж. Преследванията стигнаха своя връх на дискусиата за полската кампания през 1932 година във Военната академия. Изказванията, компрометиращи Тухачевски и възхваляващи Сталин, бяха инспирирани, тенденциозни, правеха тягостно впечатление. Един участник в дискусиата разказа всичко това на Будягин. Тухачевски не присъствувал на заседанието.

Докато беше в чужбина, Иван Григориевич с голямо внимание следеше тези събития. У Тухачевски той виждаше не само изключителен стратег за една бъдеща война, но и човека, който — за разлика от Сталин — разбира, че войната ще се води с Германия. И макар че кампанията срещу Тухачевски от 1932 година бе прекратена, Будягин с горчивина си мислеше, че отношението на Сталин, Ворошилов и Будьони към Тухачевски крие голяма опасност.

Отдавна, още през Гражданската Тухачевски му разказа историята на своето семейство. Баща му, потомък на обеднял дворянски род, се влюбил в селянка. Майка му се научила на четмо и писмо, когато вече била омъжена.

А него като дете го учили да свири на цигулка. Нещо повече, той самият правел цигулки. Тогава това смая Иван Григориевич: „Нима сам ги правехте?“ „Правех ги“ — усмихна се Тухачевски и с молив нахвърля на лист хартия чертежа: отначало се изрязва това, после това.

Беше ли Тухачевски убеден комунист? Той влезе в партията през април 1918 година, когато победата на болшевиките още не беше сигурна. Но Тухачевски разбра значението на Октомврийската революция за Русия и свърза с нея живота си. Беше истински руски човек, при това роден пълководец смяташе укрепването на могъществото на Русия за главно дело на своя живот. Могъща страна — могъща армия, а боеспособността на армията го тревожеше. Стрелковото ѝ оръжие беше остаряло, самолетите, танковете, транспортните и свързочните средства бяха нищожно малко. Тухачевски, както и Будягин, знаеше чужди езици. И двамата прекрасно виждаха колко и в какво именно Русия е изостанала от другите страни.

През 1928 година Тухачевски написа докладна записка за превъоръжаването на армията. Сталин и Ворошилов просто не ѝ обърнаха внимание, отношенията с Тухачевски още повече се изостриха, той подаде молба и напусна поста началник-щаб, беше назначен за командващ Ленинградския военен окръг.

През януари 1930 година изпрати нова докладна. И към нея се отнесоха, както към предишната.

Сталин и Ворошилов гледаха към миналото, опираха се на опита от световната и Гражданската война, а Тухачевски като истински военен гений гледаше в бъдещето.

Ала след година записките на Тухачевски бяха извадени от сейфа — най-сетне ръководството разбра, че армията трябва да се реконструира технически. И онези, които осмиваха и отхвърляха предложенията на Тухачевски, щат не щат, бяха принудени да възложат именно на него изпълнението на тази програма. Тухачевски бе назначен за заместник-народен комисар на отбраната по въоръжението и енергично се захвана за работа.

Будягин му помагаше, доколкото можеше.

Привлякоха изтъкнати учени, конструктори, списъка съставиха заедно: Туполев, Поликарпов, Илюшин, Петляков (авиацията), Дегтярьов, Токарев (стрелковото оръжие), Котин, Заславски, Морозов, Духов (танковете), Лангемак, Клейменов (реактивните снаряди), Корольов, Цандер (ракетите), Ошчепков, Смирнов (радиолокацията), Курчевски (артилерията). Червената армия стана пионер в авиодесантите. С помощта на академик Йофе се внедряваше

радиоелектрониката. Сериозно се занимаваха с танкостроенето. Кое е по-добро — бързоходен танк, но с лека броня, или обратното — добре защитен танк с тежка броня, но по-малко подвижен? Тухачевски упорито настояваше за създаване на среден танк, добре защитен, но и подвижен, годен и за маневри, и за разкъсване на отбрана. Именно такъв беше новоконструираният модел.

— Прекрасна машина — Уборевич разглеждаше чертежа на бюрото, — издържа всички изпитания, време е да пристъпим към масовото ѝ производство, да обучаваме хора, да отработваме танковите маневри.

Изглеждаше уморен, очите зад стъклата на пенснето му бяха сякаш болни. Иван Григориевич свърза болнавия му вид с вчерашния пленум. Вероятно Уборевич вижда по-надалеч от останалите.

— Серийно производство се предвижда за трийсет и осма година — каза Будягин.

— Това е голяма грешка, груба грешка! — Якир шумно отмести стола. — Свикнали сме да произвеждаме леки танкове. А главното сега е средният танк с противоснарядна броня.

— Само не ми троши мебелите — усмихна се Иван Григориевич.

— Можем да спорим дълго, всеки модел си има своите преимущества, но е време да стигнем до единодушно решение — каза Тухачевски, — този танк е най-перспективен и според мен — задълго.

Обсъдиха моделите и на леките и тежките танкове. Тук мненията не съвпадаха, бяха нужни още изпитания, но за средния танк всички бяха единодушни — това е танкът, който ни е нужен, трябва без протакане да се заемем с производството му.

Иван Григориевич обеща да постави този въпрос на първото заседание на колегията при Народния комисариат.

За огледа на новото артилерийско въоръжение, извършен от ръководителите на партията, не заговори никой, макар че Тухачевски със сигурност е бил там. А може и него да не са поканили. Сталин като нищо може да се е задоволил с обясненията на Ворошилов.

13.

Военните си отидоха, Будягин отново потъна в мрачните си мисли. Сталин никога няма да му прости миналогодишния им разговор. И все пак Иван Григориевич беше убеден, че насоката на Сталиновата политика крие извънредно трагични последствия и за Съветския съюз, и за световното комунистическо движение. Сталин си е направил погрешни изводи от идването на Хитлер на власт, а и цялата му предишна политика беше открай докрай погрешна. Всички негови прогнози излязоха неверни, стратегията — недалновидна, тактиката — неумела.

Настъплението на фашизма в Германия през двайсетте години изискваше решителен обрат в цялата политика. Трябваше да се образува единен фронт на работническата класа, да се сближим със социалдемократическите партии. Пред лицето на фашистката опасност те заеха твърда антифашистка позиция.

Такъв обрат не бе извършен.

Напротив, от 1929 година, когато Сталин укрепил лидерството си в Коминтерна, непримиримостта към социалдемократите се засили.

Десетият пленум на Изпълкома на Коминтерна през юли 1929 година обяви, че главен враг на революционния пролетариат е социалдемократията, че „особена форма на фашизма... е социалфашизмът“ и че пред комунистическите партии стои задачата „решително да се засилва борбата срещу социалдемократията, особено срещу нейното «ляво» крило като най-опасен враг“. Затова трябва да се скъсат всякакви връзки с нея, да се разобличи „нейната социалфашистка“ същност.

Този безразсъден екстремизъм облекчи Хитлер в завземането на властта.

През 1928 година за нацистите в Германия бяха гласували 810 хиляди избиратели, а на 14 септември 1930 година, когато германските комунисти откриха огън срещу социалдемократите, за нацистите бяха подадени 6 милиона и 400 хиляди гласове, тоест осем пъти повече.

Смайващият успех на Хитлер на пръв поглед би трябвало да накара Сталин да преразгледа политиката на Коминтерна. Но според Сталин нарастването на популярността на нацизма свидетелствувало единствено за факта, че трудещите се маси загубвали своите парламентски илюзии и неизбежно щели да се присъединят към революционния лагер. И затова най-важна си оставала задачата да се разгроми социалдемокрацията.

Разколническата политика на Коминтерна подкопа немското работническо движение, неговото единство, засили позициите на Хитлер. Равносметката на Сталиновата политика е известна: през януари 1933 година нацистите получиха 11,7 милиона гласове, социалдемократите — 7,2 милиона, комунистите — около 6 милиона. Ако тогава комунистите и социалдемократите бяха образували единен антифашистки фронт, все още би могло да се спаси положението. Но това не бе направено и на власт дойдоха фашистите.

Иван Григориевич си спомня как тогава в Лондон със страх разгръщаше вестниците... Страниците им бяха изпълнени със снимки на Хитлер, на неговите сподвижници, на неговите щурмоваци... Хитлер произнася реч, приема парад, приветства парада, Хитлер с Гьоринг, с Гьобелс, с Рибентроп, с младежи, пред работници. И накрая най-ужасното: президентът на Германия фелдмаршал Хинденбург стиска ръката на Хитлер, поздравява го по случай встъпването му в длъжността райхсканцлер... Хитлер цивилен, с шапка в ръка, тържествено усмихнат, свел глава пред Хинденбург, а Хинденбург, с военната униформа, с пруската каска, с шпагата, огорчено и уплашено гледа новоизпечения ръководител на Германия.

В своята резолюция от 1 април 1933 година Президиумът на изпълнителния комитет на Коминтерна прикри това свое най-страшно поражение с жалките думи: „Установяването на открита фашистка диктатура, разбивайки всички демократични илюзии у масите и освобождавайки масите от влиянието на социалдемокрацията, ускорява темповете на развитие на Германия към пролетарска революция.“ Такава е Сталиновата диалектика! Същата тая „диалектика“ позволи на Сталин да твърди на XVII конгрес, че победата на фашистите била „резултат от измяната на социалдемокрацията спрямо работническата класа“, че „социалдемокрацията разчисти пътя на фашизма“.

Победата на фашистите не ги вразуми, дори не ги обезкуражи. Какво страшно имало? Нали според думите на Мануилски, ръководител на делегацията на ВКП(б) в Коминтерна, „целият опит на световната история ни учи, че най-реакционните правителства са подготвяли най-често най-големите революции“. Излизаше, че фашизмът е преддверие към социалистическа революция.

Дали всички тези разсъждения бяха самозалъгване? Догматикът Мануилски можеше да разсъждава по този начин.

Сталин можеше да говори така, но не можеше и не може да мисли по този начин. Той разбира от политика. Разбира своите поражения, макар че никога не ги признава. На XVI конгрес Сталин бе нарекол социалдемократите направо „социалфашисти“. „Малцина са днес работниците, способни да повярват на измамната проповед на социалфашистите“, „Най-добрите представители на работническата класа вече обърнаха гръб на «социалфашистите»...“ Така бе говорил... Но какво бе мислил в действителност?... Дали бе мразил социалдемократите? Безспорно. Първо, това е традиционната вражда между болшевиките и меншевиките заради по-широко влияние сред работническата класа. Второ, и то е най-важното: германските социалдемократи бяха с прозападна ориентация, а Сталин винаги бе смятал Англия и Франция за най-важните ни врагове.

Националсоциалистите пък, обратното, те са против Версайската система, тоест против Англия и Франция, и следователно според него имат общи интереси със Съветския съюз. Следователно победата на националсоциалистите в Германия би представлявала победа на антизападните сили в интерес на Съветския съюз. И обратното, победата на социалдемократите би представлявала победа на прозападните сили в ущърб на Съветския съюз.

Тъй че фразата, която Сталин каза миналата година на Будягин: „Ние сме заинтересовани от една силна Германия — като противовес на Англия и Франция“ — не е случайна фраза. Това е същността на неговата политическа линия. Всичко останало е гол брътвеж.

Какво да прави той, Будягин?... Да гледа спокойно как расте, развива се, укрепва фашизмът — най-злият враг на Съветския съюз, на целия цивилизован свят? Или да надигне глас срещу тази политика?...

Иван Григориевич, както винаги, се прибра късно, Лена и Владлен вече спяха, Ашхен Степановна работеше в своята стая.

Лектор на ЦК по международните въпроси, тя се готвеше внимателно за лекциите, или както казваше — превеждаше служебната галиматия на човешки език.

Иван Григориевич седна в креслото встрани от нейното малко бюро.

— Ще ядеш ли? — попита Ашхен Степановна.

— Не, хапнах в бюфета.

Ашхен Степановна хвърли яден поглед към бюрото си, към книгата и книгите по него и твърдо изрече:

— Ще трябва да си сменя работата.

— По-конкретно?

— Ще ида в някой музей: исторически, археологически или в Музея на революцията. А може би в здравеопазването...

— Милата ми — засмя се Иван Григориевич, — ти отдавна си забравила медицината.

— Дума да няма. Но имах предвид административна работа. Готова съм да работя всичко, но не и това...

Отново изгледа с омраза бюрото си, взе „Въпроси на ленинизма“ от Сталин.

— Ето тазгодишното издание — тираж 2 милиона и 111 хиляди. Скоро ще останем само с тази книга, като с Библия. А съчиненията на Владимир Илич се издават в тираж сто хиляди. И вече не можем да го цитираме пряко: можем само да повтаряме онова, което е цитирал другарят Сталин, а най-добре изобщо да не повтаряме, а да цитираме самия Сталин. И да не го тълкуваме. Той сам се тълкувал. Повярвай ми, Иване, стана невъзможно да се работи. Преди лекция съм длъжна да представя в агитационно-пропагандния отдел не конспекта, а пълния текст, проверява го един малограмотен и страхлив сухар, зачерква всяка моя мисъл, оставя онова, което е написано във вестниците, и в същия вид, в който е написано, а аз трябва да повтарям тези думи, тези глупости, тези ругатни и лъжи. И то да ги чета от листа. За какво съм потрябвала тогава? От листа може да чете всеки. Не смея дори да дам оценка на фактите, а нали моята тема е международното положение и нали то се променя всеки ден... А аз отивам да изнасям лекция и разказвам за събития, станали в най-добрия случай преди месец. За случилото се вчера днес съм длъжна да добавям: „Както правилно предвиди другарят Сталин“, „Както точно

предсказа другарят Сталин“, „Както правилно бе оценил другарят Сталин.“ А той между другото е предвиждал, предсказвал и оценявал съвършено обратното на случилото се. Та аз говоря пред партиен актив и всеки поне малко от малко начетен човек гледа на мен като на тъпа зубрачка или цинична лъжкия. А нали все пак от двайсет и пет години съм в партията.

— От двайсет и шест — уточни Иван Григориевич, — преди двайсет и пет години се запознахме, но това не е партиен стаж, тъй че не се прави на по-млада.

Тя се засмя.

— Да, прав си — и пак се натъжи. — Иване, помниш ли Павел Родионов, и той беше в Лондон? Дори не ми се искаше да ти разказвам. Отивам аз в Казан, говоря, на първия ред седи, кой мислиш — Пашка. Усмивва ми се, от колко години не сме се виждали. Пея си каквото ми е написано в листчето и гледам, нашият Павел забил очи в пода. Засрашил се е заради мен. И след лекцията не дойде да се видим, даде ми да разбере, че и без това съм му ясна... Тогава в хотела цяла нощ не спях. Знаеш ли, това беше последната капка.

Иван Григориевич прекрасно си спомняше Родионов, дори някога бе ревнувал Ашхен от него. Пашка също учеше в медицинския факултет и след лекции изпращаше Ашхен до вкъщи. Не от време на време, а всеки ден се лепеше за нея. Веднъж Иван Григориевич ги видя заедно: вървят и се смеят. Ашхен слабичка, само на двайсет и една година. Но после се ожениха и тези изпращания приключиха от само себе си.

Тя беше от богато арменско семейство от Баку, а когато се включи в революционната борба и се свърза с болшевиките, скъса с родителите си, беше луда глава, много безстрашна, фанатично служеше на революцията. Беше умна, знаеше три езика, научи и Иван Григориевич, един ден си говореха на немски, един — на френски, един — на английски.

Работеше с Литвинов, пренасяше в Русия нелегална литература, през Гражданската война беше началник на армейски политотдел, тогава изпратиха Лена в Мотовилиха, при родителите на Иван Григориевич, Ашхен боледува от петнист тиф. Едва я спаси тогава, едва я спаси... С една дума — типична биография на кадрова

нелегална болшевичка. Сега кръстосва страната и чете лекции. Но ако вече не издържа, наистина трябва да й потърсят друга работа.

— Защо не се преместиш при Литвинов, още повече че знаеш езици?

— Не! — категорично отказа тя. — Аз няма да провеждам тази политика. Литвинов е пасивен, а виждам какъв курс е взел ТОЙ.

— На двацет и пети юли ще се открие VII конгрес на Коминтерна — каза Иван Григориевич, — мисля, че трябва да изпратя моята докладна.

Тя рязко се извърна към него.

— Това ще ти струва главата!

— Но ако разсъждаваме така, Ашхен...

Тя го прекъсна:

— Всички разсъждават така. И правилно разсъждават. Изпуснахте момента, скъпи! Всички бяхте загрижени как да не допуснете някого до властта: Троцки, Зиновиев, Каменев, Бухарин. И единствено ТОЙ е мислел *как той да вземе властта*. И я взе. И ще унищожи всеки, който препречи пътя му. Онези, които се изпречваха на пътя му, вече са обречени, ти го знаеш. Вчера между другото арестуваха Тер-Ваганян.

И Тер-Ваганян беше от Баку, тя познаваше семейството му.

— Но той е троцкист — каза Иван Григориевич.

— Бивш, Иване, не забравяй, бивш! Той скъса с опозицията още през 1928 година и тогава го възстановиха в партията. Скъса честно, знам го със сигурност. Но на НЕГО му е все едно — щом макар само веднъж си се изпречвал на пътя МУ, ще бъдеш унищожен. Ще ги унищожи всичките, ще видиш. А ти никога не си се присъединявал към никаква опозиция, в този смисъл биографията ти е абсолютно чиста. И не се подлагай сам на удар. Сега нищо не можеш да МУ сториш. Трябва да се чака.

— Какво?

— Краха на политиката му.

— Но тогава ще бъде късно.

— Не! Ако партийните кадри се опазят, няма да бъде късно. Тогава ще можем да избием властта от ръцете му. Трябва само да се опазим. Себе си и нашите деца. Да, да, децата, не виждам нищо

престъпно, нищо антипартийно в това, че хората се замислят за съдбите на децата си. И се държат *благоразумно*.

Иван Григориевич стана.

— Признавам, Ашхен, не очаквах да чуя от тебе такова нещо.

Тя също стана, строго и решително заяви:

— Принудена съм да ти напомня, Иване, че Владлен е на девет години, а Лена, както научи вчера, очаква дете. Обмисли думите ми.

И излезе от стаята.

Иван Григориевич чу как тя се движи из кабинета му, как разтяга дивана.

Позасмя се. Стар навик и беше на Ашхен: ако беше недоволна от него или не искаше да продължат някой разговор, постиласе му в кабинета.

Влезе при нея, прегърна я.

— Не се сърди!

— Не се сърдя. Но пак ти напомням за децата ти и за твоя бъдещ внук или внучка. Не може да ги жертвуваш така *безразсъдно*!

Иван Григориевич остана сам.

Ашхен се страхува, както сега се страхуват много хора. Но има ли право той да се страхува? Да, трудни времена, тежки времена. Но трябва да изпълни дълга си, това ще накара и други да изпълнят своя дълг. Сега, когато толкова явно, толкова очевидно се провали Сталиновата стратегия в Коминтерна, когато в резултат на тази стратегия на власт дойде Хитлер, е най-подходящият момент да даде воля на гласа си. Инак Хитлер ще набере такава сила, че Сталин ще бъде принуден да отстъпи, а кой знае докъде ще стигнат тези отстъпки?!

Иван Григориевич се бе надявал, че срещата му със Сталин ще даде някакви резултати. Знаеше, че Сталин отхвърля неговата позиция, но това още не означава, че не се е вслушал в думите му. Той често възприемаше идеите на хора, които после унищожаваше, по-често първо ги унищожаваше, а после възприемаше идеите им. На втори май бе подписан договор за взаимопомощ с Франция, на шестнайсети май бе подписан също такъв договор с Чехословакия. Външно това е противопоставяне на Хитлер. Стратегия ли е или тактика? Във всеки случай тази линия трябва да се укрепи, по този път трябва да вървим.

Дали на VII конгрес на Коминтерна Сталин ще обяви политика на единен фронт, дали ще сложи край на разкола в работническото движение и по този начин ще прегради пътя на фашизма?

Май всичко говори за това. Друг път няма. Цялата пропагандистка машина работи срещу Хитлер. И все пак стратегия ли е това или тактика?

След миналогодишната си среща със Сталин Будягин написа докладна записка до ЦК. Цялата тази година се колеба дали да я изпрати, или да не я изпраща. Разговорът със Сталин му показва, че това няма да даде никакви резултати. И Ашхен смята, че не бива да изпраща докладната.

Ала влизането на СССР в Лигата на нациите през септември миналата година, след като от нея излязоха Германия и Япония, подписването на договорите с Франция и Чехословакия го доведоха до решението да изпрати в ЦК докладната си. На VII конгрес трябваше да бъде изработена политика на единен фронт.

Иван Григориевич отново прегледа докладната. Вече бе махнал от нея някои остри изрази, които биха вбесили Сталин. Тя и сега звучеше рязко, но критиката беше насочена към Германската компартия. Бе споменат Мануилски — прекалено очевидни бяха изказваните от него нелепици. Бе посочил също, че главната опасност за страната е Германия, макар да разбираше как ще реагира на това Сталин.

14.

Към новото омъжване на дъщеря си професор Марасевич се отнесе със същото безразличие, както към предишното: децата му вече са големи, съвременни хора са, по-добре се ориентират във времето от него, стареца, да живеят както си знаят.

Вадим обаче изпадна в ярост. Какво? Да се омъжи за чужденец?! Да замине за Париж?! Сега в анкетите на въпроса „Имате ли роднини в чужбина“ той ще трябва да пише: „Да, имам.“ Хем не някаква си там нафталинена леля, а родната му сестра, сама заминала, омъжила се, и то за кого — за антисъветчик! Защото той е антисъветчик, този Шарл.

В „Известия“ вече бяха излезли две реплики по повод на негови клеветнически кореспонденции в парижката преса. Не го прогониха от Москва само защото през февруари идната година във френската палата предстои ратифицирането на френско-съветския договор. Сега си заминава сам, можем да си представим какви потоци кал ще излива върху съветската страна нейното мъжленце. Нейното мъжленце и неговото зетче... Да, да, неговият зет, зетят на Вадим Марасевич, съпругът на единствената му сестра ще публикува в парижката преса зловни антисъветски статии. И тая си я биваше!

Още в училище Вадим се бе опитвал да превъзпита сестра си, негодуваше от начина ѝ на живот: модаджийка, шляе се по ресторанти, проявява обществена пасивност. После се примири с това. Дойдоха други времена, сестра му се вписа в новия пейзаж, не че сега се уважаваха повече, но съвместното съществуване стана възможно.

Семейството им се сплоти на почвата на сполуките, всички трябваше да влагат своя принос в касичката на семейното благополучие, не бе прието, дори бе забранено да внасят вкъщи своите несгоди, това беше условието за съвместния им живот, твърде много теглила имаха зад гърба си. А Вика наруши това условие, нанесе им вероломен удар, разби семейството, разби неговата съдба, неговото бъдеще.

Баща му естествено не се тревожи, той се реализира в живота, никой няма да му отнеме званията, хонорарите, наградите.

Ами той, Вадим, как ще се оправя? Започна толкова обещаващо. Всяко списание с удоволствие печата статиите му, признат е за един от най-принципните и непримирими критици, при това минава едва ли не за най-добрия оратор, изказва се на всички обсъждания... Какво ще кажат сега Ермилов и Кирпотин, неговите покровители? Кирпотин толкова вярваше в него! На писателския конгрес той помогна и на Кирпотин, и на Владимир Владимирович Ермилов, който беше член на редакционната комисия, по негова заръка Вадим занесе стенограмите за преглед на Маршак — докладчика по детската литература, и на Ставски — докладчика за младите литератори на страната, и на Кузма Горбунов — докладчика за работата на издателствата с начинаещите писатели, ходи дори при Николай Иванович Бухарин, и при Карл Радек ходи, и то не като прост пратеник, не като куриер, а като сътрудник на редакционната комисия: стенограмата може да се редактира, но без да се изопачава смисълът, без да се преиначава казаното. Владимир Владимирович Ермилов беше много доволен от работата му.

Сега всичко това ще рухне, сега той ще бъде принуден да обяснява, че сестра му, тая ресторантска въртиопашка, се е оплела с някакъв чужденец и е заминала в чужбина.

Сновеше из апартамента и стенеше като от зъбобол. Развратница, развратница, проклетата развратница! Накрая не издържа и се втурна в стаята на Вика.

— Стига с тази истерия — спокойно каза Вика, — мухльо! Какво общо имаш ти? Бил си ми брат? Е, и какво от това? Какво значение има? Абсолютно никакво. Аз не съм дете. Не напускам семейството си. Напускам един съпруг и отивам при друг. Напуснах Архитекта, ясно ли ти е?! Него да питат: защо толкова лошо е живял с жена си, та е отишла при друг?

— Ти носиш не неговото, а нашето име — закреця Вадим, — защо не сключи брак с него? Защото си има законна жена, а ти не си му жена, ти си му любовница, ей това си ти! Само си спала с него. Ти си Марасевич, ясно ли ти е?

— Какво противозаконно съм направила? — хладнокръвно попита Вика. — С Шарл сключих официален брак, взех името му и

получих официално разрешение да замина в чужбина. С какво съм нарушила закона?

— Ти наруши нещо по-важно от закона, наруши елементарната етика, елементарния дълг на съветския гражданин. Изгонването в чужбина е наказание, една от най-висшите наказателни мерки. А ти заминаваш по собствено желание. Позор!

— Ах, ах — ухили се Вика, — колко си бил съзнателен, колко си бил правоверен, откога стана такъв? Ти просто си страхливец и от страх служиш на тези простаци. Всички те презират. Наричат те убиец, чух го с ушите си, убиец и лакей... Тъй че не се тревожи, нищо няма да ти сторят заради мен. И изобщо престани с твоите нотации, до гуша ми дойде! Затвори вратата отвън!

Вадим излезе и трясна вратата. Нищожество! Проститутка! Мръсница! Ако я бяха тикнали в затвора за връзки с чужденци, и той щеше да си изпати, но пак щеше да е по-добре. Щеше да излъже нещо, да спомене веднъж — сестра ми е в затвора или на заточение за едип какво си, и толкоз! А сега мъжлето й ще напомня за себе си всяка седмица.

Вадим имаше ораторски способности и често говореше пред публика. Изнасяше лекции, доклади, изказваше се по събрания и съвещания, на редакционни и художествени съвети, но и много пишеше. Лекциите се слушат от стотици хора, а статиите се четат от хиляди, от десетки хиляди.

След Първия конгрес на писателите, който сложи край на разединението и груповщината, консолидира писателските сили, литераторите се насочиха към темата за социалистическото строителство, за индустриализацията и колективизацията, за преобразяването на страната. Литературата бурно се развива, потвърждават го романите на Катаев за Магнитострой, на Еренбург за Кузнецкстрой, на М. Илин за Сталинградския тракторен завод, на М. Шагинян за строителството на ВЕЦ, „Сот“ на Леонов, „Петър Първи“ на Алексей Толстой.

Вярно, повечето от тях са написани преди конгреса на писателите, но е нужен диалектически подход към въздействието на конгреса върху литературата. Конгресът увенча процеса, започнал с разговора на другаря Сталин с писателите през 1932 година, с неговите писма до Демян Бедни, до Безименски, до Бил-Белоцерковски. Именно

разговорът на другаря Сталин и неговите писма нанесоха съкрушителен удар на антипартийните буржоазни тенденции в литературата, на разните литературни групировки, на вулгарно-социологическите и формалистичните школи и „школички“. Точно тогава, през 32-а година, другарят Сталин определи съветската литература като литература на социалистическия реализъм. Именно Първият конгрес на писателите окончателно утвърди процеса, започнат от другаря Сталин, именно на благотворното въздействие на статиите, беседите и изказванията на другаря Сталин литературата от началото на 30-те години дължи своя разцвет.

Развива се и театърът: пиесите на Погодин, Вишневски, Корнечук, Афиногенов, Ромашов са доказателство за това. Впрочем отживелиците на символистичната естетика, футуристическите и конструктивистките тенденции в творчеството на Мейерхолд и Таиров ни *карат да бъдем нащрек*.

Изразът „карат ни да бъдем нащрек“ беше любим на критика Вадим Марасевич. Той го употребяваше по отношение на произведения, чийто разгром очакваше, и когато разгромът започваше, вземаше в него законно участие. Когато пък говореше за произведения, чийто разгром не очакваше, пак употребяваше израза „кара ни да бъдем нащрек“, но по отношение на стилистични и композиционни несполуки, бледо изображение на отделни персонажи, скоропоговорки и тем подобни. Ако въпросното произведение се посрещнеше добре, гласът на Вадим се вливаше в общия поток на славословията, които естествено не изключват отделни дружески и безобидни критични забележки. Ако ли и това произведение биваше подложено на разгром, а то се случваше дори с произведения, преди време височайше одобрени, спасителният израз „карат ни да бъдем нащрек“ отново вършеше добра работа на Вадим.

Главният талант на Вадим беше умението му много ловко, със свои думи да перифразира предписаната отгоре официална гледна точка, вече изказана или предполагаема.

За разлика от талмудистите, от тъпанарите, дето в такива случаи повтарят фраза по фраза казаното свише и треперят дори на запетаята, Вадим използваше изискани изречения, неочаквани цитати от отдавна умрели и следователно безопасни автори, дори латински сентенции. Това създаваше илюзия за собствена позиция, за независими съждения,

за мощна ерудиция. Той се сдоби с реноме на човек лоялен, но прогресивен. За първото го ценеше литературното началство, за второто — литературната интелигенция.

Освен това беше простодушен, достъпен, общителен. Демократ. Този стил Вадим беше усвоил още в училище, когато се приспособяваше към демократичното поведение на тогавашните комсомолци, на комсомолците от двайсетте години, когато гледаше да се избави от всички видими признаци на своя чисто интеллигентски произход, от своето, така да го наречем, буржоазно възпитание.

Този демократизъм, това простодушничко стилче, работническо, пролетарско, сега му послужи в общуването с тъпанарите, талмудистите, с конете с капаци, от които панически се страхуваше, но с които се държеше фамилиарно. При срещи насаме хвалеше техните неграмотни говнарски статии, което обаче никога не правеше от трибуната. Но и никога не плюеше по тъпанарите от трибуната. Така, запазвайки високия си интелектуален авторитет, Вадим си запазваше и доверието на конете с капаци.

Не влезе в партията. Той е безпартиен болшевик — това е достатъчно. Сега безпартийните болшевики се ценят много повече от партийните болшевики — тях ги държат по-изкъсо.

Мина времето, когато партийното членство даваше предимства, сега е обратното — има чистки, проверки на партийните документи, всичко е под стъклен похлупак. Ако беше партиен член, щеше да е длъжен да съобщи в партийната организация, че сестра му се е омъжила за чужденец и е заминала за чужбина. А като безпартиен на никого не е длъжен да докладва за това. Длъжен е да го посочи в анкета, но вече е попълнил всички анкети.

Извън партията той се чувствуваше по-свободен.

Като разговаряше приятелски с тъпанарите, Вадим не престъпваше някои граници, с тях човек трябва да бъде нащрек, готови са да се заядат за нищо и никакво, пък и не всяка дума разбират, словесният им багаж не надвишава сто, е, най-много сто и петдесет думи.

Друго си е в своя кръг, всички разбират всяка алегория и са същите циници като него, приемат условията, в които живеят, приемат начина на мислене, пишат каквото се иска, говорят така, както трябва да говорят. И помежду си разговаряха както бе предписано,

възхищаваха се от неща, от които бе редно да се възхищават, осъждаха неща, които бе редно да осъждат. Възхищаваха се без ентузиазъм, осъждаха без негодувание. С шеги и остроумия сякаш украсяваха, оправдаваха, камуфлираха предстоящото си участие в някой безпощаден разгром или обратното — в прекомерни възхвали.

Какво да се прави? Хлябът не се дава даром, той се отработва.

След време Вадим се успокои и относно Вика. Половин година, откак тя замина, а никой за нищо не бе го питал. Парижки вестници не се продаваха в московските будки и Вадим не знаеше дали мъжленцето ѝ се упражнява в писане на пасквили.

Вика не им пишеше — все пак разбираше, че не бива. През тази половин година получиха две писма с московско клеймо, значи ги бе пратила по човек. Писмата бяха кратички: аз съм жива и здрава, молеше да ѝ отговорят чрез някоя си Нели Владимирова, съобщаваше телефона ѝ.

Вадим категорично забрани на баща си да ѝ отговаря.

— Коя е тая Нели Владимирова? — питаше патетично. — Къде е гаранцията, че тя няма най-напред да занесе това писмо на Лубянка^[1]? Къде е гаранцията, че и изпратеното до нас писмо вече не е било на Лубянка? Това е кореспонденция с чужбина, връзки с чужбина, нима не разбираш как може да свърши всичко? Посочи ми поне един човек, който си кореспондира с чужбина. Хората, които имат роднини в чужбина, го крият, а ние да го афишираме ли?

— Но, Вадим — смутено мънкаше старецът, — нима не мога да си пиша със собствената си дъщеря?

— Не можеш. Дори тя го разбира, не ни пише на нашия адрес, изпраща писмата по хора, сеца се, че това е опасно, знае с какво ни заплашва. Решила е да пише нелегално. Бързо е забравила нашите условия. Всичко нелегално у нас може да се открие само за час.

— Но, Вадим!

— Татко, гледай трезво на нещата. Тя ни изостави, завинаги ни изостави. Човек не се връща от Франция, ние не приемаме обратно хора, които са напуснали страната. Доця ѝ се да живее онзи живот, не помисли, по-точно не пожела да помисли какъв ще стане нашият живот след нейното заминаване! Сега ти ще трябва да пишеш в анкетите: „Дъщеря ми замина за чужбина, живее във Франция.“ Вярно, ти си прочут човек... Но днес няма неприкосновени, запомни го. Аз

пък работя на идеологическия фронт, а за такава работа не искат роднини на живеещи в чужбина хора, на такива никой не се доверява. Естествено разбирам — ти ме смяташ за егоист, смяташ, че мисля само за себе си, за своята кариера. Не! Аз мисля не само за своя живот, за своето бъдеще. В случая преди всичко ме интересува моралната, етичната, нравствената страна на въпроса: тя не помисли за нас, защо ние трябва да мислим за нея? Със самия факт на заминаването си тя ни подложи на удар, откъде накъде пък ние трябва да бъдем любезни с нея? Тя нищо не рискува, ние рискуваме всичко. Тя ни зачеркна от живота си, писмото ѝ е празна формалност, с него успокоява своите така наречени роднински чувства... Ами че как, татенцето, братчето... Ах, мон пер, мон фрер, французите нали много ги обичат тия работи, още Лев Николаевич Толстой го е забелязал... Спомняш ли си, във „Война и мир“: „О, та mere, та раувге mere...“^[2] Това са само преструвки... И тъй, татко, аз категорично настоявам.

— Както кажеш, Вадим, ще постъпим както ти намираш за добре — съгласи се Андрей Андреевич.

И все пак професор Марасевич се обади на Нели Владимирова, отиде у нея и предаде писъмце за Вика: той и Вадим са живи и здрави, всичко е наред, радват се, че и с Вика всичко е наред.

— Само ви моля — каза старецът на Нели, — да не се изтървете пред сина ми, че съм изпратил това писмо. Нещо са скарани със сестра си.

— Аз не познавам сина ви — уведоми го Нели.

— Но може случайно да се срещнете, да се запознаете, тъй че, моля ви, не му казвайте.

— Щом настоявате — равнодушно отговори Нели.

Професор Марасевич не се сети, че Вика ще потвърди получаването на писмото му. „Татенце, миличък, получих писъмцето ти...“ Отговорът попадна у Вадим.

— Можеш ли да ми обясниш какво означава това?!

Бащата замънка: обадил се на онази дама, помолил само да предаде много поздравя, защо сега да създаваме проблеми от

дреболии, Вадим няма тук нищо общо, какво ли не може да хрумне на един старец...

— Прави каквото щеш — студено отговори Вадим, — но ако имаш намерение да продължаваш кореспонденцията, ще трябва да заживеем поотделно.

— Тоест как? — не разбра професорът.

— Много просто. Ще разменим този апартамент срещу два. Аз ще живея отделно.

Тази заплаха смая стареца. Той не можеше да си представи себе си извън този известен на цяла Москва апартамент... Вярно, сега, без Вика, къщата вече не беше същата, гостите намаляха. Умря Сумбатов-Южин, умря Анатолий Василиевич Луначарски, остаря Екатерина Василиевна Гелцер, и Качалов остаря, и Константин Николаевич Игумнов, но се обаждат по телефона, вчера например се обади Мейерхолд, поздравяват го за Нова година и за рождения му ден, навестяват го, искат от него съвет. Наистина театралната младеж намаля, Вадим не ги обича, но те и по-рано уморяваха Андрей Андреевич. Гости от чужбина идваха по-рядко; професорът не завързваше нови познанства, но старите приятели, щом дойдеха в Москва, непременно се обаждаха и той ги приемаше вкъщи. Изобщо той не можеше да си представи себе си извън този дом, самотен, без съпруга, без дъщеря, а сега се лишава и от сина си, така трябва да разбира Вадим.

— Това е много жестоко от твоя страна — огорчено промърмори Андрей Андреевич.

— Съди ме както искаш — отговори Вадим, — но виж какво ще ти кажа: да не ти дава господ да разбереш от личен опит колко съм прав. Ти имаш старомодни разбирания, това е прекрасно, но не им е времето сега, разбираш ли, не им е времето. Имай го предвид.

— Добре — съгласи се Андрей Андреевич, стъписан и уплашен от заканите на сина си, — вече няма да пиша на Виктория.

С това приключиха разговора и се разотидоха по стаите си.

А на сутринта телефонен звън събуди Вадим... По дяволите! Никой не му звънеше толкова рано. Вдигна слушалката, чу непознат мъжки служебно равен глас:

— Вадим Андреевич Марасевич? Обаждаме се от Народния комисариат по вътрешните работи. Днес в дванайсет часа трябва да се

явите на адрес: „Кузнецкий мост“, 24, бюрото за пропуски, при другаря Алтман. Разбрахте ли?

— Да, разбрах — отговори с веднага пресипнал глас Вадим.

— Носете паспорта си. Разбрахте ли?

— Разбрах естествено.

В слушалката се чува къси сигнали и Вадим затвори.

Тъй! Той си знаеше, че рано или късно работата ще свърши така. Гадина! Проститутка! Мръсница! Винаги е била мръсница. Тук беше мръсница, мръсница ще си бъде и в Париж.

Дявол да го вземе! Защо не каза, че днес е зает, че има заседание, съвещание, не може да бъде, не може... И защо го викат по телефона? Ако се е провинил нещо, да го извикат официално, с призовка. Да не е някой хлапак! Той е член на Съюза на писателите в края на краищата, не е последният в страната критик. Там не може да не го знаят, чели са статиите му, длъжни са да ги прочетат, щом ще разговарят с него.

Впрочем може би тъкмо затова не го викат с призовка. Искат да го предупредят, че кореспонденцията с Вика хвърля сянка върху него и баща му и затова не бива да я поддържат. Викат го неофициално от най-добри подбуди. А пък че гласът бил просташки — обадил се е обикновен изпълнител.

Че и в какво могат да го обвинят? Той отдавна е скъсал със сестра си, още преди тя да замине за Париж. Още по-рано той беше комсомолец, а тя — ресторантско момиче. Дори не са разговаряли през тези три години. Ами баща ви? Абе стар човек, какво да го правиш, семейни предразсъдъци, дъщеря, нали разбирате.

О, боже, боже!... Ами ако не го пуснат оттам?! Впрочем не: при арестуване представят заповед. И все пак това учреждение му вдъхваше ужас. Страхът, с който бе расъл в детството си, който уж бе преодолял, когато влезе в комсомола, отново го обзе, макар че сегашното му положение му изглеждаше толкова стабилно. След като стана един от най-ортодоксалните критици, след като стана всъщност „интелигентна тояга“ в ръцете на твърдоделите като Ермилов например, може от нищо да не се страхува — той е нужен на страната си! Да, именно такива като него са нужни на държавата, и там, където го викат, трябва да разбират това.

Стоеше пред огледалото и си връзваше вратовръзката. Ах, дявол да го вземе! Ръцете му треперят. Краят на вратовръзката все не улучва

клуба. А дванайсет приближава.

Как е могъл баща му да се реши на такава глупост — да се обади на някаква Нели Владимирова, може да е агентка, фалшива патица, нали той го предупреди, нали баща му, въпреки високото си положение, все още се страхува от всичко. Хвърлят в затвора негови високопоставени пациенти, пращат на заточение и всичките му колеги, всички тези професори и светила треперят от страх. Ами неговите колеги, колегите на Вадим? Правят се на духовни наставници, ама и те треперят от страх. Страх ги е от собствената им сянка. Ако се случи нещо с него, ще се изпарят, няма да остане ни един, че и ще негодуват, ще се възмущават. Как тъй „не са догледали“? Той добре познава самоуверените им усмивчици, апломба, зад който няма нищо.

Защо ли не се посъветва с Юрка Шарок... Вярно, отдавна не са се виждали. Но нали са приятели, приятели от детинство, почти девет години седяха на един чин. И после се срещаха... Колко пъти Юра е идвал тук, в дома им, ходеше на театър с билети, осигурени от Вадим. Нали всъщност останаха само двамата от училищната им компания.

Юрка може да помогне и е длъжен да помогне. Той прекрасно познава не само Вадим, но и баща му, цялото семейство, нека обясни там. Може тоя Алтман изобщо да не подозира, че Вадим не само е син на прочутия професор Марасевич, консултанта в кремълската болница, но и известен критик.

И най-важното, най-важното, Юрка ще потвърди, че Вадим твърдо стои на позициите на съветската власт.

При това Юрка сигурно се познава с Алтман.

Да, трябва да се обади на Юра, да се посъветва, да заговори за това уж между другото, като запази достойнство, без да издава вълнението и тревогата си.

Впрочем и Юра има основания да се безпокои не по-малко от него. Между него и Вика имаше нещо, точно така, имаше. Веднъж той се прибра и влезе в стаята на Вика, там беше Юра и Вадим разбра всичко по физиономиите им. А преди това, още преди да арестуват Сашка, посрещаха Нова година у Нина, та тогава Юра и Вика нещо се натискаха в коридора и Нина дори вдигна скандал. А после и онзи случай в стаята на Вика. Те са се срещали и след това. Вярно, откакто започна работа в НКВД, Юрка спря да идва у тях, но може би са се

срещали навън, де да ги знаеш. Вика е развратница, а и Юра е голям женкар. Изобщо Юра трябва да му помогне, не може да не му помогне.

Набра номера на Юра, чу в слушалката глух плебейски глас, гласа на баща му, шивача. Ах, дявол да го вземе, дори не му знае името, как да се обърне към него?

— Няма го — произнесе този глух чужд глас, — не знам кога ще се прибере.

И затвори.

Да... А той не знае служебния телефон на Юра. Пък и такива неща не се говорят по телефона. Какво да прави сега?

Какъв ли човек е този Алтман? Млад, стар? Интелигент или простак? Самото фамилно име Алтман е интелигентно.

Натан Алтман е художник, известен със своята серия скици на Владимир Илич Ленин и със скулптурния му портрет, изпълнен от натура. Занимава се и с живопис, а е оформял и спектакли — „Мистерия-буф“ на Маяковски, „Гадибук“ в театър „Габима“, „Брониран влак 14-69“ на Всеволод Иванов — но в работите му има доста схематизъм и абстрактност. Вадим беше писал за това.

Има и друг Алтман, Йохан — литературовед и театрален критик, стар партиец, сега е главен редактор на вестник „Советское искусство“.

Тъй че възможно е този Алтман да е интелигент.

По-добре да е интелигент — човек да може да се разбере с него. А с простака? Седи в кабинета си с ботуши на краката, пафка махорка и нарочно увонява, прави се на пролетарий.

През последните години Вадим се научи как да се държи с простаците — както заслужават — и си мислеше, че отдавна вече не се страхува от тях. Не! Гласът на стария Шарок го хвърли в смут, да, той продължава да се страхува от тях, трепери пред тях.

Толкова по-голям ужас изпитваше Вадим пред онзи тайнствен, неизвестен могъщ простак, който сега седеше на Лубянка и го чакаше.

Този могъщ простак излезе възрижав прегърбен евреин с военна униформа, с дълъг нос и печални очи.

Щом видя Алтман, Вадим въздъхна облекчено. Този мършав рижав военен със сигурност не бе чувал за прочутите си съименници, образованието му явно беше някъде между шести и осми клас, но не приличаше на простак. Хлътнали бузи, тесни рамене... Може дори

като малък да е скрибуцал на цигулчица, във всеки случай не се секне с два пръста, използва носна кърпа. И да се надяваме, не извива ръцете на подследствените.

У Вадим замъждука надежда, може пък всичко да се размине.

— Седнете!

Вадим седна. Алтман извади от чекмеджето някаква бланка, сложи я пред себе си, топна перодръжката в мастилницата.

— Фамилно, собствено, бащино име! Година и място на раждане? Месторабота и длъжност?

Разпит ли е това? Защо, откъде накъде? Пък и монотонният глас на Алтман му действуваше на нервите.

На последния въпрос Вадим отговори така:

— Член на Съюза на съветските писатели. Бих искал да зная...

— Всичко ще узнаете — прекъсна го Алтман, — длъжност?

— В Съюза на писателите няма длъжности.

Алтман се втренчи в него.

— Ами какво правите там?

— Критик съм, литературен и театрален критик.

Алтман пак впери очи в него.

— Получавам хонорари за статиите си — уточни Вадим.

Алтман продължи да гледа замислено. После записа: „критик“.

Този малък успех окуражи Вадим и той добави:

— Хонорарите наистина са незначителни, в този смисъл работата на критика е твърде неблагодарна. Но живеем... Двама сме с баща ми — професор Марасевич... — Вадим направи пауза, очакваше реакцията на Алтман на толкова известно име, но по лицето на Алтман не трепна нито един мускул и продължи: — Той е ръководител на клиника, консултант е в кремълската болница.

И отново нищо не трепна по безизразното лице на Алтман. Той обърна страницата, грижливо разглади сгъвката, прокара нокът по нея, страницата беше чиста, раирана.

И разглеждайки тази чиста страница, попита:

— С кого сте водили контрареволуционни разговори? — Гласът му беше равен, безизразен като лицето.

Вадим изобщо не бе очаквал такъв въпрос. Бе очаквал разговор за Вика, беше се подготвил за такъв разговор, бе построил, както смяташе, логична и убедителна версия. Но „с кого сте водили

контрареволуционни разговори“?! С никого не е водил контрареволуционни разговори, как е възможно, той е съветски човек, честен съветски човек. Този въпрос е клопка. Нека каже по какво дело е призован, той е готов да отговаря, но трябва да знае в какво го обвиняват. Ала започне ли да възразява, ще ядоса този тъпанар, той е самовластен господар тук, сред тези голи стени с прозорци, боядисани до половината с бяла боя и защитени с метална решетка.

— Не разбирам напълно въпроса ви — подзе Вадим, — какви разговори имате предвид? Аз...

Алтман го пресече:

— Отлично разбирате въпроса ми. Отлично знаете какви познанства имам предвид. Съветвам ви да бъдете честен и откровен. Не забравяйте къде се намирате.

— Но аз наистина не зная — измънка Вадим, — не съм могъл с никого да водя контрареволуционни разговори. Това е някакво недоразумение.

Алтман погледна листа от разпита.

— Вие сте член на Съюза на писателите, нали? Около вас има писатели, нали? Е, и как мислите, никой от тях ли не води контрареволуционни разговори? — Задаваше въпрос след въпрос, а гласът му беше монотонен, сякаш не питаше Вадим, а му четеше нотация. — В това ли искате да ме убедите? Искате да ми докажете, че всички писатели са абсолютно лоялни към съветската власт? Това ли искате да ми докажете? Поемате отговорността за всички писатели, за цялата интелигенция? Не се ли нагърбвате с твърде голяма отговорност?

Вадим мълчеше.

— Е? — настоя Алтман. — С мълчание ли ще ме разигравате?

Вадим сви дебелиите си рамене.

— Но никой не е водил с мен контрареволуционни разговори.

— Не искате да ни помагате — с тиха закана издума Алтман.

— Защо да не искам — възрази Вадим, — всеки човек е длъжен да помага на органите на НКВД. Но не е имало никакви разговори. Нали не мога да ги измисля.

Макар че цялата обстановка — и този кабинет, и този автомат Алтман с неговия монотонен глас — плашеше Вадим, вътрешно той се поуспокои: уязвим е само откъм Вика, но тук не става дума за Вика. А

контрареволуционните разговори — това е някаква грешка, някакво недоразумение.

Алтман се умълча, в очите му нямаше нито мисъл, нито чувство. После обърна листа, погледна името на Вадим.

— Вадим Андреевич!

Този жест беше оскърбителен. Алтман не крие, че дори не е запомнил името му, не си е дал труда да го запомни, сиреч то не е важно за него.

— Вадим Андреевич!

Той за пръв път погледна Вадим право в очите и Вадим изстина от страх: толкова омраза имаше в този поглед, в неумолимо присвитите очи на палач.

— Но аз...

— Какво „аз“, „аз“ — тихият глас на Алтман беше готов да изригне, да избухне в крясък от омраза, — повтарям ви: забравяте къде се намирате. Извикали сме ви тук не за да ни просвещавате, каквото трябва да знаем, ние го знаем, разбирате ли това или не?

— Естествено, естествено — угоднически потвърди Вадим.

Алтман млъкна, после с предишния си унил глас попита:

— С какви чужди поданици се срещате?

Най-сетне! Опипва за Вика. Ясно!

Вадим направи недоумяваща физиономия.

— Аз лично не се срещам с никакви чужди поданици.

Алтман пак се взря право в очите на Вадим и той отново изстина от присвитите му палачески очи.

— Може би никога през живота си не сте виждали чужденец?

— Защо пък? Виждал съм, разбира се.

— Къде?

— Чужденци идват вкъщи при баща ми. Баща ми е професор по медицина, специалист от голяма величина, разбирате ли, световно име... И естествено го посещават чуждестранни учени, това е нормално и се прави официално, със знанието на ръководните инстанции... Аз почти не ги познавам, не съм медик, не съм участвувал в разговорите им, а между другото на тези разговори винаги са присъствували официални лица... Но си спомням някои имена. Преди няколко години при татко идва Крамер, професор от Берлинския университет, и друг един професор — Росолини, струва

ми се. Един професор от Колумбийския университет, не си спомням името му, наричаха го Сам Вениаминович.

Алтман си записа нещо на листче. Нима имената на тези професори? Странно! Тях ги пише във вестниците.

Вадим спомена и професор Игумнов, и Анатолий Василиевич Луначарски, които бяха идвали у тях с чужденците. Назова един полски професор, той беше идвал с Глински, известния партиен деец, приятеля и съратника на Владимир Илич Ленин, изреди и още няколко имена.

И млъкна. Известно време мълча и Алтман, после попита:

— Е, и за какво разговаряхте с тези чужденци?

— Лично аз за нищо. Те бяха познати на баща ми.

— Но вие сте присъствували на масата?

— Понякога присъствувах.

— Е, и?

— Не ви разбирам...

— Питам ви: и какво?! Какво правехте около масата? Разговаряхте ли?

— Не, за какво можех аз да разговарям с тях, те са хора на науката...

— Аха, значи не сте разговаряли. Само сте пили и яли. Ами ушите ви? С памук ли ги запушвахте? Пили сте, яли сте и сте слушали какво си говорят. За какво си говореха?

— На различни теми, най-вече по медицински проблеми.

— И с диригента ли по медицински проблеми?

И тогава Вадим произнесе една фраза, която му се видя много сполучлива и дори го поободри:

— Да, пак за медицински проблеми. Той се съветваше с татко за болестите си.

Алтман взе листчето и като бъркаше ударенията, прочете изредените от Вадим имена.

— Това ли е всичко?

В монотонния му глас звучеше увереност, че не е всичко.

— Май е всичко.

— Помислете.

И отново в гласа му прозвуча очакване Вадим да произнесе онова единствено име, заради което го е повикал тук.

На Вадим всичко му стана ясно: следователят има предвид Шарл, мъжленцето на Вика, тоя виконт, да пукне дано! Той беше идвал при Вика, но Вадим почти не го бе виждал, поздрави го сухо, когато Вика го представи на него и баща му, но Шарл не остана за вечеря, отиде си, имал спешно заседание, тъй че Вика бе въвела Шарл в семейството им не само без да го пита, но и без да иска участието му. И цялата работа, разбира се, е в Шарл и само в Шарл. Тъй че трябва да каже за него, сам да каже, свободно, спокойно, а не да остави да го принудят.

— Ами... — заговори Вадим. — Освен това и съпругът на сестра ми, те живеят в Париж... Но аз не поддържам с тях никакви връзки.

— Това ли е всичко?

— Да, всичко, което мога да си припомня.

Алтман придърпа бланките и започна да пише с гладкия си писарски почерк, надничайки в листа, който бе запълнил с имената, изредени от Вадим.

Вадим наблюдаваше как той пише. Бавна, спокойна работа, която вече нищо не може да спре. И тази неотвратимост беше страшна и потискаше Вадим.

Когато свърши с писането, Алтман му подаде протокола.

— Прочетете и подпишете.

И се втренчи в него с предишната омраза. Сякаш решаваше дали да обеси Вадим, или е по-добре да му отсече главата. Потрепервайки, изтръпнал от страх. Вадим прочете протокола.

Двете страници плътен текст, без нови редове, съдържаха отговора на въпроса: „С какви чужди поданици сте се срещали, къде, кога, в чие присъствие?“

Имената, които бе изредил Вадим, бяха записани правилно. Но излязоха твърде много — тези руски и чуждестранни имена. Чуждестранните имена бяха на хора, идвали у тях на Арбат, руските — на хората, които ги бяха придружавали, а самата картина изглеждаше нелепа, неправдоподобна, излизаше, че домът им ден през ден се посещава от чужденци, а Вадим си няма друга работа, освен да разговаря с тях. При това всичко започваше с Вика, с факта, че тя е омъжена за французин, еди-кой си и еди-какъв си, излизаше, че именно затова чужденци посещават дома им.

Но външно всичко записано отговаряше на показанията на Вадим, нямаше какво да възрази, пък и страх го беше да възразява. Гнетяха го, потискаха го тези палачески присвити очи, неумолимостта на този монотонен глас, тези неочаквани изблици на гняв и омраза. Вадим подписа двете страници на протокола.

Алтман го сложи в папка.

— Никой не трябва да знае, че сме ви викали тук и че сте дали показания. Ясно ли е?

— Разбира се — побърза да отговори Вадим. Беше готов да се съгласи с всичко, само по-скоро да си излезе оттук.

— Не бива да казвате нищо на никого. В противен случай ви очакват големи неприятности.

— Разбира се, как може!

— Смятайте, че сте предупреден официално.

— Ясно.

Алтман вдигна глава и пак злобно присви очи.

— А към вашите контрареволуционни разговори ще се върнем пак. Ще поговорим за това по-подробно. Ще ви се обадя.

[1] На Лубянский площад (сега пл. „Дзержински“) се е намирал НКВД. — Б.пр. ↑

[2] „О, майчице моя, бедна ми майчице...“ (фр.). — Б.пр. ↑

15.

Разбира се, Варя не се обади на Вика. И Вика не ѝ се обаждаше. И слава богу! С онзи живот е свършено завинаги. След случая с пергелите Варя се отдръпна и от Зоя. Омръзна ѝ. Пък и време нямаше.

С Льовочка и Рина се виждаха само в службата. И — никакви разговори за Костя. Льовочка понечи веднъж да заговори, Варя го срязва, срязва го грубо, инак не можеше, да знае и да помни. И Льовочка запомни, повече не гъкна, за Рина да не говорим — веселячка, все едно ѝ беше.

Игор Владимирович беше все така благоразположен, внимателен, спокоен в обноските си. Ала Варя чувствуваше, че след скъсването ѝ с Костя у него се зараждат някакви надежди, но той ги прикрива зад подчертана коректност. След профсъюзното събрание, след вечерта във „Въженцето“ той много ѝ падна в очите — същият страхливец е като останалите, но е добър ръководител и безспорно талантлив архитект. На Варя ѝ беше интересен начинът, по който той разсъждаваше, харесваха ѝ неговите решения, логиката и убедителността на доказателствата му. На съвещания, където се обсъждаха технически въпроси на строителството и където Игор Владимирович демонстрираше свои проекти и предложения, той вземаше само Варя, не Льовочка или Рина, а именно Варя. Да окачиш чертежите, да ги свалиш, да ги смениш с други, да подбереш за Игор Владимирович нужните материали — това можеше да го прави всеки що-годе добър чертожник. Другите проектанți вземаха със себе си своите най-близки помощници, които бяха в състояние сами да обяснят предназначението на един или друг детайл, тъй че беше редно Игор Владимирович да взема Льовочка. Но го придружаваше Варя. Игор Владимирович направи това много тактично: Льовочка има спешна и отговорна работа, и Рина е заета със сложна и отговорна работа, не бива да ги откъсваме от нея, затова с него ще иде Варя. И така тръгна: Варя придружаваше Игор Владимирович на технически съвещания.

Тя ходеше с удоволствие на тези съвещания: приятна атмосфера, интелигентни, остроумни хора, най-големите специалисти в своя отрасъл. Постепенно навлезе във всички сложни проблеми около строителството на хотела и не можеше да не оцени ерудицията и блестящата логика в изказванията на Игор Владимирович. Той изпъкваше дори тук, сред тези видни хора, и това донякъде смекчаваше отношението на Варя към него.

Вярно, страхът владее и него, както и другите хора, той не е герой, но не е и подлец, според силите си се старее да остане почтен човек, обича работата си, творческа личност, но със слаб дух. Изглежда, творците, талантливите хора често са слаби духом. Достатъчно е да прегледаш вестниците. Прочути писатели, артисти, художници слагат подписите си под призови да бъдат изтребени, унищожени, разстреляни хора, чиято вина още не е доказана. Нима писателите, артистите, художниците могат да повярват в масовия шпионаж и масовото вредителство? Дори тя не вярва, и те, разбира се, не вярват, но ги е страх.

Слава богу. Варя не намираще във вестниците името на Игор Владимирович, не бе подписвал такива призови, а поведението му на профсъюзното събрание и във „Въженцето“ — то е дреболия, макар че навремето я раздражни.

На няколко пъти Игор Владимирович я изпраща след работа, бяха в една посока... Веднъж, кой знае защо, тръгнаха по улица „Херцен“, в киното прожектираха „В името на детето“, влязоха, купиха си билети, филмът беше хубав.

Друг път тръгнаха по Арбат, той разказваше нещо на Варя, увлече се, обърна се към нея на „ти“. Сконфузи се, разсмя се, обърна го на игра: „Хайде до първата пресечка да бъдем на «ти», а после до следващата пак на «ви», ако някой сбърка, до следващата пресечка ще трябва да говори само на «ви»...“ Това не хареса на Варя, след няколко крачки тя сбърка и му заговори само на „ви“. Играта свърши.

А на следващия ден през Червения площад отидоха до Москва-река, седяха на парапета, разглеждаха минувачите, съчиняваха им съдбите.

Веднъж, когато минаваха покрай метрото на Арбатския площад, той ѝ купи три рози, докато ги разглеждаше, тя случайно изпусна едната, наведоха се едновременно и си чукнаха челата, разсмяха се.

Тези разходки ставаха опасни — започваше ухажване, Варя не го искаше. Направи така, че към тях да се присъедини — Зоя живеят в един блок и е естествено да вървят заедно. Игор Владимирович не изрази недоволство, пак се шегуваше и смееше, както и друг път, но беше разочарован и когато на другия ден видя Зоя до Варя, каза:

— В една посока сме до Воздвиженка.

И там, на ъгъла, се разделиха.

Следващия път излязоха едновременно с Игор Владимирович, Зоя я нямаше, но Варя каза:

— Аз бързам, Игор Владимирович, и ще взема трамвая.

— Ще ви изпратя до трамвая.

Мълчаливо я изпрати до спирката, мълчаливо постоя до нея и когато трамваят дойде, изведнъж попита:

— Ще ми позволите ли да ви се обадя по телефона?

— Обадете се — каза Варя вече от трамвая.

Той не се обади, но изпрати кошница цветя.

— Какво, нов поклонник ли имаш? — попита Нина.

— Може би...

Веднага разбра: Игор Владимирович е изпратил цветята. Красиви са, но тя не иска такива неща. Не обича Игор Владимирович и никога няма да го обикне. Да го обикне би означавало да приеме целия съществуващ ред, както го бе приел той.

Тя чака Саша... В последното писмо на Софя Александровна добави фразата: „Скъпи Саша, чакаме те.“ После зачерта „чакаме те“ и написа: „Чакам те.“

Софя Александровна погледна, усмихна се и каза:

— Благодаря, Варя, Саша ще се радва, като го прочете.

Разбира се, глупаво е да връща цветята. И къде ще се помъкне с тая кошница по Москва?... Глупаво е и да говоря за това. Варя реши да напише на Игор Владимирович писмо.

„Скъпи Игор Владимирович! Благодаря ви за милия подарък, цветята са чудесни. Но в нашето бедно комунално жилище тази кошница слиса всички съседни, започнаха приказки, свързани с бившия ми съпруг. За да не се вълнуват вече съседите ми и да не даваме храна за клюки, моля ви, повече не ми изпращайте цветя. С най-нежни поздрави: Варя.“

Залепи плика и на другия ден отиде в кабинета на Игор Владимирович, сложи писмото пред него на бюрото, усмихна се.

— Прочетете го и не се сърдете!

И излезе от кабинета.

След малко Игор Владимирович влезе в тяхната стая и също се усмихна на Варя като знак, че е прочел и разбрал бележката ѝ.

Денем и вечер Варя беше заета, но все пак намираше малко време, за да навести Софя Александровна и да отскочи до Михаил Юриевич. Те бяха единствените хора, които искаше да вижда.

Софя Александровна я болеше сърцето. Тя не се оплакваше, но Варя забелязваше как тежко се надига от стола, задъхва се, гълта хапчета.

— Как да ви помогна, Софя Александровна?

— Нищо, ще ми мине — отговаряше обикновено Софя Александровна, — ще издържа, докато се върне Саша.

— Я стига, Софя Александровна — сърдеше се Варя, — избийте си това от главата. Не мога да ви гледам как се мъчите. Стига. Да идем в поликлиниката, ще дойда с вас.

— Ти нямаш време, работиш, учиш, а там, за да влезе човек при лекаря, трябва да се чака цял ден на опашка, а преди това и още един ден за участъковия лекар, който дава талон за кардиолог.

— Нищо, ще си взема два дена от отпуската.

Варя отиде още на другата вечер.

— Софя Александровна, ще идем утре, обадох се в работата си.

Софя Александровна не можеше да ходи бързо, дълго се придвижваха до Собача площадка — там се намираше районната поликлиника. Варя намери място на Софя Александровна да седне, наистина беше пълно с хора, чакаха дълго. Най-сетне дойде редът на Софя Александровна. Тя влезе в кабинета. Варя я последва.

— Вие каква сте ѝ? — попита я лекарката.

— Дъщеря — отговори Варя.

— Почакайте в коридора.

Софя Александровна каза:

— Поседни, Варенка, почакай.

Варя чака в коридора пет минути, после Софя Александровна излезе.

— Какво ви каза?

— Нищо, попълни едно картонче, попита от какво се оплаквам. Отговорих — от сърцето, и тя ми даде този талон.

И подаде на Варя листче, където беше подчертана думата „кардиолог“.

Слязоха в регистратурата, и там човек до човек, но нямаше нито стол, нито скамейка. Варя зае ред на опашката, изведе Софя Александровна навън, долният етаж на сградата беше нисък, настани Софя Александровна на перваза. Тя задържа ръката ѝ.

— Какво щях да правя без тебе, Варенка?

— Че защо трябва да правите нещо без мене — усмихна се Варя, — нали съм с вас.

И изтича в регистратурата.

Както бе предсказала Софя Александровна, прибраха се привечер, но пък с талон за кардиолога.

— Защо трябва да ходя там, Варенка? Ще ми кажат да вземам нитроглицерин, аз и без това вземам. Хайде да не ходим.

— Не, непременно ще идем.

Прегледът при кардиолога наистина излезе безсмислен. Той предписа капки за сърце, в краен случай — нитроглицерин. Не даде дори болнични на Софя Александровна и тя продължи да ходи в пералнята на булевард „Зубовский“, където продължаваше да работи като приемчик на бельо.

Варя се тревожеше, представяше си как ядосани клиенти атакуват горката Софя Александровна, защото пералнята постоянно обърква или губи бельото, а Софя Александровна им отговаря с болнавия си слаб глас и, разбира се, веднага слага под езика си хапче нитроглицерин. На всичко отгоре и управителят беше започнал да се заяжда с нея, научил отнякъде за Саша, дори искал да я уволни, задето е скрила това при постъпването си на работа, но не успял — за такава длъжност и при такава заплата не се намирали желаещи. И ето, Софя Александровна и на неговите заяждания отговаря със същия слаб и болнав глас. Ужас! Може ли човек в такова състояние да се праща на работа? Тоя лекар да не е сляп?!

Сега Варя не можеше да помага на Софя Александровна в пералнята — нали ходеше на работа, но гледаше да я освободи поне от домашното шетане. Понякога ѝ се струваше, че това е нейният истински дом, човек може да се чувства така леко и свободно само в

свой дом. И странно: нищо тук не й напомняше за Костя, сякаш Костя никога не бе живял в този апартамент. Тук живееше Софя Александровна, тук незримо присъствуваше Саша.

Щом свършеше с шетането, Варя се отбиваше у Михаил Юриевич. В стаята, изпълнена с натъпкани книги, албуми и папки, шкафове, рафтове, етажерки, цареше полумрак. Беше осветено само бюрото, отрупано с бурканчета, чаши с четчици, писалки, моливи, тубички с лепило и бои, ножици, бръснарски ножчета — всичко необходимо на Михаил Юриевич за работата му. Варя се наместваше с подвити нозе в старото кресло с продънена седалка и висока облегалка.

Миришеше на бои, на лепило, с карираното си домашно яке Михаил Юриевич, старомоден ерген с пенсне, навяваше уют.

Наведен над бюрото, той подлепваше страниците на някаква вехта книга.

Веднъж Варя видя на бюрото му томче на Сталин, учуди се:

— Нима четете това?

— Налага се. Заради работата ми.

— А къде работите?

— Работя в ЦУНХУ.

— ЦУНХУ ли?... Какво е това? — Варя се засмя. — За пръв път го чувам.

— ЦУНХУ означава Централно управление за народностопанска отчетност. По-рано се наричаше по-правилно — ЦСУ, Централно статистическо управление. Аз, Варенка, съм статистик. Чували ли сте за такава наука?

— Сигурно е скучна наука — каза Варя, — само цифри.

— Защо, та нали зад цифрите има живот.

— Когато видя цифри във вестник, веднага го затварям: скучно е за четене. И все лъжат, не са истински цифри.

— Не, цифрите не винаги лъжат — сериозно отвърна Михаил Юриевич, — понякога казват истината. Ето например.

Михаил Юриевич отвори книгата на Сталин на една отбелязана с листче страница.

— Това е докладът на другаря Сталин на XVII конгрес. Другарят Сталин сравнява 1933 година с 1929-а и излиза, че общият брой на конете е намалял — той вдигна пръст и повтори: — Намалял е от 34 милиона на 17 милиона, на едрия рогат добитък — от 68 милиона на

38 милиона, на овцете и козите — от 147 милиона на 50 милиона, на свинете — от 21 милиона на 12 милиона. Изобщо през тези години сме загубили 153 милиона глави добитък. Повече от половината.

— Но какво се е случило, някаква болест ли? Мор? — насмешливо попита Варя.

— Сложен въпрос. Другарят Сталин го обяснява преди всичко с обстоятелството, че по време на колективизацията кулаците са кляли добитъка си и са карали и другите да правят същото.

— Кулаците ли? — все така присмехулно попита Варя. — Че колко са те, кулаците?

— Колко ли? В същия доклад на другаря Сталин е казано, че кулаците са представлявали около пет процента от селското население.

— И тези пет процента са изклали половината добитък в страната? И вие вярвате?

— Не съм казал, че вярвам, Варенка, прочетох ти думите на другаря Сталин.

— Вашият другар Сталин лъже! — възмути се Варя. — В нашия апартамент живее едно семейство Коврови, работят във фабрика „Червена роза“, те са от село и ги посещават роднини от село, сто пъти съм чувала с ушите си: колективизирали са ги насила, за няколко дена, през януари, нито обори е имало, нито храна за добитъка, „по-бързо“, „по-бързо“. Добитъкът се озовал на улицата — точно така си го казват хората. „Да изпълним процентите!...“ Изпълнили процентите, но добитъкът изпогинал... А колхозниците хич не ги е еня: натикали ги насила в колхозите, отнели им добитъка — тези крави, овце, свине, коне са им чужди, нека загиват. Ей това не е обяснил вашият другар Сталин! Лъжа, лъжа, навсякъде лъжа!

Михаил Юриевич я погледа замислено, после каза:

— Варенка, разберете ме правилно. Споделям вашето негодувание, но вие, Варенка, трябва да се съобразявате с времето, в което живеем. Не е безопасно да изразявате негодуванието си, твърде много подли хора има наоколо, трябва да бъдете по-предпазлива.

— Но с вас нали мога да говоря откровено?

Не веднага и не съвсем уверено Михаил Юриевич отговори:

— С мен можете... Но се надявам, че разговорите ни ще си останат между нас?

— Разбира се. Нима не ми вярвате, Михаил Юриевич?

— Вярвам ви, Варенка, вярвам ви, вие сте чудесно честно момиче.

— Момиче — позасмя се кисело Варя, — нали бях омъжена.

— Това няма значение. За мен вие сте момиче, Варенка... И се страхувам за вас, вие сте много открита, незащитена, на всяка крачка ви грози опасност, за една непредпазлива дума може да пострадате, да съсипете живота си. Обещайте ми да не разговаряте на тези теми с никого, освен с мен.

— Обещавам.

— Твърдо?

— Абсолютно.

— Имайте предвид, че само в такъв случай можете да разчитате на моето доверие.

— Разбира се, Михаил Юриевич.

— Тогава ще ви кажа още нещо. Общият брой на добитъка е намалял два пъти, а продуктивността му 12 пъти... Да, да! През 1929 година производството на месо е било 5,8 милиона тона, а през 1932 година — само 458 хиляди тона. Същото е положението с млякото, маслото, вълната, яйцата. Ето защо няма нищо по магазините — и то в Москва! А погледнете какво става в провинцията. Загубили сме 17 милиона коне, половината от цялата наша тягова сила. А с какво да орат хората? Представяте ли си, Варя, от какво количество тор се е лишило селското стопанство, щом е изгубило 153 милиона глави добитък. А това са органични торове! Ами къде са минералните торове? Ето откъде идва кризата в земеделието.

Варя мълчеше, мислеше. Свестен човек е Михаил Юриевич, но сега всички хора са почти еднакви... Колко предпазливо се изразява... Криза в земеделието. Тя се позасмя.

— Какво има, Варенка? — попита Михаил Юриевич.

— Какво... Ето, вие казвате „криза“, „торове“, „продуктивност“. Извинявайте, Михаил Юриевич, но това са общи приказки. А вие знаете, че у нас цели села измират от глад, Коврови ми разправяха. Пък и с очите си съм го виждала тук, в Москва, на Брянската гара.

— Сега тя се казва Киевска.

— Добре, нека е Киевска, има ли значение? И си спомням: там хората лежаха на купчини, мъже, жени, деца, живи и мъртви, бягали от глада в Украйна, а милицията не ги пускала в града, за да не загрозяват

„красавицата Москва“, откарвали трупите само нощем, освобождавали място за нови гладни, та поне да умират под покрив, а не на улицата, пък и да не събират трупите им по цяла Москва, а само от гарите... А ние ги подминавахме, качвахме се на влаковете и отивахме на вилите на приятелките си, и други ги подминавахме, качвахме се на влаковете и отивахме по вилите си. И сигурно всички сме смятали, че сме високоморални и нравствени хора.

— Варенка! Но какво можехме да сторим ние с вас? — развълнува се Михаил Юриевич.

— Какво ли?! Странен въпрос! Четох някъде: по време на глада преди революцията, не си спомням през коя година...

— Глад имаше в началото на 90-те години — каза Михаил Юриевич.

— Та по време на онзи глад хората са събирали пари, организирали са безплатни гостилници. Дори съм виждала някъде една снимка: Лев Николаевич Толстой в гостилница за гладуващи деца... И си спомням, тогава бях малка, как сестра ми Нина и Саша Панкратов, и Максим Костин, и други деца ходеха с канчета, събираха пари за гладуващите от Поволжието, никой не криеше, че в Поволжието има глад, помагахме им.

— Тогава беше жив Ленин — каза Михаил Юриевич.

— Именно — подзе Варя, — а сега: „Благодарим на другаря Сталин за нашия щастлив живот.“ Благодарим му за правото да мрем не на улицата, а на гарата. Другарят Сталин казва открито колко овце и свине са измрели, а колко хора са загинали казва ли?

— Това го няма в доклада — призна Михаил Юриевич.

— Виждате ли — тържествуващо заяви Варя, — за свинете е казал, а за хората — не, не е казал. За свинете може да се оправдае с кулаците, че нали, изпоклали ги, контри, кулаци, а за хората няма с кого да се оправдае, трябва той да поеме вината. Ето, вие сте статистик, Михаил Юриевич, колко души в страната са загинали по време на колективизацията?

— Трудно е да се каже... Няма никакви официални данни и никога не ще има, мъртвите не са броени. Гладуващите райони просто бяха изолирани от останалата част на страната. Имаше само една реакция... Ето вестник „Известия“ от 12 март 1933 година — 35 ръководители от Народния комисариат по земеделието, включително и

заместник-народният комисар Конар, са разстреляни без съд по решение на колегията на ОГПУ^[1] за организирано вредителство, за причиняване на глад в страната.

— Все пак е намерил изкупителна жертва — позасмя се Варя, — ако не е кулакът, ще е Конар. Но все пак колко души са загинали? Нима вие, статистиците, не можете да изчислите? Нали сам казахте, че статистиката е наука.

— Да — съгласи се Михаил Юриевич, — статистиката е наука. И тя позволява доста точно да се изясни онова, което крият официалните източници.

— Та какво излиза?

— Вижте сега... В началото на 1933 година населението на страната е било 165,7 милиона души. Но на XVII конгрес Михаил Юриевич потупа книгата — през януари 1934 година другарят Сталин посочи, че в края на 1933 година броят на населението е 168 милиона. Ние, статистиците, не сме давали тази цифра на другаря Сталин, тя дори ни уплаши, беше ни ясно, че да говорим за прираст на населението 2,3 милиона души за 1933 година — значи да лъжем. Обратното, през 1933 година населението на страната е намаляло — глад, висока смъртност на населението, особено детската смъртност. Дори в градовете, където положението с продоволствието беше значително по-добро, броят на ражданията е бил по-малък от броя на смъртните случаи.

Зад вратата се чу гласът на съседката Галя:

— Михаил Юриевич, чайникът ви кипна.

Варя стана.

— Аз ще угася газта. Искате ли да ви направя чай?

— Не, благодаря, не искам. Да си призная, бях забравил за чайника... Но може би вие ще пийнете чаец?

— Вече пих у Софя Александровна.

Варя отиде до кухнята, върна се, отново подви нозе в креслото.

— Та значи — каза Михаил Юриевич, — как тъй другарят Сталин е получил 168 милиона? Ще ви обясня. Известно е, че през втората половина на 20-те години, когато непът вдигна жизненото ниво, населението се увеличаваше горе-долу с по три милиона годишно. Тази цифра за прираста другарят Сталин е пренесъл механично върху началото на трийсетте години. Сметката му е била

много проста: последното преброяване на населението беше през 1926 година, населението е наброявало 147 милиона души. Минаха седем години. Седем по три прави 21 милион, 147 плюс 21 прави 168 милиона. Ето я цялата статистика на другаря Сталин. Той продължи да повтаря това и по-късно. Съвсем наскоро, тази година, говори за ежегоден прираст на населението „колкото цяла Финландия“. Но всички мълчаливо признават, че това не е така. В началото на 1937 година предстои ново преброяване и статистиците, а също и правителството очакват една цифра около 170 милиона. Добре, да приемем. Тогава излиза следното. Повтарям: през 26-а година населението на нашата страна наброяваше 147 милиона. Нормалните цифри на прираста са 3 милиона. Значи през 1937 година населението трябва да наброява 177 милиона. А нашите ръководители очакват максимум 170 милиона. Къде се дянаха 7 милиона души, къде изчезнаха? Аз съм опитен статистик, Варя, и ще ви кажа: преброяването през 1937 година няма да даде 170 милиона. По мои пресмятания максималната цифра ще бъде 164 милиона. Значи преките и косвени загуби ще възлязат най-малко на 13 милиона души — умрели от глад, загинали при разкулачването и загуби от намаляването на раждаемостта.

— Тринайсет милиона, какъв ужас! — замислено издума Варя.
— А колко е загубила Русия през световната война?

— Милион и половина... А общо по време на световната война са загинали десет милиона души.

— Във всички страни?

— Да.

— Десет милиона във всички страни... И на това му казват световна кланица, чела съм го... А Русия сама по време на колективизацията е загубила тринайсет милиона... Милион и половина през световната война и тринайсет през колективизацията... Заради онези милион и половина смъкнаха царя, а за тези тринайсет милиона крещат: „Благодарим на другаря Сталин за щастливия живот!...“ Но все пак не ми е ясно защо са умрели. Е, измрял е добитъкът. Но нали са сели жито, жънали са, нали е имало хляб.

— Нямахте хляб — мрачно проговори Михаил Юриевич, — в същия доклад другарят Сталин казва, че през 1933 година сме прибрали 89,8 милиона тона жито. Но това не е истина. Прибрахме

само 68,4 милиона тона, тоест с 21 милион тона по-малко, отколкото твърди другарят Сталин, и много по-малко, отколкото през 27-а — 29-а, предколхозните години. Освен това през 1933 година градското население бе нараснало с дванайсет милиона души. То не произвежда жито, а трябва да се храни. И го хранеха. През 27-а — 29-а години, годините с добра реколта, изнесохме в чужбина 2,5 милиона тона, а през 30-а — 32-а, годините с лоша реколта — почти 12 милиона тона. Такъв износ нашата страна не бе правила никога.

— Хората са умирали от глад, а житото е отивало за износ?!

— Да. Трябваше ни валута за закупуване на западна техника. Индустриализация!

— Житото на селяните просто е било отнемано — каза Варя, — разказвали са ми, отнемала го е милиция, военни части, ОГПУ. За непредадено жито селяните са били осъждани като за саботаж, конфискували са имуществото им и са ги пращали на заточение.

Те помълчаха.

— Да — каза най-сетне Михаил Юриевич, — преди колективизацията се произвеждаше повече жито, а на държавата се предаваше средно по 10 милиона тона годишно. По време на колективизацията се произвеждаше по-малко жито, а държавата вземаше по 22–25 милиона тона годишно. Отнемали са всичко до зрънце, обричали са хората на гладна смърт... За това вие сте права, Варя... Ами разкулачването? Разкулачваха не само кулаците, но и средняците и дори бедняците, които наричаха с нелепата дума „подкулачници“. Според моите скромни пресмятания у нас са разкулачени най-малко десет милиона души, повтарям — най-малко. Повечето от тях са изпратени на заточение на Север и в Сибир. Мнозина, разбира се, са загинали.

— Всичко това е чудовищно — каза Варя, — и всичко това се крие от народа.

— Е — усмихна се Михаил Юриевич, — вие пък много искате!
— И отново взе шишенцето с лепило.

— Нима не може да се провежда индустриализация на страната без такива жертви?

— Мисля, че може. Към двайсет и втора години след световната и Гражданската война страната беше разрушена, напълно разорена. От заводите бяха останали стените, оборудването беше изпокрадено за

запалки. И за пет години — от 22-а до 27-а — всичко беше възстановено, издигна се от руините — и промишлеността, и селското стопанство, и транспортът, без човешки загуби, без масова смърт, глад, заточения и разстрели. Значи промишлеността може да се развива без всякакви ексцесии. Именно с тази цел бе въведена новата икономическа политика. А сега, сега очевидно са се променили обстоятелствата. Това са все въпроси на голямата политика. — Той погледна Варя. — Но, Варенка, с цифрите, които споменах, вие не бива да си служите.

— Защо? Нали с тези цифри си е послужил другарят Сталин.

— В своя доклад другарят Сталин говори само за намаляването на броя на селскостопанските животни. За човешките загуби нищо не е говорил. Това бяха просто мои, тъй да се каже, частни пресмятания. И ви моля, никъде не ги повтаряйте, забравете ги.

— Не се тревожете, Михаил Юриевич, няма да кажа на никого за вашите пресмятания. Забравих ги. Край! Ще говоря само за това, което е казал другарят Сталин, за намаляването на броя на селскостопанските животни.

— И за това не бива да говорите!

— Защо? Нали го е говорил самият Сталин.

— Онова, което може да говори Сталин, простосмъртните нямат право да го говорят. Сталин привежда цифри, за да се борим с недостатъците. Но същите думи във вашата уста ще звучат като задоволство от недостатъците. При това Сталин говори за великите постижения в други области, а вие, доколкото разбирам, няма да развивате тази тема и ще ви обвинят в едностранчивост.

— А другарят Сталин не е ли говорил едностранчиво?

— Какво имате предвид?

— За кравите и конете е говорил, а за хората не е! Тринайсет милиона души повече или по-малко — голяма работа! Пукнали и толкоз!

Михаил Юриевич събра и подреди инструментите си, завърза папката, от която бе извадил вестниците, сериозно и угрижено погледна Варя.

— Варя, много съжалявам, че подкрепих този разговор. Страх ме е, че той ще свърши зле и за вас, и за мен. Но аз съм стар човек, дали ще умра по-рано или по-късно — няма значение, а вие сте млада,

животът е пред вас. Живеем в трудно, сурово, дори жестоко време. Случило се е да се родим във време на велик прелом в историята на Русия, какво да се прави, човек не избира деня, месеца и годината на раждането си. И сме длъжни да се съобразяваме с времето. Това не означава, че трябва да се приспособяваме, да вършим подлости, да лъжем и да доносничим, но това означава, че трябва да бъдем предпазливи, да не произнасяме думи, които могат да бъдат гибелни за нас и за нашите близки. Нима Саша е лош човек, нима, да си говорим направо, не е съветски човек? А какво направиха с него? Заради някаква лудория в стенвестника, задето влязъл в спор с преподавателя по какво? По счетоводство... Струват ли и вестникът, и преподавателят онова, на което обрекоха Саша и му прекършиха живота? Не, не струват... Той можеше да не издаде този стенвестник, можеше да не спори с преподавателя по счетоводство и пак да си остане честен и почтен човек. Това се отнася и за вас. Ако развивате тези теми, ще прекършат и вашия живот, както живота на Саша, нещо повече: сега не можеш се отърва с три години заточение. Сега има други присъди, други наказателни мерки. С една дума, Варенка, призовавам ви към предпазливост.

Варя мълчеше. Да, Михаил Юриевич е прав, страхува се за себе си, за нея, страхът владее всички. Но тогава не бива да се говори високопарно за морал и нравственост, защото е безнравствено и аморално да се страхуваш да казваш истината.

Не ѝ се искаше да спори с Михаил Юриевич, но не можеше и да се въздържи:

— Михаил Юриевич, ето, вие казахте, че не бива да погазваме принципите на морала и нравствеността. Ами морално ли е, нравствено ли е да мълчим, да се преструваме, че всичко е наред, когато до нас хората умират от глад?

Михаил Юриевич си свали пенснето, избърса го с мека кожичка. Погледът му бе смутен и безпомощен като на всички късогледни хора, когато си свалят очилата. На Варя и дожаля за него.

— Михаил Юриевич, — каза тя — не исках да ви обидя и ако съм ви обидила, много ви моля да ме извините, простете ми. За мен е важно да съм наясно с тези неща. И очевидно изводът е такъв: не бива да се върши зло, но не бива да се върши и добро. По-точно добрини може да се вършат, но внимателно, само когато не е опасно.

Михаил Юриевич я погледна.

— Не, разбрали сте ме неправилно. Потребността да върши добрини, слава богу, е неизкоренима у човека и те трябва да се вършат, и дори без да се плашим. Призовавам ви към друго: *да не приказвате много*. По-далеч от политиката, Варя, по-далеч. Виждате как свършва всичко това. Хората, които извършиха революцията, които ръководеха държавата, ги съдят и разстрелват като убийци, терористи и шпиони. По-далеч от това, Варя Вие обичате работата си, учението си, занимавайте се с тях. Всичко останало не е за вас.

[1] Обединено държавно политическо управление при Съвета на народните комисари (1922–1934). — Б.пр. ↑

16.

Сталин се разхождаше из кабинета. Ягода и Ежов седяха един срещу друг от двете страни на масата.

Пред Ежов, както винаги, бе разтворен голям бележник, Ягода нямаше бележник, той никога нищо не си записваше, всичко запомняше.

Сталин се разхождаше мълчаливо, от време на време косо поглеждаше мрачната физиономия на Ягода. Недоволен е от присъствието на Ежов. А защо е недоволен? Ежов сега е секретар на ЦК, отговаря за административните органи, включително и за Народния комисариат по вътрешните работи. Освен това е председател на Комисията за партиен контрол — трябва изцяло да бъде в течение на партийното поръчение, което се дава на Ягода. Нещо повече. Ежов ще контролира изпълнението на това поръчение.

Ягода е свикнал ТОЙ да разговаря с него насаме. Ягода иска да бъде НЕГОВ *съратник*. Но на НЕГО съратници не му трябва, трябва му изпълнители. НЕГОВИТЕ указания са указания на партията, затова се дават в присъствието на секретаря на ЦК на партията Ежов.

— Девет години Зиновиев и Каменев се разкайват за греховете си — най-сетне заговори Сталин, — обливат се с кал, молят за прошка. Те поеха моралната отговорност за убийството на другаря Киров и са осъдени за това. Защо я поеха? С каква цел я поеха? За да спасят живота си. Решили са по този начин да се измъкнат от истинската отговорност. Мислели са за себе си. За партията не са мислили, те никога не са мислили за партията, винаги са мислили само за себе си, за часа, когато ще могат да вземат реванш. Не! Нека винаги и окончателно да се разоръжат, нека най-сетне истински да помогнат на партията.

Той замълча и продължи да се разхожда из кабинета. После отново заговори:

— В днешната международна обстановка е необходимо да се сплотят всички пролетарски сили не само вътре в страната, но и извън

нея. Кой пречи на това? Социалистите, социалдемократите? Те винаги са пречили, пречат и сега. Ала върхушката на социалистите все по-тясно се сближава с фашизма, превръщайки своите партии от социалдемократически в социалфашистки. В тези условия е неизбежно най-съзнателните работници да се отдръпнат от социалистите. Те трябва да се доближат до нас. Кой стои на пътя им? На пътя им стои Троцки, стоят троцкистите и троцкизмът. Тази роля троцкизмът е играл през цялата история на руското работническо движение, сега смята да я играе на международната арена. Троцки се гласи да прави Четвърти интернационал, събира около себе си сили, враждебни на нашата партия, на нашата страна, сили, враждебни на комунистическото движение по цял свят, клевети, каля ни, отблъсква от нас ориентираните наляво работници-социалисти, прогресивната интелигенция, народоосвободителните движения в колониалните страни. На кого е изгодно това? Това е изгодно на английския и френския империализъм, на германския фашизъм, на японския милитаризъм. Сплотяването на международния пролетариат проваля техните враждебни планове и обратно — разколът сред международния пролетариат улеснява тези планове. Ето за кого работи Троцки. Цял живот се е борил срещу болшевишката партия, бори се и сега. И партията през цялата своя история се е борила с Троцки, ще се бори и сега. Нека Зиновиев и Каменев помогнат на партията в тази борба, нека най-сетне не с думи, а с дела докажат своята преданост на партията, нека на дело докажат, че напълно са се разоръжили пред партията.

Сталин замълча, отново се заразхожда из кабинета. Мълчаха и Ягода и Ежов.

— На кого бе изгодно убийството на Киров? На Троцки и на онези, които съчувствуват на Троцки. На кого беше нужно убийството на Киров? На Троцки и на онези, които съчувствуват на Троцки. Защо това беше нужно, защо беше изгодно на Троцки? Това му беше нужно, беше му изгодно по две причини. Първата — да покаже на света нестабилното вътрешно положение в Съветския съюз, да насърчи японските милитаристи, германските фашисти, английските и френските империалисти. Втората — да насочи вътрешната контрареволуция в СССР по терористичен път, да посочи на контрареволуцията пътя на терора като единствен път за борба срещу

съветската власт. С убийството на Киров Троцки започва в СССР индивидуален терор. Затова ние трябва да разобличим Троцки пред целия свят като организатор на терора в СССР, като организатор на убийството на Киров, като създател на терористични групи в СССР, подготвящи терористични актове срещу ръководителите на партията и правителството, като съюзник на фашизма, на милитаризма и на империализма. Именно затова нека сега Зиновиев и Каменев и техните съюзници... — на това място Сталин направи пауза и внушително повтори: — и техните съюзници разобличат Троцки като организатор на убийството на Киров, като организатор и вдъхновител на терора срещу съветската власт, срещу ръководителите на съветската власт. От тях не се иска много: да признаят, че Троцки е наредил да убият Киров, наредил е да се подготвят терористични актове срещу ръководителите на партията и правителството. На кого е наредил ли? На тяхната организация, обединената организация на троцкисти и зиновиевци, да я наречем примерно „Обединен център“... Хубаво име. В Ленинград имаше „Ленинградски център“, а това ще бъде „Обединен център“, център, обединяващ троцкистите и зиновиевците и подчинен на Троцки.

Ежов си отбеляза нещо в бележника. Сталин му хвърли един поглед, после продължи:

— Безспорно, за да се придаде тежест и убедителност на показанията на Зиновиев и Каменев, ще трябва да сложим до тях на подсъдимата скамейка и троцкисти. И колкото повече са троцкистите, толкова по-добре. Аз мисля, че няма да е трудно да намерим тези троцкисти. Има ги много по затворите и лагерите. Лежат отдавна, сигурно им е омръзнало. Привличането под съд на кадрови троцкисти дори ще облекчи положението на Зиновиев и Каменев: те не са убили сами Киров, не носят лична отговорност за това убийство, те са само членове на организация, преминали по нареждане на своя ръководител Троцки към индивидуален терор. И са изпълнили заповедта на своя ръководител, като са започнали от Киров. Нека стоварват всичко върху Троцки, нека проклинат Троцки. Троцки е най-злият враг на нашата държава, това отдавна и много добре е известно на всички. На процеса през януари те поеха моралната отговорност за убийството на Киров. Но нали са марксисти: каква е разликата между моралната и пряката

отговорност? Каква е разликата между моралното и прякото подстрекателство? Не виждам разлика...

Той отново мълчаливо обиколи стаята, после продължи:

— Разбира се, с кадровите троцкисти ще бъде трудно. Те са яко племе. И нямат зад гърба си дълги години покаяния, не са се били в гърдите, не са си признавали грешки като Зиновиев и Каменев. Пък и от дълги години са по затвори и лагери — точно с това ще се оправдават, със затвора и с лагера ще доказват своето алиби. Няма да го докажат. Никакъв затвор, никакъв лагер не доказват алиби. Опитът на революционното, както впрочем и на контрареволуционното движение показва, че намирайки се в затвора, човек спокойно може да участва в революционната и, обратно — в контрареволуционната работа, може да дава директиви на своите сподвижници, да кореспондира със своите лидери.

Нещо неуловимо пробягна по лицето на Ягода, но Сталин го забеляза... Не му харесва на Ягода, не е съгласен Ягода, че видите ли — какво сравнение може да става между предишните, царските затвори, и днешните, където и муха не може да прехвъркне... Че, нали Ягода си знае своето ведомство и отговаря за него... А виж, другарят Сталин не го знае, живее си със старите представи.

Загледан в Ягода, Сталин натъртено повтори:

— Може да се води кореспонденция. Спокойно може. И я водят между другото. Там има опитни конспиратори, като вземеш Смирнов, като вземеш Мрачковски... На Мрачковски пък сигурно съвсем му е омръзнало да излежава присъда, той е човек нискообразован, но деен, смята се за голям военен стратег.

Ежов старателно си водеше бележки.

— С една дума — заключи Сталин, — ако докарате от затворите и лагерите няколкостотин троцкисти, ще намерите измежду тях двайсетина-трийсет, които ще схванат безперспективността на борбата си срещу партията, ще разберат в какво тресавище ги е завлякъл Троцки, ще пожелаят с честно признание да се изтръгнат от това тресавище. Вярно, тази задача не е лесна. Но на апарата на НКВД не се поставят леки задачи. Борбата с врага е трудна, но почетна работа. Изпълнявайки тази задача, чекистите трябва да разберат, че изпълняват отговорно партийно поръчение.

Той спря пред Ягода, бавно и внушително произнесе:

— Партията разполага с неопровержими доказателства, че Троцки води необузdana подривна работа срещу Съветския съюз. На следствените органи остава само едно: да накарат участниците в „Обединения център“ да признаят своето участие в терористичната дейност, в частност — в убийството на другаря Киров... — Той направи пауза, без да откъсва от Ягода мрачния си поглед. — Те не могат да не признаят, защото това отговаря на фактите. Ако не признаят фактите, заплашват ги най-тежки последствия.

Ягода и Ежов излязоха от кабинета.

Сталин остана сам.

Недоволството на Ягода от присъствието на Ежов не беше случайно. Зад това недоволство се крие нещо по-голямо от обикновено съперничество. Разбрал е, че ТОЙ не го смята за съратник. Разбрал е, че за всички свои действия ще отговаря сам, никой не смята да дели отговорността с него.

Днешната демонстрация на Ягода не е първата и не е единствената. Не крие симпатията и съчувствието си към Медвед и Запорожец. Качи ги не в арестантски, а в специален, пряк вагон. Преди да ги изпрати, ги извика, разговаря с тях.

Защо ги извика, за какво са говорили?

Успокоявал ги е. Че, нали, успокойте се, момчета, всичко ще се оправи, на, така се случи, не по наша вина се случи, ТОЙ настоя, но ние няма да ви оставим на произвола на съдбата. Не са доволни от наказанието. Смятат, че няма за какво да ги наказват. Не искат да жертвуват и най-малкото в името на партията. Протестират, изказват недоволство, искат да внесат неяснота в делото за Киров.

Защо разрешават на жената на Медвед да ходи, да го посещава? Защо това се демонстрира пред очите на всички?

Началникът на транспортния отдел на НКВД Шанин изпратил на Запорожец два албума плочи със старинни руски песни. Защо ги е изпратил? Да утеши приятеля, изпаднал в беда? Запорожец не може ли да живее там без тези плочи?

Дори Паукер, началникът на НЕГОВАТА лична охрана, на охраната на другаря Сталин, тоя шут и страхливец, тоя будапещенски бръснар, и той се осмелил да изпрати на Запорожец радио. Не се е

уплашил. Съжالياват го, съчувствуват му, на, изпати си нашият Ваня за едното нищо... В тяхната работа не бива да има място за съжаление. Запорожец можеше да мине и без плочи, и без радио, живее си там великолепно, и жената на Медвед можеше да живее с мъжа си, а не да се разкарва дотам и обратно.

Това е един вид демонстрация — че служителите от НКВД *знаят всичко* и защитават *своите*.

ТОЙ естествено разбира техните „човешки“ чувства, но те биха могли да ги запазят за себе си, да почакаат, а не да демонстрират пред всички невинността на Запорожец, да не поставят под съмнение делото за Киров.

А те именно това искат да МУ покажат — че са силни, ще държат един за друг, където и да се намират. Не са хлапацы, не са деца, разбират, че ТОЙ не се шегува с никого. Нима не разбират какво можеше да направи ТОЙ с Медвед и Запорожец, задето *не опазиха* член на Политбюро?

Можеше да ги разстреля.

И трябваше да ги разстреля.

А ТОЙ ги изпрати на ръководна работа, фактически ги изпрати в санаториум, единия за две години, другия за три. И ето на, решиха, че са НЕГОВИ съучастници, че ТОЙ се страхува от тях, че ТОЙ е в ръцете им. И демонстрират силата си, своята независимост и недоволство. Това са зародиши на заговор, нов заговор, „чекистки заговор“.

Ягода и апаратът на НКВД изпълняват НЕГОВАТА воля. Засега. И само засега. И затова ще се наложи да смени Ягода и неговия апарат. Ягода прие да води борба с враговете вътре в партията, и апаратът му прие. Но само с онези, които официално участвуваха във фракционна дейност: с троцкистите, зиновиевците, сапроновците, може би и с десните, впрочем за десните е съмнително. Но по-далеч те няма да отидат, в предстоящата кадрова революция те няма да му помагат, всъщност основните кадри на НКВД са още старите чекисти, тоест партийни кадри, смятат се за „идейни“ борци, своята борба с враговете — за „идейна борба“.

Наказвайки враговете вътре в партията, те си въобразяват, че са политици, че вършат политическа работа, забравили са, че вече не са ГПУ, не са Главно политическо управление, а просто Главно

управление за държавна сигурност и трябва да се грижат за сигурността на държавата, на партията и на партийното ръководство. Те не са нищо повече от изпълнители и охрана.

Ако отидат и по-далече, още повече ще се смятат не за охрана, не за изпълнители, а за съучастници, вече започнаха да го демонстрират и занаяпред все повече ще го демонстрират.

Но сега е още рано да ги сменя. Нека довършат напълно Зиновиев и Каменев — това те ще го направят, съгласиха се да го направят и то е по силите им, с троцкистите и зиновиевците се занимават отдавна, познават кадрите им, ще подготвят процеса.

А самия процес ще проведе Вишински — той ще го направи умело. А през това време Ежов, който наблюдава НКВД като секретар на ЦК, ще навлезе в работата и веднага след процеса ще смени Ягода и ще доведе хора, които ще сменят апарата на Ягода.

Ще окажат ли съпротива? Съмнително е. Ударът ще бъде неочакван. Има и противовес — армията.

Временен противовес, но засега е противовес.

Армията винаги е несигурна. Всяка армия е несигурна, ако, макар и за миг, спадне бдителността, ако поразхлабиш юздите. Всички дворцови преврати са извършени от армията или по-правилно е да се каже — от върхушката на армията. Само Октомврийската революция не се опираше на върхушката на армията, а обратното, на войнишката маса — в нейните ръце беше оръжието.

А на върхушката на армията никога не може да се разчита. На днешните военни кадри може да се разчита още по-малко, отколкото на кадрите от НКВД. Там има много притаили се съмишленици на Троцки, мнозина са работили с него, когато беше народен комисар на военноморския флот, за мнозина той е част от тяхното „героично“ минало. Те се смятат за герои от Гражданската война, вътрешно не признават ролята и значението на другаря Сталин в Гражданската война, мразят го.

И до ден-днешен сърцето МУ се преобръща, като се сети за този гад, за този негодник Шмит. На XV конгрес на партията Шмит подкрепяше опозицията. След дискусията, когато ТОЙ, Сталин, излизаше от Кремъл, Шмит приближи до НЕГО, наконтен като папагал, с черна черкезка с набран сребърен колан, с кривната папаха и

сякаш на шега, дори някак гальовно, фамилиарно взе да го засипва с казармени ругатни.

Всички тогава оцениха това като груба войнишка шега, която няма нищо общо с политиката, че, нали, позабавлявал се старият воин, членът на партията още от 1915 година, получил още през Първата световна война четири георгиевски кръста, а в Гражданската — два ордена „Червено знаме“.

Но Сталин възприе това далеч не като шега, пък и шега да е било, то е било такава шега, която отразява отношението на всичките тези самозабравили се „герои“ от Гражданската война към НЕГО, към Сталин.

Сега Шмит командува танкова бригада при Якир. Приятел е на Якир и Примаков, бившия командир на червеното казачество, а Туровски, несменяемият началник-щаб при Примаков, е роднина на Шмит: женени са за две сестри. Ей такова гнездо държи под крилото си Якир, най-верният съратник на Тухачевски.

Засега те си траят, а дори и да признават неговата роля в Гражданската война, правят го през зъби. Именно на тези кадри се опира Тухачевски — потенциалният Бонапарт, царският офицер, присъединил се към революцията от честолюбиви подбуди.

Тухачевски и неговите сподвижници никога няма да забравят поражението си край Варшава през двайсета година, вината за което тогава се опитаха да припишат на другаря Сталин. Дори Ленин косвено ги подкрепи с ехидната фраза: „Как може да се настъпва към Варшава през Лвов?“

Но Ленин открай време си беше прекалено доверчив, виждаше в Тухачевски честен, предан на революцията военен специалист. В това го убеди Валериан Куйбишев, а него пък го бе убедил брат му, съученик на Тухачевски, днес командир на корпус.

И Троцки, разбира се, подкрепи Тухачевски, смяташе на негов гръб да стигне до Берлин.

Това си беше авантюра — лекомислена, опасна, заплашваща съдбините на съветската власт с най-пагубни последствия. От Варшава би се върнал един нов Юлий Цезар, нов Бонапарт. Не биваше да се дава такъв шанс на Тухачевски и ТОЙ не му го даде. И така запази съветската власт и съветската държава.

Каквото и да твърди по този въпрос Тухачевски в книжлето си „Походът към Висла“, прав беше ТОЙ и историята ще го потвърди.

Сега Тухачевски се е притаил, уж се е отдал на военната наука, пише военни трудове, никога не се е присъединявал към една или друга опозиция, вървял е, видите ли, по свой път, на никого не е залагал, залагал е само на себе си, независим военен професионалист, чужд на политическите интриги и разпри, способен в нужния момент да въведе ред в страната. А ако потрябва, и да спаси идеалите на революцията от диктатура, тоест да спаси съветската власт от НЕГО, от Сталин — ето крайната му цел, ето основната му задача! Вижда в ролята на диктатор самия себе си.

Не може да се разчита и на политическите органи, в тях има още повече троцкисти, отколкото в командния състав. И армията, както преди, е селяшка, а след колективизацията и разкулачването този контингент е доста несигурен. Сега и три четвърти от работниците са деца на бивши кулаци и подкулачници.

Само с Тухачевски работата няма да се оправи. Трябва да се унищожат всички потенциално опасни сили в армията. Главните са Тухачевски, Якир, Уборевич.

Вярно, това са известни хора. Сега известни. А утре кой ще си спомни за тях? На практика Военно-революционният комитет при Петроградския съвет ръководеше Октомврийския преврат: Троцки, Дибенко, Криленко, Расколников, Антонов-Овсеенко, Смилга, Бубнов, Дзержински, Подвойски, Свердлов, Милютин... Кой си спомня това днес? Свердлов и Дзержински умряха, Троцки е в чужбина — най-злият враг, Смилга е в затвора, това чака и останалите.

Тухачевски, Якир и Уборевич също ще бъдат забравени или хората ще ги помнят като шпиони и предатели. Това е тройка съмишленици, ще ги последват и други, ще ги последва почти целият команден състав. Армията ще го издържи. За 3–4 години ще израснат нови командни кадри. За една война не е задължително да имаш академици, най-малкото пък академици от царската школа.

Кой командуваше армиите, дивизиите, бригадите през Гражданската война? Фрунзе, Будьони, Ворошилов, Пархоменко, Лазо, Киквидзе, Шчорс, Котовски, Първият главнокомандуващ Криленко какъв е? Прапорчик. А народният комисар на военноморския флот Троцки? Журналист.

Какви са били маршалите на Наполеон? Хлебари и месари.

Войната е проста работа. Той прекара цялата Гражданска война на фронта, а преди това дори не бе ходил в казармата.

Смяната на командния състав няма да нанесе никакви щети на армията. Младшите командири ще станат старши, старшите — висши, ще дължат всичко това на НЕГО и само на НЕГО, това ще бъде НЕГОВА армия. Заедно с унищожените командири ще отидат в небитието и всички митове за Гражданската война, ще бъде създадена нова история на Гражданската война, правдива история на Гражданската война, в която НЕГОВАТА роля ще бъде отразена правилно и достойно.

С армията ще трябва да се разправи мълниеносно. Засега трябва да се ограничи само с Шмит, Примаков и Путна. Командирът на дивизия Путна е приятел на Тухачевски още отпреди революцията, заедно са служили в лейбгвардията в Семьоновския полк. През 1923 година се бе присъединил към троцкистката опозиция. Формално скъса, но нали беше в нея. Шмит, Примаков и Путна ще свържем с предстоящия процес срещу Зиновиев — Каменев, нека те дадат показания за тях. Това, разбира се, ще озлоби Тухачевски, но законът си е закон: показанията трябва да се проверят...

А засега трябва да приспим бдителността им, да проявим грижа и внимание.

Сега армията *външно* е монолитна, възглавява я Ворошилов, Тухачевски е негов заместник. Зает е с въпросите за превъоръжаването на армията, като главен наш военен теоретик се занимава с прогнозиране на евентуална бъдеща война, разработва нова военна доктрина, формира теорията за „дълбоката операция“ в противовес на онова, което нарича „позиционна задънена улица“.

Да, Гражданската война не беше позиционна война и това е естествено — цялата страна беше фронт, фронтите се откриваха едва ли не всеки ден и затова войната имаше маневрен характер.

Но правилно ли е опитът от една Гражданска война вътре в държавата да се разпростира върху междудържавна война? Всяка държава укрепва границите си. Именно затова световната война беше позиционна война. И бъдещата война ще бъде позиционна. Не случайно французите построиха на границата с Германия линията

Мажино, дълга почти 400 километра, и продължават да я усъвършенствуват.

Какво, френските военни теоретици да не са по-глупави от Тухачевски? Генерал Вейган да не би да разбира по-малко от Тухачевски? Същият генерал Вейган, който подгони Тухачевски от Варшава? Вейган строи линията Мажино, готви се за позиционна война, а Тухачевски я отрича, твърди, че войната веднага, още от първия етап ще започне с дълбок пробив в тила на противника.

За какво е нужна на Тухачевски такава теория? За да може, когато сметне за необходимо, да съсредоточи под свое командване големи ударни войскови групировки и да ги поведе нагам, накъдето сметне за необходимо. Ей такава война готви Тухачевски. На всички свои лекции и разбори Тухачевски твърди, че потенциалният ни враг е Германия. Но това са празни думи. Безспорно Тухачевски мрази Германия. Мрази я лично — бил е в плен, пет пъти е бягал и едва петият път успешно. Мрази я традиционно, като бивш царски офицер, нали германците ги биха в миналата война... И като стар царски офицер вижда във Франция естествен противник на Германия и естествен съюзник на Русия. Не може и не иска да разбере, че поражението на Германия в Световната война промени ситуацията. За Германия главните врагове са онези, които я заробиха с Версайския договор — Франция и Англия.

Каквото и да говори Хитлер, каквото и да пише в „Майн кампф“, каквото и да декларира, всичко е блъф... Заплашвайки Изтока, Хитлер приспива бдителността на Франция и Англия. Потенциалният съюзник на Германия не е Франция, нито Англия, а Съветският съюз. Потенциалните противници на Съветския съюз са Франция и Англия. Франция заради влиянието в Европа, Англия заради влиянието върху нейните азиатски и африкански колонии.

Със своята позиция Тухачевски тласка Германия в обятията на Франция и Англия, обективно улеснява евентуален блок на тези три страни срещу Съветския съюз. Тухачевски провокира военна ситуация и именно затова си подготвя армия, която в подходящ момент да използва за военен преврат. А след преврата ще маневрира.

Осъществим ли е един военен преврат? Безспорно е осъществим. Като има в свое подчинение армията, като се опира на верни нему военачалници от рода на Уборевич, Якир, Белов и други, като

използува демагогски недоволството на селяните, недоволството на сменяемия апарат, като провъзгласява демагогски една защита на революцията от „сталинската диктатура“, той може не само да извърши преврат, но и да го укрепи, като избие, като изпоразстреля при преврата всички предани НЕМУ кадри, кръвопролитията няма да стреснат Тухачевски — потушаването на кронщатския и антоновския метеж го доказаха.

Добре де, нека хранят такива надежди. Ще трябва да назначи Тухачевски за пръв заместник-народен комисар, нека почувствува доверие към себе си, нека мисли, че другарят Сталин за нищо не се досеща.

Но монолитът трябва да се разруши, армията трябва да се отдели от политиката, от народа и така да се постави в по-голяма зависимост от държавното ръководство. Армията трябва да бъде оръдие на властта. Революцията я създаде като политическа сила, през Гражданската война това беше необходимо за удържане на политическата власт. Сега това не е необходимо. Сега това е вредно и опасно: ако армията е политическа сила, тя претендира за политическа власт или за роля в борбата за политическа власт.

Армията трябва да се разслои, да се въведат воински звания, както в царската армия навремето, както е и сега във всички армии по света. Въвеждането на воински звания ще отдели командния състав от редовия, а самия команден състав ще раздели на много категории, това ще накара честолюбивото амбициозно офицерство да не мисли за положение в страната и партията, а за собственото си положение вътре в армията.

На най-големите — Ворошилов, Будьони, Блюхер, Егоров, Тухачевски — да се дадат звания „маршал“, на следващите — „генерал“. Всъщност май званието „генерал“ ще е преждевременно: твърде много асоциира с царския генералитет. Думата „маршал“ идва нейде оттам, от Френската революция, от Наполеон, в царска Русия такова звание не е имало, фелдмаршал е имало, а маршали не. Вместо генерали — командарм, комкор, комдив, комбриг, а вече по-надолу може като в царската армия: полковник, майор, капитан, поручик. И поручик е нещо белогвардейско. Да речем, лейтенант или нещо подобно. Егоров и Тухачевски да помислят. Те добре познават тези звания. Още от службата си в царската армия.

За различните категории в командния състав да се установят различни заплати, да се разработи система от привилегии: допълнително заплащане за стаж, големи пенсии, да се построят жилища за командния състав, клубове и тем подобни — това още повече ще отдели армията от народа, народът никога не е обичал офицерството. Може дори да се въведе нова униформа за командния състав, та да изпъкват сред населението... Да се отменят всички ограничения за казаците, да се възстанови униформата на казашките съединения.

Казаците са особено недоволни от колективизацията, свикнали са със своята съсловност, а ги превърнаха в обикновени колхозници, тъкмо затова трябва да се възстанови традиционната униформа на донските, кубанските, терските и другите казаци, нека си носят лампазите, околжките, кубанските шапки — това ще погали самолюбието им и още повече ще раздели народа. Трябва да покаже на армията, че ТОЙ я обича, грижи се за нея, напълно ѝ се *доверява*. И преди всичко на командния състав. За тази цел може дори някак да реорганизира политическите органи — да даде на командирите илюзия за по-голяма самостоятелност.

Всичко това ще неутрализира армията за времето, докато се извършва смяната на апарата в НКВД. А после, опирайки се на новия апарат на НКВД, ще трябва да нанесе бърз и решителен удар по военните кадри, по Тухачевски и компанията му, по така наречените герои от Гражданската война, дето са убедени, че старите им военни заслуги ги освобождават от задължението вярно да служат на партийното ръководство. Сега тези „герои“ на никого не са потрябвали.

Разбира се, романтиката на Гражданската война е капитал. Той е нужен за възпитанието на младежта. „Чапаев“ излезе хубав филм, разправят, дори децата играели на Чапай.

Нека се създават повече филми за героите на Гражданската война, но не за живите, а за загиналите: например за Шчорс, Котовски, Пархоменко, Лазо, Киквидзе. Само така! За живите никакви филми. Не се знае какво ще стане с живите! Серафимович е добър писател, „Железният поток“ е популярна повест, но той е направил главен герой реална личност — тогавашния командир на таманците Ковтюх, бивш

щабскапитан от царската армия, личност съмнителна във всяко отношение.

Сега най-важната задача е да се използва убийството на Киров. Като начало — открит троцкистко-зиновиевски процес, голям процес, в него да се въвлекат повечко хора. И всички да се разстрелят.

Този процес ще сложи началото на унищожаването на всички врагове, активни, притаили се и потенциални, ще повлече подире си други процеси — открити и закрити, ще сложи началото на кадровата революция.

Киров, Киров, Киров! Народът не бива да забравя тази жертва, народът трябва да помни тази жертва и да мъсти, да мъсти за нея. В душата, в съзнанието на народа трябва дълбоко да се вкорени любов към Киров, народът не бива да забравя за него нито за минута.

Трябва да се издават книги за Киров, да се правят филми за Киров, да се назовават с неговото име градове и села, фабрики и заводи, музеи и театри. Всичко трябва да напомня на народа за Киров — той трябва да се превърне в реликва, във вечна болка, в народна незарастваща рана. Тази рана трябва непрестанно да се разврежда, да служи на народа като вечно напомняне за враговете, които трябва да се изтребват и изтребват.

Всички съратници на Киров в Ленинград са унищожени.

Членовете на бюрото на Ленинградския областен комитет на партията, същевременно членове или кандидат-членове на ЦК на ВКП (б): Чудов, Кодацки, Алексеев, Смородин, Позерн, Угаров, Струпе — са разстреляни през 1937–1939 година.

Освен това са разстреляни повечето от членовете на Ленинградския областен и градския комитет на партията, на Комисията за партиен контрол.

За пет години, от 1933 до 1938 година, числеността на Ленинградската партийна организация намалява два пъти.

На XVII конгрес на партията Киров е възглавявал делегация от ленинградската партийна организация, наброяваща 154 души, включително Сталин, Андреев и Шкирятов. От тях на XVIII конгрес през 1939 година делегати са само трима: Й. В. Сталин, А. А. Андреев и М. Ф. Шкирятов.

17.

Наближаваше есента на 1935 година, втората есен от заточението на Саша. Завършиха краварника и Саша пак беше без работа. По реката ще заплуват парчета лед и той, и без това самотен, ще бъде съвсем откъснат от света. Заваляха есенните дъждове. Селото изглеждаше безлюдно, дори кучетата се изпокриха. Саша препрочиташе старите вестници, старите списания, знаеше ги вече наизуст.

През лятото на 1935 година Зида замина за ваканцията при дъщеря си, но за 1 септември не се върна, в училището изпратиха друга учителка. Значи заминала е завинаги, изчезна от живота му тъй странно, както бе влязла. Чак през зимата Саша получи писмо от нея. „Сбогом, Саша, благодаря ти за всичко, което ми даде. Желая ти свобода и щастие. Спомняй си понякога за мен...“ И Есениновите стихове:

*Но ще мога ли да те забравя
В моя скитнически път нелеп
все за теб ще искам да разправя,
ще говоря всекиму за теб...^[1]*

Писмото нямаше обратен адрес, клеймото на плика не можеше да се разчете. С една дума — изчезна. Защо? Заради дневника ли? Но нали той искрено се разкая, помоли я да му прости, оправда се с опасението да не навреди на други хора, тя не възрази, не взе да спори с него, не се разсърди, отношенията им уж се оправиха и все пак явно един белег от раната е останал. И Варя. Саша мислеше за нея. Зида го е чувствувала и макар да не го показваше, е ревнувала. Може да има и друго: видяла е, че откарват заточените от Ангара, ще откарат и Саша, а не е искала това да стане в нейно присъствие, ето защо е заминала и не се върна. Сигурно е постъпила правилно.

Саша не изпращаше писмото до Сталин.

Вярно, по вестниците се пишеха неща, които обнадеждаваха. Появиха се нови имена, нови народни герои: забойният работник Стаханов, машинистът Кривонос, фрезистът Гудов, ковачът Бусигин, общарят Сметанин, тъкачките Евдокия и Мария Виноградови, колхозничките Мария Демченко, Мария Гнатенко, трактористките Ангелина и Кавардак — хора, положили началото на масов трудов подвиг. Открита била първата станция на Московското метро, влезли в експлоатация нови заводи и фабрики.

Нима един потиснат, тероризиран народ е способен на такива дела? Не, народът не е потиснат, не е тероризиран, народът е за партията, за Сталин, вярва в него, предан му е и Сталин е неотделим от народа, среща се с металурзи, с колхозници-ударници, с командири от Червената армия, с випускници на военните академии, с жени-колхознички, със стахановци, с комбайнери, с комбайнерки, с памукопроизводители.

Но, от друга страна, щом хвърчат глави на Ленинови съратници, какво струва неговата глава, главата на Саша?

По-рано думата „комунист“ означаваше принадлежност към велико братство от идейни съмишленици, сега тя звучи по-опасно от думата „белогвардеец“. Белогвардеецът с нищо не е замаскиран. Комунистът е замаскиран с партиен билет и затова с него трябва да бъдем особено бдителни, така излизаше сега според вестниците.

А той, глупчото, винаги се бе смятал за голям политик: комсомолски вожд, мечтаеше един ден да учи в Свердловския комунистически университет, после в Института на червената професура, мечтаеше да стане партиен работник. Но накрая избра инженерската професия — на страната са нужни специалисти, виждаше се в бъдеще стопански ръководител и следователно пак политик. А какъв политик е той? И какво е това политик? Политиката далеч не е онова, което си бе представял като юноша: нещо просто, праволинейно, честно, идейно, без интриги и измами. Наивен глупчо, затова се озова тук. Ако беше истински политик, ловък, гъвкав, щеше да съобрази, че в празничния брой на вестника не може да не се спомене името на другаря Сталин, не може под портретите на

първенците в училището да се поместват епиграми за тях, не може да се влиза в конфликт с преподавателя по счетоводство, ако той се прикрива с марксизма-ленинизма. И че щом са те изправили пред партийно събрание, трябва да се разкайваш и да признаваш грешките си. А и след като Солц го възстанови, не биваше да влиза в конфликт с Баулин и Лозгачов. Истинският политик знае какво трябва и какво не трябва, какво може и какво не може да се върши.

Юрка Шарок не се натягаше да става хамалин, работеше в светъл и топъл цех, а Саша в дъжд и сняг мъкнеше на гръб кутии с боя. Юрка завърши юридическия и сега работи „там“, така му писа майка му и Саша веднага разбра къде е това „там“. Юра Шарок, който всъщност е контра, антисъветчик, е в НКВД, а Саша е затворник, Юра е хитрец, а той, Саша, е глупак. Можеше прекрасно да си живее, свято да вярва в идеята, както вярват милиони хора, но да не се тика в политиката, а да работи, да върши своята работа, пак както вършат своята работа милиони хора, вярващи в комунизма и без претенции да са политици. Политиката не е за него, политиците са честолюбиви, стремят се към власт, към запазване на властта, това неизбежно води до политиканство, до интриги, озлобление, лъжа, до вероломно унищожаване на противниците, за което говори последният процес.

Въпреки своите истински увлечения, той отиде в технически институт вместо в хуманитарен, исторически, нали обичаше, знаеше добре история, но нима може един историк да участва активно в социалистическото строителство? Какво струва старинният документ, намерен от историка и донесъл му слава, в сравнение с тухлата, положена от зидаря в основите на високата пещ? Документът е минало, високата пещ — бъдеще, така бе разсъждавал винаги, убеден, че материалните ценности имат решаващо значение за човечеството изобщо, а за Русия особено: тя трябва да се превърне от изостанала във водеща, от аграрна в индустриална, мощна пролетарска държава, в крепост на бъдещата световна революция. До архивни търпения ли ни е сега?

Безспорно човечеството не може да съществува и без духовни ценности, но те трябва да служат на възпитанието на народа. Саша обичаше не само историята, а и литературата, четеше и на руски, и на френски, колкото и да беше зает, четеше много, лесно запомняше

стихове, той, който никога не бе плакал дори в детството си, често се просълзяваше над вълнуващ стих.

Съседът им Михаил Юриевич го питаше:

— Саша, защо не пишете?

— Защо трябва да пиша?

— Пишещият човек свиква грамотно, литературно да изразява своите мисли. Умението да пишеш е първият признак за интелигентност, по-рано в класическите учебни заведения това се преподаваше, макар че там не готвеха писатели. Спомнете си Царско-селския лицей. Ако там не бе имало ръкописни лицейски списания, литературни кръжоци, импровизирано съчиняване на стихове, дори на повести, епиграмни схватки, тоест всичко това, което сега наричаме литературна самодейност, не съм сигурен дали щяхме да имаме Пушкин... Писането, макар и само за себе си, развива наблюдателността, въображението, фантазията, цивилизова човека. Струва ми се, че вие правите голяма грешка.

Саша често си спомняше за Михаил Юриевич. В детството си с часове бе седял в неговата стая до кухнята. Михаил Юриевич му препоръчваше ту една, ту друга книга — и художествена литература, и по история, от която Саша най-много се интересуваше.

И когато арестуваха Саша, Михаил Юриевич излезе в коридора да го изпрати, предложи му пари... Чист, почтен, прекрасен човек, непоклатим във възгледите и убежденията си. Царское село. Лицеят — Саша се позасмя — това звучеше особено актуално тук, в заточението, на Ангара.

На Ангара той не само не си водеше дневник, но дори нищо не записваше в бележник. Помнеше адресите на майка си, на баща си, на Марк, на майчините му сестри, това беше достатъчно. Дори нямаше бележник. Утре ще дойдат за обиск — отговаряй кой какъв е, едно име в бележника може да погуби човек.

Само да не загине в тази месомелачка. Само да го пуснат, когато му изтече присъдата. Нали няма в какво да го обвинят...

Разбира се, могат и без да го обвиняват в нищо да му съобщят решението на Особеното съвещание за нова присъда, иди, че обжалвай! Да, но ако?!... Ако случайно има късмет и го освободят?

То се знае, ще го освободят не просто така, ще го освободят с минус, със забрана да живее в двайсет или трийсет града, ще му

сложат отметка в паспорта, та при удобен случай отново да го приберат. И когато започва работа, ще трябва непременно да попълни анкетна карта, не можеш да скриеш съдимостта, и тогава е въпрос дали изобщо ще го вземат.

Той може да работи като шофьор, но във всяка автобаза, във всеки гараж има кадровици, проверяват всекиго, тъй че и там не може да скрие съдимостта си.

Значи не бива да търси работа нито в учреждение, нито в предприятие. Трябва да търси нещо такова, за което не е нужно да попълва анкетни карти, да попада в ползрението им.

Но какво? Свободна професия. Каква?... Не умее да рисува, да пее — няма глас, като актьор никога не се е пробвал, пък и в театрите също се попълват анкетни карти. Трябваше да се научи от Федя да свири на баян, би могъл да свири по танцови забави, по сватби, все някак щеше да се изхранва... Но вече е късно да се учи, Федя скоро заминава.

И все пак му трябва свободна професия. И псевдоним — ето най-важното! Само под псевдоним ще се скрие „от техните всевиждащи очи и от всечуващите им уши“. Но псевдоними имат само писателите, поетите. А за това е нужен талант, пък той няма талант.

Михаил Юриевич го бе съветвал да пише, и в училище имаха литературен кръжок, съучениците му четяха свои стихове, разкази. Саша не ходеше в кръжока, смешно е да четеш безпомощни опуси, когато съществуват Пушкин и Толстой, Балзак и Шекспир.

Виж, на занятията на историческия кръжок ходеше, кръжока водеше преподавателят по история Алексей Иванович Стражев, прекрасен учител, умен, изключителен разказвач. В кръжока работеха по теми. Саша избра историята на Великата френска революция. Работеше с увлечение. Алексей Иванович хвалеше рефератите му. Веднъж дори го покани у дома си и дълго разговаря с него по повод един негов очерк: „Сен Жуст. Опит за политически и психологически портрет“. Каза, че след време, ако Саша работи сериозно върху този период, ще му помогне да публикува някои свои работи — Саша вече бе забравил къде точно, май в някакво историческо списание или пък в бюлетина на Комунистическата академия.

Но Саша престана да се занимава с история, записа се в Транспортния институт, вярно, не загуби интерес към историята,

четеше каквото му попаднеше подръка, а за Великата френска революция дори събираше книги, когато имаше възможност да купи нещо.

А сега те може да му влязат в работа! Колко добре направи, че още през зимата помоли майка си да му изпрати тези книги... Ето ги на масата. Книгите на Матиес, Жорес, преведени от френски, Льофевр и Кардел на френски, статиите на Маркс, Енгелс, Ленин за Великата френска революция, книгите на Лукин, Тарле...

Всъщност той разполага с материал. Разбира се, исторически Фудове не се печатат под псевдоним, но ако ги белетризира, ако напише очерци или разкази за Робеспьер, Сен Жуст, Дантон, Марат, за убийството на Марат, извършено от Шарлота Корде, за екзекутирането на Луи XVI и на Мария Антоанета, за борбата на якобинците срещу жирондистите, за превземането на Бастилията, за създателя на „Марсилезата“ Роже дьо Лил, за Мирабо, за Лафайет... Ами трагичната съдба на комуниста-утопист Бабьоф! Колко имена, колко събития, каква революционна романтика...

В паметта на Саша се бе запечатала повестта „Под знамето на обувката“ на Антаев за хусистките воители. Като малък я бе чел с увлечение, както и други негови повести: „Освободителят на робите“ за Линкълн, „Черната смърт“, „Под гнета на инквизицията“... Това бяха все исторически повести за деца за епохата на народните движения и революции.

Когато вече порасна, тези книги отново му попаднаха подръка, зачете ги сериозно и разбра, че повестите на Алтаев са повърхностни, наивни, сантиментални, но занимателни за деца заради фабулата си — действията на една историческа личност винаги са интересни. Друго беше най-важното: той научи, че Алтаев е псевдоним на писателката Маргарита Владимировна Ямшчикова. Ето на, цял живот под псевдоним и е преработвала исторически сюжети в занимателни книги за деца.

Може би и той ще успее да го направи. Друго ако не, поне история знае, умее да използва исторически източници, Алексей Иванович го научи.

Пък и няма друг изход.

Саша започна да пише първия си разказ за Сен Жуст. Не знаеше дали става добре, но пишеше. Ако при нов арест или обиск намерят

тези листове, ще каже: „Пиша очерци и разкази за деца и юноши.“ Те, разбира се, ще се позасмеят — хайде де, намерил се „писател“. Но това не е престъпление, всеки има право да пише разкази. Те не са антисъветски, напротив, в тях се говори за революцията, която Маркс, Енгелс, Ленин са оценявали много високо. Владимир Илич Ленин я нарича велика революция.

Най-важното е да напише повечко.

Основните му разходи сега бяха за газ, Саша пишеше до среднощ, ставаше рано и пак се устремяваше към масата — в тези страници сега е неговото бъдеще, свободата му. Пишеше, пишеше, пишеше, по няколко пъти преработваше всяка страница, всяка глава, а после и целия разказ. Окончателния вариант преписваше в два екземпляра (нямаше индиго): единия за себе си, другия за майка си, знаеш ли какво може да се случи, поне разказите да се запазят. Саша бързаше, та с първата зимна поща да ги прати на майка си. Но когато преписваше за нея вторите екземпляри, пак нещо не му харесваше, отново преправяше, струваше му се, че това няма да има край.

Първите си разкази за Великата френска революция Саша изпрати на майка си чак през зимата на 1936 година.

„Имам свободно време, та се развличам с писане. Само не ги показвай на никого.“

А сега му беше тъжно и самотно, както преди. Беше му омръзнало да ходи у Лидия Григориевна — вечните спорове.

Отбиваше се само при Федя.

В неговото тясно дюкянче цареше някакъв особен уют, носеше се особена дрогерийно-бакалска миризма, също уютна, приятна, сигурно защото се различаваше от вече опротивелите му селски миризми. Тезгяхът представляваше широк дръвник, от тавана висеше кантар, напомнящ кобилица, покрай стените лавици, а по тях — тютюн, кибрит, чай на блокчета, копчета, конци, сачми и парчета олово в медни котлета, капсули и барут в тенекиени кутии, в синя хартия буци захар и парчета селско сукно, басма, дебел памучен плат, на пирони в стената висяха гerdани, евтини пръстенчета, обечки, верижки...

Всяка игла, всяко пръстенче струват пари — всичко трябва да се наглежда, за всичко си отговорен, за всичко ще ти държат сметка. И всичко трябва да се продаде, да се махне оттук, докато не се е

развалило, не е залежало, не се е вмирисало, не му е паднала цената — току-виж, довтасал ревизор, че го храни, че го пой, пълни му гушата със спирт, че и за из път трябва да му дадеш... И усърдието на Федя беше уютно — той беше стопанин. Саша не можеше да си представи себе си зад щанда, но като малък обичаше навалищата на Смоленския пазар. В началото на двайсетте години в Москва имаше глад и двамата с майка му през лятото заминаваха при дядо му, в едно малко градче край Чернигов, и там Саша обичаше да се поблъска из пъстрия живописен украински пазар, тази дейна суетня беше посвоему увлекателна.

Федя посрещаше Саша радушно, имаше достатъчно време за общуване — вече не му караха стока. С първите шейни в Мозгова ще пристигне новият магазинер, а Федя е записан в курсове в Красноярск, от 1 януари трийсет и шеста година ще започне да учи и след две години ще стане председател на районния потребителен съюз, а ако го хареса началството, ще го оставят в Красноярския краевни потребителен съюз.

— Сега ликвидираха окръзите, знаеш ли? Разделиха ни на области и на краеве. Област е, където живеят само руснаци, а в края, освен руснаци, живеят и други нации: тунгуси или както им казват сега — евенки, хакаси, долгани, нечци, та затова му викат край. Абе ще се оправим! Кво да стоя тука? Няма развитие! В районната потребителна кооперация от продавач няма накъде по-нагоре, отгоре все пращат обучени. И кого вижда човек в Мозгова, никого, няма с кого да търгуваш, кво да правя тука? Само да дремя... Белки вече няма, край на лова, и пари никой няма. Тате и майка скоро ще умрат, Мария се омъжи... Лариска? Че за кво ми е Лариска, тая парясница? В Красноярск ще си намеря гражданка, не селянка, ами образована, та да не ме е срам да се покажа пред хора.

Така си представяше своето блясково бъдеще Федя, без ни най-малко да се смущава, че пред него стои човек, който остава на заточение и не знае какво го чака след заточението. Федя беше твърдо убеден, че светът е подреден справедливо. Тоест така е редно да бъде: едни се издигат, други падат, трети си остават по местата, всеки трябва да е доволен от това, което му е дадено. А вземе ли всеки да драпа за началнически пост, ще се получи пълна безредица. Тоест ред има тогава, когато началниците сами определят мястото на всекиго.

У Федя поразяваше и друго. Саша по-рано бе срещал селски комсомолски активисти, те бяха съвсем други хора: никой от тях не мислеше за кариера, за лична изгода, бяха предани на общото дело, интересите на партията бяха за тях не само основни, но и единствени. А за Федя бяха единствени личните му интереси, той искрено смяташе, че това си е в реда на нещата. Откъде е това у него? Липсата на обща култура, малограмотността или признаците на нещо ново, на нов тип активист, чиито черти Саша вече беше виждал у Лозгачов и Шарок, тогава те му се струваха единични, а излиза, че вече имат масов характер, създава се нов обществен тип.

Но Федя беше единственият човек, с когото можеше да общува, затова Саша го приемаше такъв, какъвто беше.

Обикновено седяха в складчето, пиеха. Понякога Федя вземаше хармониката и като си акомпанираше, пееше:

*В едно прекрасно място,
на хубав речен бряг,
в една красива къща
живял рибар-бедняк.*

*С жена си той живеел
и с трима сина, знай.
Левенти те пък били
и влюбени докрай:*

*единият — във селянка,
а другият — в партийка,
а третият — в жената
на някакъв ловец.*

На това място Федя млъкваше, намигаше на Саша...

*Веднъж ловецът тръгнал
на лов в гората сам.
И циганка той срещнал —*

тя гледала му там.

... правеше тайнствена физиономия.

*Разкрила всички карти
и ахнала от страх:
Жена ти не е вярна —
тук поп каро видях.*

*Шестица тук излиза,
а туй е неин гроб.
Ловецът развълнуван
разтвори щедро джоб.
А после бързо коня
препуснал във галоп.*

*Към къщи приближава
и вижда в този час —
жена му се целува
с рибаря във захлас.*

*Свалил той своя пушка
и стрелял с точна длан.
Рибарят паднал мигом,
в кръвта си цял облян.*

Когато над вратата дрънваше звънчето, Федя излизаше за малко в дюкяна, много-много не приказваше с купувачите, предпочиташе да седи със Саша. Ако се забавеше, значи бе дошъл самият Иван Парфьонович, председателят на колхоза. Но Иван Парфьонович обикновено бързаше, той беше мрачен, угрижен човек. На Саша не обръщаше внимание, но и не му правеше нищо лошо — Саша не съществуваше за него. Съществуваше само колхозът. Трябваше да

възобнови съсипаното земеделие, а орниците вече бяха обрасли с млада гора, трябваше отново да я изкореняват, а селяни нямаше — мъжете се разбягваха по градовете... Трябваше да плаща на колхозниците трудодни, а нямаше пари. Саша виждаше безплодността на усилията му, съжаляваше го, но, разбира се, не забравяше онзи случай и внимаваше как се държи с него. Виж, Федя говореше за Иван Парфьонович само хубави неща.

— Свестен човек — казваше Федя, — и на тебе даде работа.

Най-сетне Федя каза, че вечерта ще идат със Саша да ловят риба.

— Водната трева полегна на дъното, просветля водата, рибата още не е отишла в дълбокото, па и тая нощ сигур ще е тиха, тъмна, белки не излязат звезди. Поспи следобед, та да не дремеш през нощта в лодката, пък като свърне слънцето на заник, ела, ще ми помогнеш да оборудваме лодката. Сложи си каскета.

Саша не легна, никога не спеше следобед, още по светло се върна при Федя, занесоха в лодката *козата* — вид мангал, борината, занесоха една риболовна вила с осем зъба, закрепена за ратовище — сух прът, дълъг метър и половина — два, за края му беше вързано здраво дълго въже с поплавък, както обясни Федя, за случай че се хване много едра и силна риба, например сом, и като бяга, ранен, изтръгне вилата от ръцете им.

— Може така да дръпне — каза Федя, — че да не се удържиш на крака, да изхвърчиш от лодката. Ако се хване някой трипудов^[2] таймен, иди, че го удържай!

Федя закрепил *козата* на носа на лодката, натрупа вътре борина, запали я, отраженията на пламъците затрепкаха по тъмната вода като алени петънца.

— Ще поседиш на кърмата — каза Федя, — а аз ще поработя с вилата, после ще дам на тебе. Гребти тихо, да не уплашиш рибата, карай ей така, покрай брега. Ударя ли, само дръж лодката...

Тихо загребвайки с веслото, Саша пое покрай брега. Борината се разпали, светлина огря водата. Федя с вилата стоеше отпред до десния борд, вираше се в светлото петно — то бавно се движеше заедно с лодката. После силно удари с вилата. Водата се размъти. Саша престана да гребе, само притискаше веслото до борда, за да не се

извъртят, да не ги отнесе течението. Федя натисна вилата, изглежда, беше се хванала едра риба. Той я измъкна, хвърли я на дъното на лодката — тайменът наистина излезе едър.

Саша отново тихо подкара лодката напред. Бяха попаднали на пасаж, Федя улучваше точно, дъното на лодката се изпълваше с риба: коремести налимичи със слузести гърбове, щуки, таймени — едри, но нито един трипудов, както бе обещал Федя, не уловиха. Федя биеше само едри хариуси, дребните оставяше да си плуват.

— Ела сега тук! — каза най-сетне Федя.

Подаде на Саша вилата, хвърли още борина в огъня, седна на кърмата, изравни посоката на лодката.

Саша взе вилата, застана на мястото на Федя, обзе го ловна страст, опита да се овладее — с треперещи ръце риба не се улучва.

Лодката бавно, съвсем тихо се движеше напред, светлият лъч падаше върху водата, Саша ясно виждаше дъното: пясък, камъни, полегнали водорасли, раковини, листа... Но риба нямаше. С лявата ръка Саша нахлупи по-дълбоко каскета над челото си, Федя беше прав — без козирка тук нищо не се вижда. И изведнъж лъчът улови дълго тяло на таймен. Рибата кротуваше, сякаш се бе стъписала, не разбираше какво я очаква, само лекичко помръдваше плавници. Саша се напрегна, неочаквано го споходи мисълта: „Ако хвана този таймен, ще изпратя писмото.“ И начаса силно удари с вилата. Зъбците с пукот се забиха в гърба на таймена. Водата се замъти, ратовището в ръцете на Саша затрепери, той го налегна, притисна рибата до дъното.

— Край, изхвърляй я! — тихо каза Федя.

Саша издърпа вилата, на зъбците ѝ още потреперваше огромният таймен. Саша го хвърли на дъното на лодката, в купчината вече мятаща се там риба, измъкна вилата.

— Добре, ще стане от тебе рибар — каза Федя.

Саша не вярваше в поличби. И не онова, което си бе нарекъл в лодката, укрепил решението му. Всеки момент може да тръгне ситният лед и утрешната поща ще бъде последната, тъй че ако не изпрати писмото с нея, ще трябва да чака, докато се отвори път. А ако го изпрати, то скоро ще стигне до Москва. И не щеш ли! Не щеш ли, може да попадне на бюрото на Сталин.

Саша старателно преписа писмото, залепи плика — „Москва, Кремъл, за другаря Сталин“ — и залепи марки. На другия ден дойде пощенската лодка. Пощальонът видя на плика надписа „препоръчано“, предупреди: „Квитанцията през зимата“ (квитанциите се издаваха в Кежма), хвърли писмото в чувала, качи се в лодката.

И заплава писмото на Саша надолу по Ангара към Москва, към Кремъл, към другаря Сталин.

[1] Превод: Иван Николов. ↑

[2] Пуд — мярка за тежина, около 16,3 кг. — Б.пр. ↑

18.

През декември 1935 година пристигна първата зимна поща. И същия ден откараха Лидия Григориевна Звягуро в Красноярск. От Кежма изпратиха голяма шейна, Саша сложи вътре двата ѝ стари куфара, овързани с въже, върна се, взе на ръце увития в дебел сив шал Тарасик.

— „Той носи триъгълна шапка и походен тъмен шинел“ — пошегува се Саша.

Тарасик тихичко си зашепна нещо...

— Какво си шепнеш, Тарасик?

— Мъртъвците не стават от ковчезите. Видях, когато умряха татко и мама. И не плават с лодки. Ти ме излъга.

И погледна Саша с укор.

Лариска стоеше на външното стълбище и ревеше с глас.

— Престанете, Лариса — строго изрече Лидия Григориевна, — плашите Тарас.

Лариска притихна, само току изхлипваше, подсмърчаше и се бършеше с крайчеца на шала.

Лидия Григориевна подаде ръка на Саша.

— Довиждане, Саша, благодаря ви за всичко, което направихте за мен.

— Какво толкова съм направил? — засмя се Саша.

— Направихте. Благодаря ви.

— Ще ми драснете ли някой ред от новото място?

Тя се позасмя, на грозноватото ѝ лице усмивката напомняше гримаса.

— Едва ли. Спектакълът тепърва започва.

Коларят подръпна поводите. Плазовете заскърцаха, шейната потегли, коларят повървя до нея, после приседна в края, пак подръпна поводите, конят продължи в лек тръс по утъпканата пътека, Саша се загледа подире им, шейната се отдалечаваше и най-сетне се скри в

гората. Лидия Григориевна не се обърна нито веднъж. Не се обърна и Тарасик.

Саша остана сам в Мозгова.

По-късно, през август, по време на процеса на така наречения Обединен троцкистко-зиновиевски център, когато съдеха хора, вече лежали в затвора — не само от миналата година като Зиновиев и Каменев, а от дълги години — като Иван Никитич Смирнов и Мрачковски. Саша си помисли, че Лидия Григориевна е била изпратена в Москва именно във връзка с този процес. Но в съдебните отчети името ѝ не се споменаваше, тъй че Саша никога не научи какво е станало с нея и с Тарасик.

След като изпрати Лидия Григориевна, той се прибра вкъщи и седна да прегледа пощата — писмата и вестниците, изпратени от Москва още през лятото и есента, бяха много.

Майка му пишеше, че е намерила студентската и шофьорската му книжки и ще ги запази, докато си дойде. Изпращаше книгите, за които я бе помолил Саша. Писмото беше хубаво, предвиждането на Саша, че молбата да намери документите ще успокои майка му, излезе правилно. Варя пишеше, че е постъпила в строителния институт, учи вечерно.

Въпреки че бележниците на Варя в писмата от майка му бяха делнични и кратички, в тях имаше нещо окуражаващо — животът продължава, документите му са налице, чакат го, той ще може да работи като шофьор, от студентската му книжка личи, че фактически е завършил института... Вярно, това са хартишки и ако не го освободят, те няма да му потрябват. И все пак са нещо официално, веществено, някакви нишчици, които го свързват с живота. Впрочем те може да му послужат дори ако го пратят в лагер — няма да работи на сечището, а по специалността си. Отговор на писмото до Сталин нямаше — Саша не го и очакваше по-рано от февруари — март.

Той пак си пусна брада — за кого и за какво му е да се бръсне тук? Въпреки студовете януари тук не сковава снега, той караше ски, опитваше да ловува, макар и безрезултатно. Все е някаква занимавка.

Веднъж съвсем неочаквано срещна група скиори с червеноармейски островърхи шапки. Саша се дръпна от пътеката да минат: той беше сам, а те — петима.

И те спряха.

— Здравсти, чиче!

Сигурно го нарекоха чичо заради брадата му.

— Здравейте! — Саша с интерес заразглежда червеноармейците.

Никога не бе виждал тук червеноармейци. Яки млади червенобузести момчета със заскрежени вежди и клепки, с вълнени пуловери, ватирани панталони, якета с кожени яки, валенки, обшити отдолу с кожа и кече, с кожени ръкавици; шапките им бяха с топли подплати. Всеки теглеше по една малка ръчна шейна.

— Кое е това село? — попита първият.

— Мозгова.

— Точно така, Мозгова. Колко е пътят до Кежма?

— Дванайсет километра.

— Точно така — потвърди скиорът, — добре сме пресметнали.

— Вие откъде сте? — попита Саша.

— От Нижнеангарск. Чувал ли си за ски-пробега Байкал — Баренцово море?

— Не.

— Трябва да четеш вестници, чиче, грамотен ли си?

— Грамотен съм — усмихна се Саша.

— Щом си грамотен, прочети.

— Ще прочета. Какво карате с шейните?

— Спални чували, походни принадлежности. Маршрутът ни е четири хиляди километра.

Саша поклати глава.

— Много.

Скиорите си почиваха, подпрени на щеките.

— Кога сте тръгнали?

— Вече месец се движим, Байкалският хребет ни забави. Знаеш ли го Байкалския хребет?

— Знам го.

Скиорът примлясна.

— Костелив орех излезе! Склоновете му стръмни, непроходим храсталак, ураганен вятър, студът, както виждаш, лют. Катерехме се със ските в ръце. А пък като го прехвърлихме — тайга, снегът девствен, път си прокарвахме със ските през преспите...

— Намъчили сте се — каза съчувствено Саша.

— И още как! Най-лошото е, че изостанахме от графика, закъсняваме. Вече от пет дена ни чакат в Кежма. Там имаме база.

— А от Кежма накъде?

— От Кежма — словоохотливо отвърна скиорът, види се, отдавна не беше разговарял със странични хора, — от Кежма тръгваме към Подкаменная Тунгуска...

Той се изправи, разкърши гръб.

— Е, хайде, чиче, много се заприказвахме с тебе...

И се обърна към спътниците си.

— Да тръгваме, а?

— Да тръгваме.

— Ще се понапънем още дванайсет километра, пък после ще се напарим в банята, ще си починем, ще си отспим.

Вдигна щеката и посочи отряда си.

— Запомни, чиче! Исторически момент е това. С очите си си видял великия северен маратон. Знаеш ли какво е маратон?

— Знам — пак се усмихна Саша.

— Май си образован, чиче. Ловец ли си?

— Ловец съм. А как да ви запомня, как се казвате?

Водачът се тупна с ръкавица по гърдите.

— Аз съм Евгений Егоров, а те — и посочи другарите си: — Иван Попов, Андрей Куликов, Константин Бражников, Александър Шевченко. Ще ни запомниш ли?

— Ще ви запомня. Непременно.

— Ха така. И на децата си разкажи, и на внуците: че, нали, видях героите от великия северен маратон. Е, остани си със здраве, чиче!

И те пое напред, към Кежма, със спокойните, уверени, отработени движения на опитни скиори. Саша се загледа подире им със завист и тъга: млади, здрави, весели момчета, свободни хора, тръгнали са от Байкал за Баренцово море. В неговото юношество не се гледаше с добро око на стремежа към рекорди: спортът не е за шампионите, а за масите, за тяхното физическо възпитание. И все пак хубаво е, когато хората подлагат на изпитание силите си, своите възможности, воля и характер. И колко са щастливи те, които не знаят що е заточение, какво е да си лишен от свобода.

Вече през лятото, в един от майските броеве на вестника прочете, че петорката храбри скиори след 151-дневен пробег

финиширала в Мурманск в 18 часа на 30 април 1936 година.

А тогава, след срещата си със скиорите, Саша продължи да чака отговор на писмото си до Сталин.

Ала минаха февруари, март, април, а отговор така и не дойде.

Още беше студено, в гората имаше сняг, но по него вече се мяркаха заешки и лисичи следи, все по-често прелитаха от дърво на дърво птиците, слънцето припичаше, по южните склонове снегът взе да се топи, а след седмица-две по слънчевите места вече нямаше нито една снежинка, забучаха планинските рекички, все още сковани по краищата от лед, оживяха изворите. Почти летни дни смениха виелиците, снежните вихрушки, „отзимките“, слънцето за броени часове разтапяше снега, оголваше пожълтялата трева, спаружената, слегнала се шума.

И най-сетне по Ангара тръгна ледът... Раздробен, той се слепваше в тесните проходи между островите, на резките завои, по полегатите прави отрязъци от реката, натрупваше се като гигантски бент, а след ден-два, натрошен от тежестта на напиратата от горното течение вода, с цялата си маса се устремяваше надолу с бързината и грохота на водопад. Грамадни ледени блокове се блъскаха в бреговете като тарани, рушаха ги, отцепваха малки островчета, изтръгваха и отнасяха огромни дървета заедно с цели канари, откъснати от скалистия бряг.

Ледът отмина, Ангара се прибра в бреговете си, листвениците започнаха да се раззеленяват, обвити в мъгляв скреж, сутрин в зори токуваха и шумно се спускаха на земята глухари.

По-рано Саша обичаше пролетта, тя го вълнуваше, светът се изпълваше с радост и надежда. Тук, на Ангара, пролетта означаваше самота, тъга, мрачни предчувствия. Отново до юни секваше пощата — единственото, което го свързваше със света.

Зиме ходеше със ски в гората. А пролетно време изобщо нямаше какво да прави. Вестниците, книгите, писмата бяха безброй пъти препрочетени, нямаше и с кого дума да размени. Дори и Федя замина.

В топли слънчеви дни Саша излизаше на брега на Ангара. Мъжете катраносваха лодките, преобърнати с дъното нагоре, жените развиваха и окачваха мрежите по колове. Саша сядаше на някой изхвърлен от водата дънер, седеше с часове, гледаше реката, далечния бряг, отвъд който беше маторът — материкът, страната.

Веднъж при него дойде Степан Тимофеевич, селянинът с гърбавия нос, с когото работиха заедно на краварника.

— Какво така седиш, момче?

— Ей на, седя, какво да правя.

— Хайде с нас да катраносваме илимките...

На брега лежаха две илимки — големи покрити лодки с палуба за превозване на товари.

Саша стана, помогна да обърнат илимките настрана. После ги сушиха, запушваха ги с кълчища, катраносваха ги с горещ катран, оставиха ги да съхнат на слънце, та след разлива да ги предадат на Иван Парфьонович готови на вода. И тези илимки се подготвяха за работа по нареждане от районния център — за превозване на сено за добитъка от островите до матора.

Иван Парфьонович пак писа отработените от Саша трудодни на неговия хазяин. И през лятото, когато Саша косеше на островите, пишеше трудодните на хазяина му, той пък не му вземаше наем и го хранеше добре.

Но и работата не го спасяваше, тъгата все по-често и по-често връхлиташе Саша. Малко повече от половин година оставаше до 19 януари — датата, когато изтичаше присъдата му. Дали ще му прибавят нова? Ще го пратят ли в лагер? Писмото му не е стигнало до Сталин, глупаво беше да се надява, сложили са го в някоя папка или са го изхвърлили в кошчето за боклук... Рухна животът му! Дори да го оставят тук на заселване, какво ще прави? Ангарец ли ще стане, както казваше Лукешка? Ще се ожени за някоя неграмотна мома, дете вечно дъвче сяра — смола, добивана от листовнични пънове, уж запазвала зъбите, предпазвала от скорбут. Саша беше опитвал да я дъвче, за да пуши по-малко, но не можа да свикне: сладникава маса, лъха на катран и лепне по зъбите. Всичко тук го дразнеше — всичко му бе дошло до гуша, всичко му бе омразно. Добре направи Соловейчик, че избяга. Ако е оцелял — значи сега е на свобода, ако са го хванали, лежи в затвора. И какво от това? Другите не избягаха и пак са затворници. Соловейчик поне имаше някакъв шанс да излезе на свобода.

19.

Шарок беше единственият оперативен работник, когото извикаха на съвещание при Молчанов. Около масата се настаняваха началници на отдели и отделения, техните заместници и помощници, трийсетина, а може би четирийсетина души. Шарок не се захвана да ги брои, само видя, че е единствен тук с една ивица, останалите имаха по две или три, а някои — и комисарски звезди.

Молчанов, тъмнокестеняв човек с простодушно приятно лице, по-висок от среден ръст, як, макар и външно възсух, имаше чувство за хумор, най-много обичаше да подкача Дяков за неговия засукан талмудизъм.

„Хайде, заниза ги, заниза ги — подсмиваше се той, когато слушаше докладите на Дяков, — я мини на въпроса.“

Но днес Молчанов беше сериозен. В напрегнатата тишина той с безстрастен глас съобщи, че е разкрит троцкистко-зиновиевски заговор, ръководен от чужбина лично от Троцки, а в страната оглавяван от Зиновиев, Каменев, Бакаев, Евдокимов и други зиновиевци, а също от видните троцкисти Смирнов и Мрачковски. Смирнов и Мрачковски наистина отдавна са в затвора, но действуват и оттам.

После Молчанов каза, че зиновиевците и троцкистите са се събрали в „Обединен център“, който създаде из цялата страна терористични групи с цел да бъде убит Сталин, други членове на Политбюро и да се завземе властта. Същите хора вече убили Киров.

Признанието на Зиновиев и Каменев на януарския процес, че са морално отговорни за убийството на Киров, било просто уловка, за да избегнат наказателната отговорност, да скрият съществуването на „Обединения център“, да скрият терористичната си организация, своите терористични групи, да спечелят време.

Молчанов направи пауза и многозначително добави:

— Политбюро и другарят Сталин смятат тези обвинения за доказани. В тях няма и не може да има никакво съмнение. Нашата

задача е една — да получим признание от обвиняемите. Имайте предвид, другарят Сталин и секретарят на ЦК другарят Ежов поемат това следствие под личния си контрол. Ясно ли е?!

Той отново помълча, после твърдо изрече:

— Възложена ни е изключително отговорна задача. Ние сме длъжни да я изпълним докрай. В отговор на високото доверие на Централния комитет и лично на другаря Сталин ние трябва да докажем, че чекистите са беззаветно предани на партията и на нейните висши интереси. Има ли въпроси?

Всички мълчаха.

— Добре — каза Молчанов, — тогава слушайте... По заповед на другаря Ягода всички вие предавате делата си на други следователи и се поставяте под мое разпореждане.

В заключение той съобщи съставите на следствените групи, в една от тях Шарок чу и своето име.

На съвещанието при Молчанов никой не зададе въпрос, но Шарок отлично разбираше, че всички са си ги задавали мислено.

Възможно ли е в НКВД с неговия гигантски агентурен апарат, с неговата всеобхватна мрежа от осведомители, които държат под постоянно наблюдение *всеки* бивш опозиционер, където и да се намира той, да не се е знаело за такъв широк, разклонен заговор, да не се е знаело за съществуването на многобройни терористични групи, пръснати, както каза Молчанов, из целия Съветски съюз? Как е могло да се случи? Как Народният комисариат не е забелязал подобна организация? Още повече че според Молчанов тази организация съществува вече няколко години. А те, служителите на НКВД, са лапали мухи. Би трябвало всичките да ги дадат под съд, но ето — нито дума за упрек. Та нали оглавяваното от Вутковски отделение, в което служи той, се занимава именно с троцкистите, зиновиевците, десните, а те дори не са чували за някакъв заговор, за някакви терористични групи.

На заседанието при Молчанов Шарок току поглеждаше Вутковски — той седеше мълчаливо като всички, с мрачна непроницаема физиономия, но Шарок чувствуваше: Вутковски е потресен от думите на Молчанов също като останалите, а може би и

повече от останалите, нали всичко това се отнася за неговото отделение, то се занимава с тези хора. Излиза, че той и неговите сътрудници са проявили нехайство.

Никакво нехайство не е имало, Шарок разбираше това. И всички го разбираха. Няма никакви терористични групи, не съществува и не може да съществува никакъв широк заговор. Всички хора, чиито имена назова Молчанов, са по затворите, някои отскоро, след убийството на Киров, други отдавна. Този заговор трябва да се създаде, за да бъдат разстреляни Зиновиев и Каменев, Смирнов и Мрачковски и други бивши противници на Сталин.

И задачата на следствието, включително и неговата, на Шарок, се свежда до изтръгване на нужните показания от подследствените. А те няма да ги дават. Все пак това са Зиновиев, Каменев. Едри риби... Няма да е зле наистина да им видят сметката. Щото и те я колко хора са изтрепали. Хем са и евреи. А троцкистите, макар и повечето да не са евреи — Смирнов, Мрачковски, Пятаков, Муралов, — са хора упорити, корави, не можеш им изтръгна показания.

Сегашното дело е продължение на *онова*, ленинградското. На 1 декември 1934 година се завърза главният възел, сега дълго ще трябва да го развързват, здравата е усукан, има безброй връвчици и нишчици. И как ли ще свърши това? Както свърши делото на Киров за Запорожец ли?

Тогава трябваше да се премести при църковниците. Впрочем и това нямаше да помогне, в следствените групи влязоха хора от всички отделения, включително и от пето — искат да се нахвърлят с голяма сила, с много хора.

Планът, както го обясни Вутковски на служителите от отделението, се състоеше в следното: от затворите, от лагерите и от местата за заточение в Москва се докарват няколкостотин бивши опозиционери. Дори една десета от тях да признае съществуването на троцкистко-зиновиевска терористична организация, вече ще имаме двайсет-трийсет протокола с показания, под чиято тежест главните обвиняеми ще клекнат. Но за такъв взрив е нужен „детонатор“. Набелязаха трима души за тази роля. Валентин Олберг, Исак Рейнголд и Ричард Пикел.

Шарок не познаваше Олберг: той беше живял в Берлин, после в Турция, в Чехословакия, след пристигането си в СССР бе работил в

педагогическия институт в Горки.

Молчанов и Вутковски веднага оцениха значението на Олберг за процеса: наскоро се е върнал от чужбина, познава се със сина на Троцки Седов, ще подпише показания, че е бил изпратен в СССР от Седов, та по сигнал от Троцки да организира убийството на Сталин. При това в педагогическия институт в Горки се предава от ръка на ръка „завещанието на Ленин“. Именно тези студенти ще образуват групата, която е подготвяла убийството на Сталин.

Олберг беше „лек“ подследствен, но не се падна на Шарок, с него работеше група служители от ИНО.^[1]

Не се падна на Шарок и Ричард Пикел, бившият завеждащ секретариата на Зиновиев. Известно време Пикел е бил свързан с опозицията и макар че скоро е скъсал с нея, фигурираше в картотеката. Шарок прочете досието му. Участник в Гражданската война. През втората половина на двайсетте години се отдръпва от политическия живот, занимава се с литература, работи в театър. В досието му има и лична характеристика: мек, контактен човек, добре играе преферанс. Между другото имаше и нещо, което не бе влязло в досието, но бе отбелязано в докладите на осведомителите: Пикел играел карти с видни чекисти — Гай и Шанин. Гай беше началник на специалния отдел, Шанин — на транспортния. Пикел често ходел във вилите им и, разбира се, не без тяхна помощ пътувал в чужбина. Шарок разбра, че няма да му дадат и Пикел, ще си го вземат неговите приятели. Така и стана: хората на Гай се заеха с разпитите на Пикел.

На следствената група, в която бе включен Шарок, се падна Исак Рейнголд, най-трудният от тази тройка.

Рейнголд известно време бе участвувал в опозицията и макар че скоро бе скъсал с нея, както и Пикел, фигурираше в картотеката: известен стопански деец, бивш началник на Главното управление по памукопроизводство. През януари миналата година бяха арестували неговия заместник Файвилович във връзка с убийството на Киров. И Рейнголд веднага бе свален от длъжността и изключен от партията. Както бе писала „Правда“ от 11 януари 1935 година, „Рейнголд осем години е поддържал най-близки контакти и тясна връзка с гнусната отрепка от троцкистко-зиновиевската опозиция Л. Я. Файвилович“.

Тогава прицелът е бил далечен. Рейнголд е роднина на Соколников и на неговата вила се е срещал с Каменев. Изглежда,

именно затова бе решено да го използват като „детонатор“: бивш опозиционер, роднина на Соколников, познат на обвиняемия Каменев, изключен от партията и арестуван за връзки с един от убийците на Киров — Файвилович. Според същите агентурни сведения той бил човек корав, волеви и властен. Тежък случай.

Това предположение на Шарок потвърди и началникът на отделението Александър Фьодорович Вутковски, предпазлив, спокоен поляк, според Шарок един от най-умните хора в управлението за държавна сигурност, а може би и в целия комисариат.

Александър Фьодорович затвори досието, облакът се на бюрото, подпря брадичка и погледна Шарок с живите си умни очи.

— Нито де юре, нито де факто.

Шарок беше свикнал с алегориите на Вутковски и го разбираше от половин дума. „Нито де юре, нито де факто“ означаваше, че Рейнголд, изглежда, няма да даде формални показания, няма и да говори.

— Да, май че е така — почтително се съгласи Шарок.

— Е, тогава му бъдете ангел-пазител — приключи Вутковски този кратък разговор.

Директивата беше ясна: ако Рейнголд не „пропее“, ще го „разпява“ друг, не Шарок. А Шарок ще трябва да го предразположи, да му внуши доверие и в тази роля да действа и занапред, ако онези, другите, не го накарат да „пропее“.

Шарок беше доволен. Мръсна работа е да „разпяваш“! Нека други се занимават с нея.

Предчувствието на Шарок и предсказанията на Вутковски се оправдаха.

Конвойният въведе в кабинета му висок, едър мъж на около четирийсет години с красиво енергично лице, облечен със свободен, модерен, макар и измачкан в килията костюм — типичен московски интелегент с господарски маниери, много такива живееха на Арбат, пък и в техния блок бяха доста. Шарок ги мразеше — по лицата им бе изписано интелектуално високомерие, партийна надменност. Такива гадове трябва да ги смазваме, а не да се лигавим с тях.

Шарок посрещна Рейнголд с отдавна разработения ритуал на първия разпит: освети го с лампата, после я свали, сухо му нареди да седне, заби нос в книгата, уж изучава делото на Рейнголд — проверен,

„изкалъпен“ похват, който същевременно ти позволява да обмислиш по кой метод да подхванеш разпита. А методите бяха два. Както се шегуваше наум Шарок, дедуктивен и индуктивен метод. Първият — от самото начало да тръснеш на подследствия максималното обвинение, а после да преминеш към подробностите. Вторият, индуктивният, обратното — отначало подробностите, имената, срещите, датите на срещите, неточностите, уточненията, различията в показанията, едно натрупване на уж несъществени, второстепенни детайли, оплитане и чак след това — предявяване на главното обвинение и ако оня не си признае — извеждане на това обвинение от неговите частни показания. Шарок се спря на втория: ако веднага предяви на Рейнголд обвинение в терор, той изобщо няма да отговаря.

Щом свърши с книгата, Шарок ги отмести, взе бланка за разпит и спокойно зададе анкетните въпроси.

Рейнголд също отговаряше спокойно, уверено, в упор разглеждаше Шарок — да, и тоя се готвеше за схватка, в погледа му нямаше нито вълнение, нито подмилкване, той изучаваше противника си, гласът му беше твърд, глас на човек, свикнал да дава нареждания, да произнася речи, да чете лекции.

Този самоуверен глас дразнеше Шарок. Нищо не му струваше така да подреди тоя разглезен кучи син, та и дума да не може да издума. Но беше рано.

Между другите анкетни въпроси Шарок запита за участието на Рейнголд в опозицията. Рейнголд отговори, че по време на вътрешнопартийната дискусия преди XV конгрес на партията, споделял възгледите на опозицията, но скоро ги преразгледал, скъсал с опозицията и повече не бил имал работа с нея.

Шарок записа само следните думи: „Имал е връзки с троцкистко-зиновиевската опозиция.“

После остави писалката и каза:

— Разкажете по-подробно за своята опозиционна дейност.

— Че каква дейност? При дискусии съм гласувал за тезисите на опозицията, а после скъсах и повече не съм се свързвал с нея.

— Когато сте гласували за опозицията, сте се срещали с други опозиционери. С кои именно?

— Другарю Шарок — натърти Рейнголд, — това беше преди близо десет години. Моят въпрос бе разгледан в партийната

организация, там дадох пълни и изчерпателни обяснения. Можете да се запознаете с тях. Нямам какво да добавя.

— Исак Исаевич — мрачно продума Шарок, — грешите, ако се надявате да подобрите положението си, като влизате в конфликт със следствието. Във ваш интерес е да помагате на следователя.

— Аз сам зная какви са интересите ми — пари Ра Рейнголд — и сам ще ги защитавам. А с тези уловки — той кимна към бланката с протокола от разпита — няма да ме метнете. Търсете наивници на друго място... И изобщо няма да чуете от мен нито дума, докато не ми предявите обвинението. Имайте предвид, познавам законите не по-зле от вас.

Погледна Шарок присмехулно — смята го за дребен следовател, който не разбира с какъв човек си има работа.

— Исак Исаевич — колкото можа по-меко произнесе Шарок, — аз разговарям с вас, искам да си изясня някои неща, а вие настоявате да ви предявя обвинение. Обвиняем ли искате да станете?

— Ако целта ви беше приятен разговор, просто можехте да ме извикате. А аз съм арестуван. Следователно ме обвиняват в нещо. В какво?

Всичко беше ясно за Шарок. Ще трябва да употреби крайни средства. Но нека направи още един опит.

Шарок въздъхна, поразлисти книжата по бюрото, съчувствено погледна Рейнголд.

— Е, тогава поне запомнете, Исак Исаевич: аз опитах да се разберем с вас, постарах се да намерим общ език. Някой ден ще проумеете и ще оцените това — той многозначително погледна Рейнголд, — да, да, ще го оцените.

И отново замълча.

Рейнголд седеше пред него в свободната поза на човек, сигурен в силата си.

— Кога за последен път се видяхте с Каменев? — попита Шарок. Рейнголд се позасмя.

— Другарю следовател, чакам обвинението!

Шарок се навъси, помълча, протакеше умишлено. Колкото и решително да е настроен Рейнголд, неизвестността измъчва всекиго.

После каза:

— Гражданино Рейнголд! Надявам се, че запомнихте какво ви казах. А сега ще изпълня искането ви. Та така. Ние разполагаме с абсолютно достоверни сведения, че сте се срещали с гражданина Лев Кирилович Каменев.

Отново помълча.

Мълчеше и Рейнголд.

— Така ли е или не е така?

— Това ли е обвинението? — отвърна с въпрос Рейнголд.

— Да.

— Срещал съм се с Каменев — Рейнголд сви рамене. — Но какво престъпно има в това?

— Ами това, че Каменев е един от ръководителите на терористична организация и е въвлякъл и вас в тази организация.

Рейнголд се изопна на стола, за пръв път внимателно погледна Шарок.

— Така ли е или не е така?

Рейнголд продължи да гледа Шарок.

— Така ли е или не е така? — Шарок повиши глас.

— Сериозно ли говорите? — попита най-сетне Рейнголд.

— Разбира се. Следствието разполага с абсолютно достоверни, неопровержими данни.

— Ами щом е тъй — хладнокръвно отговори Рейнголд, — съдете ме въз основа на тези данни.

— Ако ви съдим — ще ви разстрелят.

— Добре.

— Не ви ли е жал за живота ви?

— Жал ми е. Но никога няма да призная нещо, което не съм вършил. И дума не може да става за това. Не се ста-рай-те!

— Представяте ли си какво ще стане със семейството ви, ако ви разстрелят като шпионин и терорист?

— Не ме плашете — каза с насмешка Рейнголд, — можете да разстреляте и мен, и семейството ми, но няма да си спечелите още една ивица на петлицата с моето дело.

Шарок стана, оправи си гимнастърката.

Натисна звънеца.

— Е, много съжалявам. Сам избрахте участта си.

На вратата застана конвоир.

— Отведете го!

— Кажете ми — Рейнголд посочи протокола — защо показанията ми не са зафиксирани?

— Не сте дали никакви показания, затова — отговори Шарок.

— Но нали отрекох това, в което ме обвинихте.

— Не съм ви предявявал никакво, формално писмено обвинение. Следователно не сте давали никакви формални показания. Нашите дружески разговори не се протоколират. И запомнете, Исак Исаевич, аз разговарях с вас дружески, а вие с мен — враждебно.

Обърна се към конвоира:

— Отведете го!

Молчанов координираше работата на всички следствени групи. През ден събираше следователите в кабинета си, всеки докладваше за своите подследствени и затова Шарок беше добре осведомен за общия ход на следствието.

Олберг веднага започнал да дава нужните показания, признал, че по нареждане на Троцки бил изпратен от неговия син Седов в Москва със задача да убие Сталин. Вече били арестувани и докарани в Москва преподавателите и студентите от педагогическия институт в Горки, които подготвяли терористичен акт срещу Сталин на Червения площад по време на манифестация.

Пикел засега не бил дал нужните показания, но по усмивчицата на Молчанов и по кратката му забележка: „Гай и Шанин ще се справят“ Шарок разбра, че и с Пикел всичко ще бъде наред. И наистина, както по-късно научи, началникът на специалния отдел Гай и началникът на транспортния отдел Шанин направо посещавали Пикел в килията, обръщали се към него по име, и той се обръщал към тях така, та те го придумали да даде показания срещу Зиновиев в замяна на живота и свободата му. Независимо от решението на съда, той щял да бъде назначен за началник по строителството някъде в провинцията. Инак, като началник на секретариата на Зиновиев, той със сигурност ще загине.

Пикел в края на краищата се съгласил, но при условие, че ще дава показания само срещу Зиновиев, не познавал или почти не познавал останалите подследствени. И най-важното: Ягода трябвало да потвърди всичко обещано от Гай и Шанин. Ягода приел Пикел, потвърдил обещанията на Гай и Шанин.

Това и много други неща Шарок научи по-късно, научаваше всичко постепенно по хода на следствието на съвещанията при Молчанов, където всички получени показания се съгласуваха, за да няма разминавания: сценарият бе набелязан само в общи линии, той си уточняваше, допълваше и развиваше според натрупаните „признания“.

А засега Шарок само си бе изяснил, че с Олберг вече всичко е наред, че и с Пикел ще се оправят. Нищо не е наред само с неговия подследствен Рейнголд.

След съвещанието Молчанов задържа Вутковски и Шарок, изрази недоволството си: с Олберг се занимава чуждестранният отдел и е постигнал успех, с Пикел — Гай, той също ще постигне успех, а Рейнголд, единственият от „детонаторите“, паднал се на Молчановият, секретно-политическия отдел, не дава показания.

Шарок се напрегна, съсредоточи се, за да обмисли линията на поведението си. Ако Молчанов изрази недоволство от тактиката на разпитите му, ще трябва да се позове на Вутковски — той му продикува тази тактика. Ще бъде принуден да „продаде“ Вутковски. Ами ако Вутковски отрече, нали не е дал указанието си в пряка форма? Тогава Шарок ще се изложи не само като лош следовател, но и като интригант.

Тревогата на Шарок излезе напразна. Вместо него отговори Вутковски:

— На този стадий от следствието, имам предвид началния стадий, при Рейнголд няма да ни помогне и крайната степен на разпит. Той е агресивен. Трябва да комбинираме. Нека с него се заемат хората на Миронов. Те се занимават със Зиновиев и Каменев, а ние насочваме Рейнголд именно към Каменев. Ако те успеят — добре, ако не — ще се върне при нас, тогава ще решаваме.

Браво, бива си го, помисли си Шарок за Вутковски, добре ще е напълно да се отърват от Рейнголд.

— Ами да — ехидно подхвърли Молчанов, — Зиновиев и Каменев са при Миронов, Смирнов и Мрачковски са при Гай. Транспортният отдел фактически излезе от играта.

Шарок знаеше защо транспортният отдел излезе от играта. За народен комисар по железниците бе назначен Каганович и той още от първия ден започна по свой начин да въвежда ред и дисциплина — непрекъснато разстрелваха железничари, транспортният отдел не

успяваше да оформя тези разстрели. Разбира се, главната задача е подготовката на процеса, върху нея трябва да се съсредоточат всички сили, но Ягода се страхуваше да не влезе в конфликт с Каганович.

— И кой остава за нас? — попита Молчанов.

— За нас остават най-трудните — възрази Вутковски, — трябва да обработим неколкостотинте троцкисти от затворите и лагерите, а те никога не са се разкайвали.

И многозначително погледна Молчанов.

Смисълът на този поглед беше ясен: Зиновиев и Каменев вече девет години се разкайват, и от година на година за все по-големи грехове, вече са се плъзнали по тази наклонена плоскост и ще се плъзгат докрай. Щом са поели моралната отговорност за убийството на Киров, ще поемат и наказателната, никой не се съмнява в това, логиката е желязна. Но кадровите троцкисти са непримирими, от година на година все повече се ожесточават, закалили са се в затворите и лагерите, лесно не се предават, няма с какво да ги подмамиш или принудиш... Та ето от такива хора те трябва да подберат най-малко двайсет-трийсет души, да им изтръгнат признание, че са терористи и шпиони, от хора, които дори официално наричат себе си болшевики-ленинци, които не само не се разкайват, но дори не крият възгледите си, открито хулят Сталин, обвиняват го в измяна на Революцията. И нищо не можеш им стори, от нищо не ги е страх, от смъртта не ги е страх, безумци, фанатици...

— Изобщо — приключи Вутковски — не виждам друг изход за Рейнголд.

— Работете! — мрачно издума Молчанов.

[1] Чуждестранен отдел. — Б.пр. ↑

20.

През пролетта на 1936 година Сталин участва в срещи с ударници в производството на лен и коноп, с делегация от Грузинската ССР във връзка с 15-годишнината от установяването на съветска власт там, в съвещание на съпругите на инженерно-техническите кадри, прие в Кремъл дейци на изкуството от Казахстан, разгледа в Кремъл нов модел на лека кола ЗИС-101, разговаря с ръководители на Коломенския завод за серийно производство на локомотиви с кондензирана пара, председателствува заседанието на Комисията по разработването на проекта за нова конституция на СССР.

Разбира се, присъствува и на парада и на тържествения прием по случай първомайските празници.

Първомайската манифестация му направи добро впечатление. Манифестиращите носеха хиляди, може би дори десетки хиляди НЕГОВИ портрети, окичени с пролетни цветя, непрекъснато скандираха НЕГОВОТО име, а по плакатите към епитетите „велик“, „гениален“, „мъдър“ бяха прибавени и нови: „скъп“, „роден“, „любим“, „най-скъпият“, „най-родният“, „най-любимият“, „най-човечният“. Към страха, първото условие за несъкрусимост на властта, се бе прибавило второто — любовта.

Ала най-важни бяха други събития: първото — публикуването на „Забележки“ на Сталин, Жданов и Киров по повод конспектите на учебника „История на СССР“ в „Правда“ и излизането на учебника „Нова история“, и второто — X конгрес на ВЛКСМ.

„Забележките“, написани през лятото на 1934 година бяха публикувани едва през януари 1936 година. Те увенчаха изработването на правилния, нужен на партийното ръководство подход към историята на руската и съветската държава.

Сега всичко това е в НЕГОВИТЕ ръце. Историята е същината на идеологията, тя е средство за идеологическо възпитание на народа, където широките народни маси се възпитават не с абстрактни догми и понятия, а с конкретни исторически факти, чрез дейността на

конкретни исторически личности. Такава история става жива, такава идеология става разбираема, достъпна, тя се запомня, просмуква се в плътта и кръвта на народа. Най-сетне окончателно е разбита историческата школа на Покровски. Покровски е разобличен като псевдоучен, псевдоисторик, възгледите му са разобличени като антимаарксистки, антиленински, ликвидаторски и антинаучни. Сега главен историк на партията става самият ТОЙ.

Второто събитие беше може би X конгрес на ВЛКСМ. Той участва в работата му, внесе някои уточнения в текста на Програмата и Устава на комсомола.

Комсомолският конгрес остави у НЕГО двойствено впечатление. Вярно, атмосферата на конгреса беше, както винаги, жива, *младежка*... Вярно, комсомолът бе свършил някаква работа, бе мобилизирал хиляди комсомолци за ударните строежи на втората петилетка. И все пак едно съмнение му остана.

ТОЙ седя на конгреса няколко дена, внимателно изслушваше делегатите. Претегляше дали комсомолът в днешния си вид може да се използва като ударна сила срещу стария партиен апарат. И стигна до извода, че не, не може. Безспорно днешната младеж не е младежта от началото на двайсетте години, която в много отношения поддържаше Троцки. Днешната младеж е против Троцки. За днешната младеж Троцки е враг. За днешната младеж единственият вожд е ТОЙ, другарят Сталин. Но младежта е едно, а комсомолският апарат — друго. На места комсомолският апарат изцяло се е слял с партийния, това вече не са НЕГОВИ хора, това са хора на секретарите на областните партийни комитети. Случаят с ленинградския комсомол го доказва красноречиво. Кого последва ленинградският комсомол? Зиновиев. Какви са тези костолиновци и тем подобни? Зиновиевци.

Пък и кои са ръководители на комсомола? Косарев, Милчаков, Горшенин?... Всички са членове на ВЛКСМ от 1918 година, членове на партията от 1919-а, участници в Гражданската война, всички се чувствуват стари болшевики, всички са от „кастата“. С тези хора не можеш замени старите партийни кадри, те самите са „стари кадри“, достойни наследници на Шацкин, Хитаров, Чаплин, Ломинадзе. И си подбират все такива като тях: Лукянов, Чемоданов, Салтанов...

В такъв вид, с такова ръководство комсомолът не е сила за смяна на стария партиен апарат. При смяната на старите кадри по места

трябва да се сменя целият комплект, в този комплект влиза и местното комсомолско ръководство. Ще ги даде ли Косарев? Едва ли ще ги даде. Те са все негови хора, подбира си ги от двацет и седма година, всички една песен пеят. Ще трябва да бъде сменен.

Но това после.

Сега най-важното е предстоящият процес срещу Зиновиев-Каменев, процесът срещу „Обединения център“. Той трябва да се състои тази година, на всяка цена тази година, та после бързо, мигновено да бъдат нанесени и следващите удари, удар след удар. Да нямам възможност да се съживят, да се окопитят.

Сталин нареди на Поскръобишев да не го свързва с никого по телефона и се затвори в кабинета си да разгледа представения му от Ягода списък на зиновиевците и троцкистите, подбрани за ролята на подсъдими в предстоящия процес.

Със зиновиевците всичко е ясно: Зиновиев, Каменев, Бакаев, Евдокимов — те са главните, остава само да ги смачкаме окончателно.

По-сложно е с троцкистите. Соколников, Серебряков, Пятаков, Радек, Преображенски са на свобода, външно са лоялни, има време за тях. От онези, които са по затвори и в заточение, най-големите са Смирнов и Смилга. Все костеливи орехи. За Смилга обаче засега няма ключове. Виж, Смирнов... Бивш председател на Сибирския революционен комитет, победител на Колчак, личен приятел на Троцки... Но за него има ключ — Мрачковски, най-близък приятел на Смирнов, бивш негов съратник в сибирските битки.

Мрачковски — контузен, неведнъж раняван, неврастеник, истерик, раздражителен, невъздържан. Роден и израсъл в затвора, майка му била революционерка, и баща му, и дори дядо му — той бил член на Южноруския работнически съюз. Но макар и израсъл в такова семейство, Мрачковски не е твърде образован и не е твърде устойчив. С Троцки се е свързал заради Смирнов, при това като военен е смятал, че в случай на победа Троцки ще го направи свой Ворошилов. Като всички ограничени хора, недоучени военни, си е въобразявал, че е велик военен стратег. Тщеславен е.

ТОЙ разговаря с него през 1932 година, уговаря го да скъса със Смирнов. Мрачковски не ГО послуша, но ТОЙ видя по очите му, че се

колебае, че му е омръзнало да бъде в глуха линия, времето си върви... Малко да го притиснат, ще отстъпи. Отстъпи ли, ще повлече подире си Смирнов и ще изпее за Смирнов всичко, което му поискат.

В този списък и Голцман е подходяща фигура. Преди революцията е бил в емиграция, отначало в Англия, после във Франция. По време на Гражданската война е служил в 5-а армия на Източния фронт, където командир беше Тухачевски, а член на Реввоенсъвета — Иван Никитич Смирнов, оттогава Голцман и Смирнов са близки приятели. Известно време е бил свързан с опозицията, после е скъсал. След Гражданската война работи известно време в Коминтерна, после в чужбина като дипломат, от 1933 година и досега е все на отговорни постове в Народния комисариат по външните работи, продължава да пътува в чужбина. Какво му е пречело там да се срещне с Троцки? Подходяща фигура!

Дрейцер е бивш началник на личната охрана на Троцки, но според Ягода — сигурен свидетел.

А ето и Тер-Ваганян. Мек, деликатен по характер, теоретик, навремето беше главен редактор на списание „Под знаменем марксизма“, наивен идеалист. Към него трябва да се намери подход.

Сталин се позасмя. Ами че Тер-Ваганян е личен, и то непримирим враг на Вишински. Дори ТОЙ се бе чудил откъде се взема толкова омраза у такъв мек, деликатен човек. Вярно, Вишински е негодник. Но малко ли са негодниците на тоя свят? А пък Тер-Ваганян е съсредоточил цялата си омраза върху Вишински. Още от дореволюционните бакински времена: Тер-Ваганян беше болшевик, Вишински меншевик. После през 1915 година пътищата им се кръстосаха в Москва, пак в тази позиция: Тер-Ваганян — болшевик, Вишински — меншевик. През 1920 година Тер-Ваганян настояваше за арестуването на Вишински, именно тогава Вишински дотича при НЕГО да се спасява. Вишински добре си спомня всичко това. През 1929 или 30 година, когато Тер-Ваганян се бе запалил по идеята за завод, коопериран с висш технически институт, Вишински, който тогава работеше в Народния комисариат по просветата, решително възразяваше, макар че, трябва да признаем, идеята не беше лоша за онова време. Изобщо нека „приятелчетата“ се срещнат на процеса.

И макар че известно време бе свързан с опозицията, Тер-Ваганян е доста задължен лично на НЕГО, на Сталин. От първото му заточение,

от Бийск, го прехвърлиха в Казан, където той работи в Народния комисариат по просветата в Татария, публикуваха му статии в местното списание, после прати молба лично до НЕГО и го освободиха предсрочно, върнаха го в Москва и го възстановиха в партията.

За втори път Тер-Ваганян бе осъден през 1933 година — на 5 години заточение в Семипалатинск, но след година, пак в отговор на негова молба, го освободиха предсрочно, върнаха го в Москва и го възстановиха в партията.

Е, сега трябва да си отработи всичко това. Съратник е на Смирнов от 5-а армия, участвувал е някога в опозицията, а партията на два пъти му прости, нека помогне на партията дори и ако го съди личният му враг Вишински: нали интересите на партията стоят над личната антипатия.

Сталин си отметна имената на Голцман, Дрейцер, Тер-Ваганян. По същия начин отметна и още двайсетина имена в списъка: на тези да обърнат особено внимание. А ги отметна, защото познаваше тези хора — едни повече, други по-малко, но ги познаваше, беше ги виждал. Хора са, което значи, че са слаби като всички хора, попритиснат ли ги, ще кажат каквото трябва.

Човекът е слаб, той става силен само при слаба власт. Именно затова е обречена буржоазната демокрация. Самият принцип за сменяемост на върховната власт я обрича на кратък живот. Това не МУ е по вкуса.

Ленин улучи часа, който историята предоставя на един истински вожд за завземане на властта. Но той улучи този час като велик революционер от западен тип, на когото историята е дала възможност да се изяви на изток. Той съзря слабостта на тогавашната власт, възползува се от тази слабост, но не знаеше причините за нея. А причината за слабостта на тогавашната власт беше, че руският народ, макар и способен на рядко необуздан бунт, е свикнал да го управляват. Властта на Керенски беше слаба власт, хранеше илюзии за парламентарна република и бе закономерно да падне. Парламентарна република е немислима в Русия, здравомислещият селянин сам иска властта да го държи изкъсо.

Ленин знаеше, че диктатурата изисква единовластие, но не разбираше, че единовластието се крепи върху единомислието. Руският

народ в своята огромна маса носи една вяра, той не знае що е религиозни войни или сериозни религиозни движения, каквито е преживял Западът. Почти хиляда години той е запазил религията, дадена му от властта. Сега получава нова вяра, тя трябва да бъде една, инак народът няма да ѝ се посвети.

Царската власт не допускаше сменяемост, слабостта ѝ беше в тъпотата и самоувереността, бюрократизмът унищожаваше нейната безпощадност, страхът пред световното обществено мнение отслабваше свирепостта ѝ, илюзията за законност позволяваше на противниците ѝ да действуват, революционерите се чувствуваха силни, а противник, който се чувствува силен, е опасен за властта. Пред върховната власт всеки трябва да се чувствува безсилен.

Предстоящият процес трябва да покаже това на всички, включително и на онези, на които предстои да излязат на следващите процеси. Този процес е важен като трамплин за бъдещите.

Може ли това да се нарече терор?

Сталин отиде до библиотечния шкаф, извади един том на Енгелс, отвори на отбелязана страница. Беше писмото на Енгелс до Маркс от 4 септември 1870 година.

„Терорът — това са в по-голямата си част безполезни жестокости, вършени от хора, които сами се страхуват, за самоуспокоение.“^[1]

Тук нищо не е вярно, от първата до последната дума.

Терорът далеч не се състои от безполезни, безсмислени жестокости. Да, терорът е жесток, но винаги е осмислен, винаги преследва определена цел и невинаги се извършва от подплашени хора. Обратното, подплашените хора не смеят да се отдават на терор, не се самоутвърждават, а отстъпват на врага. Именно терорът е осъществил задачите на Великата френска революция, направил е необратими предизвиканите от нея исторически процеси, въпреки последвалия Термидор. И обратното, липсата на терор е довела до гибелта на Парижката комуна. Думите на Енгелс, написани една година преди Парижката комуна, са ѝ направили лоша услуга.

От другия библиотечен шкаф Сталин извади томче на Плеханов, и него отвори на отбелязана страница...

„Що е терор? — пишеше Плеханов. — Това е система от действия, които имат за цел да наплашат политическия враг, да всеят

ужас в редиците му.“

Това определение е по-правилно от Енгелсовото, защото утвърждава позитивната роля на терора, но и то е недостатъчно. То ограничава обекта на терор само до врага, само до противника. Плеханов е изтъквал примитивно латинската дума terror — страх, ужас...

В действителност терорът е не само средство за потискане на инакомислието, а преди всичко средство за установяване на единомислие, произтичащо от един общ за всички страх. Само така може да се управлява народ, и то в негов интерес. Никога не е имало, няма и не ще има никакво народовластие. Власт на народа не може да съществува, може да съществува само власт над народа.

Най-силен страх внушават масовите тайни репресии и тъкмо те трябва да бъдат и са основен метод на терора.

Но сега е важно да се проведе публична гласна подготовка, важно е водачите, хората, известни на цялата страна, да признаят престъпленията си. И колкото по-популярни са техните имена, толкова по-убеден ще бъде народът в правилността на кадровата революция, в правилността на масовото подменяне на хората, в правилността на онова, което наричаме терор.

Опитът от шахтинското дело, опитът от процеса срещу „Промпартията“ потвърдиха това. Думата „вредител“ стана обозначение на заклетия враг, сега такива ще станат думите „троцкист“, „зиновиевец“, „бухаринец“...

Тези показни процеси са трудни, те имат и своите отрицателни страни, своите минуси, но положителният им резултат е по-значителен, плюсовете им са повече. Силата, значението и мащабът на показните процеси трябва да се увеличават и разширяват: и по линия на имената, и по линия на престъпленията. Убийството на Киров трябва да се използва докрай — това е твърдо печеливша карта. Киров трябва да се превърне в неизплатима жертва, неговото убийство трябва да стане основа на всички предстоящи процеси, участниците в него — убийци на Киров, заклетии врагове на партията и народа. Предстоящите показни процеси трябва да станат грандиозни, на световно ниво. Всичко останало ще се разиграе зад кулисите. И най-важен е първият процес: успешен ли е той, успешни ще бъдат и останалите.

С тази брънка ще започне дълга верига: троцкистите, бухаринците, надутите партийни чиновници и младите партийни бюрократи, ламтящи за власт, двуличните делегати на XVII конгрес на партията, членовете на ЦК и Политбюро, чиято единствена мечта е да ГО стъпчат, техните приятели и протежета в областните и районните комитети, в републиките и народните комисариати.

Според партийното преброяване от 1922 година в партията са членували 400 хиляди души, от тях с дореволюционен стаж и влезли в партията през 1917 година — около 11 процента, или 44 хиляди. Той добре помни тези цифри... Минаха почти 15 години, много от тях умряха, много са изключени като троцкисти, зиновиевци, сапроновци, бухаринци. И колко останаха? Двайсет или трийсет хиляди, не повече. Жалка шепичка! А все още си въобразяват, че са господари на положението... Двайсет хиляди от двумилионна партия! Един процент! Партията ще мине и без тях.

ТОЙ ще срути лавина, която ще помете десетките и стотици хиляди неблагонадеждни хора и ще отвори път на хора, предани НЕМУ и само НЕМУ, на хора, вместо които ще мисли ТОЙ и само ТОЙ. Тази кадрова революция ще създаде нов, истински социалистически строй, гарантиран срещу всякакви покушения. Тази кадрова революция ще бъде непрекъсната, тя ще държи апарата в подчинение, народа — в страх.

Кадровата революция има и друга, не по-малко важна страна.

Терорът не само привиква народа към безпрекословно подчинение, той възпитава у него равнодушие към жертвите, внушава съзнание за малоценност на човешкия живот, унищожава у него буржоазните представи за морал и нравственост. И тогава народът се подчинява без съпротива. Колективизацията и разкулачването великолепно го доказаха. Отнехме на селяните земята, добитъка, инвентара — селяните се подчиниха. Гладът в началото на 30-те години отнесе милиони хора — хората покорно умираха.

Сега трябва да покорим най-трудното — апарата, да покорим старите кадри, да покорим будягиновци, а тях можем да ги покорим само като ги унищожим. Процесът срещу Зиновиев — Каменев ще сложи началото.

Никой не може да си представи мащабите на предстоящата кадрова революция. Единствено ТОЙ си ги представя. Но НЕГОВАТА

епоха не бива да влезе в историята като епоха на терор. НЕГОВОТО управление трябва да влезе в историята като епоха на велики завоевания на съветския народ, постигнати под НЕГОВО ръководство. В народната памет ТОЙ трябва да остане твърд, строг, справедлив и хуманен ръководител. Да, към враговете на народа е бил безпощаден. Но със самия народ е бил великодушен. След смъртта на Нерон всички негови статуи са били изпотрошени. Това няма да се случи с НЕГОВИТЕ паметници.

Колкото до репресивните органи, и върху тях трябва да се разпростре принципът на властта: от тях трябва да се страхуват, но трябва и да ги обичат. Думата „чекист“ трябва да се романтизира, сред народа тя трябва да носи ореола на революционна безпощадност, на болшевишка непримиримост, на партийна принципност, честност и безкористност, на фона на което толкова по-отвратителни ще изглеждат враговете: троцкистските, зиновиевските, бухаринските и всички други престъпници. Но образецът на чекистка доблест трябва да бъде свързан само с едно име — името на Держински. Держински умря и вече не представлява опасност.

[1] Маркс-Енгелс, Издателство на БКП, Сф. 1973 г., т. 33, с. 47. ↑

21.

Шарок беше като изстискан, не си доспиваше — разпитите се провеждаха всяка нощ, доклади пред началството всеки ден, съвещания при Молчанов през ден, подследствените — кадрови троцкисти и децисти^[1], докарани от затвори и лагери, не даваха показания, от нищо нямаха страх, нито от изтезания, нито от палки, нито от „конвейер“, нито от заканите за разстрел, мразеха Сталин, мразеха органите за държавна сигурност, не се хващаха на никакви въдици, не вярваха на нито една дума на следователя. Хора с дългогодишен лагерен опит, те отговаряха така, че да нямаш за какво да се заядеш, а да наклеветят себе си или другиго — и дума не можеше да става. Бяха докрай верни на Троцки, беше невъзможно да ги накараш да дадат показания, че Троцки е терорист, убиец и шпионин.

От тази проклета работа дори косата на Шарок взе да капе.

Една сутрин майка му се втренчи в главата му отзад.

— Нещо май почваш да оплешивяваш, синко...

Той изръмжа нещо, майка му обидено сви устни: човек вече и истината да не му каже, пък роден син е, жали го, от толкова трепане може и да се поболее.

През тези три седмици непрекъснати нощни разпити Шарок много се промени. С онези, с които можеше да бъде груб, нагъл, нахален, винаги се държеше грубо, нагло, нахално, но черната работа оставяше за другите, за изпълнителите, не искаше да си мърси ръцете.

И като юноша никога не се биеше — страх го беше да не му върнат удара, и доскоро не можеше да преодолее този страх. Пред него събаряха човека на пода, удряха го с гумени палки, Шарок се навеждаше, разтърсваше му главата, настояваше за признание. Но той никого не поваляше, не удряше с гумена палка, не риташе с ботуши.

А сега и той поваляше, риташе с ботуши, биеше с гумена палка.

Изкара го от търпение Лидия Григориевна Звягуро, докарана от сибирско заточение, стар партиен член, изключена още през 1927

година, децистка, привърженичка на Сапронов, а тия са най-безумните, най-непримиримите фанатици, гадове и мръсници!

Отказа дори да разговаря.

— Къде е синът ми Тарас?

Какъв ще е тоя Тарас? В делото няма никакъв Тарас, и в старото, донесено от архивата дело в графата „семеино положение“ ясно пише: „Деца няма“.

— Вие нямате деца.

— Откъде знаете?

— Ето вашето дело, разпита от 1927 година.

— Тогава нямах, сега имам.

— Та на колко години е синът ви?

— На седем.

Шарок я загледа изненадано. Син. На седем години. Кой ли може да е пожелал тая грозна старица с изпъкнали зъби? И на, моля ви се, родила. Впрочем за затворника и заточеника всяка жена е жена, па била и столетница — на, от двацет и седма година е по затвори и лагери, но надула корема, на нейните години, странно!

— Късничко сте се сдобили с дете.

— Това си е моя работа.

— Разбира се — уморено се разсмя Шарок, — щом сте могли... Та къде е, значи, вашият син?

— Вас питам къде е синът ми?! Закараха ме от Ангара в Красноярск, въведоха ме в управлението, Тарасик остана долу, в приемната. Повече не го видях. Изведоха ме, качиха ме в една кола, после на влака и ме докараха тук, на Лубянка. По пътя обях гладна стачка, гладувам и сега, настоявам да ми се каже къде е синът ми и какво става с него.

Шарок я гледаше с интерес. Изглежда, получава своя шанс. Такива като нея обикновено не се страхуват за съдбата на близките си, зарязват всичко в името на политиката. Но излиза, че тая баба живее не само за политиката, но и за сина си.

— Вие не бива да гладувате — каза Шарок, — оставете това, защото ако умрете, синът ви ще остане сирак.

Придърпа мастилницата, бележника си.

— Точно: фамилно, собствено, бащино име на детето?

— Моето фамилно име е Звягуро, синът ми се казва Тарас Григориевич.

— Къде са документите му? Актът за раждане?

— Той няма документи, няма акт за раждане.

— Защо?

— Има ли значение?

— Лидия Григориевна — меко каза Шарок, — аз съм готов да ви помогна. Изолирайки родителите, органите са длъжни да се грижат за малолетните им деца. Сигурно и за вашето дете са се погрижили. Ако е така, трябва правилно да оформим документите, та после да можете да го намерите. Ако си е тръгнал от приемната сам, ще обявим издирване. За това са нужни отличителните му белези.

— Обикновено момче, седемгодишно, светлорусо, синеоко, не може да казва „р“, облечено с бяла риза и кафяви панталонки. Палто от синьо сукно, подплатено с вата, дебел сив шал, валенки... У него няма документи, и изобщо за него нямам документи, осинових го в Сибир, родителите му загинаха. Знае си името — Тарасик, познава мен като майка, Лидия Григориевна.

Ясно. Стара мома, привързала се е към своя Тарас, съвсем е откачила, заради него ще бъде готова на всичко.

— Оформено ли е осиновяването? — попита Шарок.

— Задавате ми странни въпроси. Как мога да оформя осиновяване? Нали нямам паспорт, къде да го впишат. Но Алфьоров, вашият пълномощник в района, където бях заселена, е в течение, писах му официално.

— Да — замислено продума Шарок, — много сложна работа. Вие нямате никакви формални права над това дете. Не е ваше дете. И ние не сме длъжни да ви даваме сведения за него.

— Той е мой син — каза Звягуро, — аз съм го възпитала. И той смята мен за своя майка.

— Да, да, естествено — съгласи се Шарок, — по човешки ви разбирам. Привързали сте се към детето, то се е привързало към вас. Но нямаме право да игнорираме формалната страна — нито аз, нито кой да е друг. В страната има хиляди затворници и ние можем да говорим само за техните истински, законни роднини. Разберете ни! Всеки може да обяви някого за свой син или дъщеря! Момчето е сирак, сигурно ще го приберат в детски дом и това е.

— Докато не ми съобщите каква е съдбата му, няма да прекратя гладната стачка.

— Не се поставяйте в глупаво положение. Никой няма да обърне внимание на вашата гладна стачка. Каква гладна стачка в обща килия? Вие не вземате дажбата си, но ви хранят другите затворници. Сега не е двайсет и седма година. Тогава са обръщали внимание на гладните стачки, но сега не, много важно, че гладувате, нима не разбирате това?

— Както желаете — отсече Звягуро. — Докато не ми дадат точни сведения къде се намира синът ми, ще гладувам и няма да измъкнете от мен нито дума.

— Добре, да речем, че науча и ви съобщя, че той е в еди-кой си детски дом, еди-къде си. И после?

— Ще знам къде е. Засега това ми е достатъчно. Вие може да ме разстреляте. Но докато съм жива, искам и имам право да зная какво става със сина ми.

— Нямайте никакво право, обясних ви. До където и да пишете, не можете да го наречете свой син, той не ви е син, дори не е осиновен от вас, просто е едно чуждо дете, затова никой няма да обърне внимание на оплакванията ви.

Той замълча, заразглежда Лидия Григориевна. Колко е страшна, мале мила! Но името ѝ е гръмко — Звягуро! Имаше я в учебника по история, вярно, сега са я махнали. Ако „разпее“ такава фигура, ще може да заличи несполуката с Рейнголд.

Шарок се облегна на стола си.

— Лидия Григориевна! Вие сте умен човек и опитен политик. Добре разбирате безполезността и безсмислието на претенциите си и не съм длъжен да търся някакво случайно срещнато от вас сираче. То няма да умре от глад, ще го настанят в детски дом, но естествено, не под фамилното име Звягуро, няма право на това. Ще го настанят под име, което никога няма да научите, няма да научите и в кой детски дом е изпратено. Вие добре разбирате всичко това, но, изглежда, привързаността ви към момчето е по-силна. Това е много човечно и аз ви съчувствувам: моите и вашите дела ще отминат, ще се забравят, ей този кабинет — той посочи с жест стаята, бюрото, — ей тези книжа, ние с вас, а детето ще остане — то ще живее. И вие трябва да живеете заради него. Аз разбирам, идеите, възгледите са много важно, значително нещо, но детето е по-важно и по-значително. Ще говоря

направо. Ние не само ще намерим сина ви, но и ще ви помогнем да се върнете при него. Но и вие ни помогнете.

Тя седеше все така с наведена глава и гледаше настрани с изплъзващи се очи.

Шарок продължи:

— Ако останете в положението, в което сте сега, вие не сте нужна на своето осиновено момче, прощавайте, как се казваше?

Тя не отговори, остана с наведена глава, загледана встрани, очите ѝ все така се изплъзваха.

Шарок оцени нейното мълчание: мъчи се да отгатне какво ще ѝ предложи той, готви се за отпор, а може би и за съгласие.

— Ако останете в това положение, вие сте обречена на затвори, лагери и заточения — продължи Шарок, — виждате какво става. Партията засилва борбата срещу антипартийните, срещу *антисъветските* елементи...

Нарочно наблегна на думата „антисъветски“ — те винаги негодуваха, протестираха, когато ги наричаха така. Но Звягуро не проговори.

— Партията ще доведе докрай борбата си срещу антипартийните, антисъветските елементи — каза Шарок, — с опозицията е свършено, народът и партията я отхвърлиха, тя няма никакви шансове. Представявате ли вие опасност за партията, за народа? Не! Едно помръдване на пръста — и изчезвате. Върнете се при партията, при народа, помогнете им да строят социализма, нали заради това сте се посветили на революцията.

Шарок поспря, очакваше реакцията на Звягуро. Но тя все така мълчеше, седеше с наведена глава, отбягваше погледа на Шарок, като че търсеше нещо с очи по пода.

— Знам какво ще ми отговорите: родил съм се, когато вие сте членували в партията, и не е моя работа да ви убеждавам. Но не аз ви убеждавам, убеждава ви партията, убеждава ви народът, ако щете, вашият син, когото вие захвърляте на произвола на съдбата.

Отново направи пауза, но тая проклетия Звягуро продължаваше да мълчи и седеше, без да помръдне...

От друга страна, мълчанието ѝ обнадеждаваше Шарок — слуша, не възразява.

— Помогнете ни да обезвредим политически Троцки. Той е развил в чужбина антисъветска кампания, внася разкол сред работническата класа, доставя материали на буржоазните средства за пропаганда, оттам ръководи дейността на терористични и подривни групи на територията на Съюза. Действувал е чрез „Обединения център“ в Москва, в който са влизали, от една страна, Зиновиев, Каменев и другите зиновиевци, а, от друга — бившите троцкисти Смирнов и Мрачковски. По нареждане от този център бе убит Киров, били са подготвяни терористични актове срещу другаря Сталин и други членове на Политбюро. Нищо ли не знаехте за това? Ето че научихте от мен. И ни помогнете да нанесем последен удар на Троцки и троцкизма. За това ни помагат много бивши зиновиевци, троцкисти и децисти. Помогнете и вие. Не възнамеряваме да ви съдим. Искаме да свидетелствувате, че такава терористична организация е съществувала, че са били давани директиви за терор. Какви, къде, как, на кого — сама ще решите. Това е технически въпрос. Важното е да потвърдите: Троцки е ръководил от чужбина заговор чрез Зиновиев, Каменев, Смирнов, Мрачковски и още някои... Не смятаме да ги съдим. Искаме да нанесем последен удар на Троцки. Всички честни хора ни помагат, помогнете и вие. Не вършете никакво предателство. Не е срамно, не е позорно да се откажете от една погрешна линия, от една безполезна борба. Затова пък като запазите своя живот, вие ще запазите и живота на осиновеното си дете. Нали знаете какви са, за съжаление, нашите детски домове.

Мълчанието ѝ започна да дразни Шарок, той повиши глас:

— Лидия Григориевна! Обясних ви всичко, и то достатъчно разбрано. Вие трябва да направите избора. Не настоявам за незабавен отговор. Помислете, утре ще ви извикам.

Без да вдигне глава, тя попита:

— Какво ще стане с Тарас?

— Още щом получа от вас положителен отговор, ще взема мерки. Нещо повече, ще го докараме в Москва, ще ви го покажем, ще оформим осиновяването и ще го настаним в най-добрия московски детски дом, а ако пожелаете, ще го изпратим при вашите роднини — той прелисти делото, — мисля, че в Ярославл имате племенник, та ако поискате, ще изпратим вашия Тарас при него.

— Ясно — тихо продума Звягуро, — а ако не се съглася да участвувам в тази комедия, няма да издирите Тарас и нищо няма да направите за него.

— Абсолютно нищо — потвърди Шарок, — можем да ви помогнем само по изключение, ако и вие ни помогнете.

Погледна я спокойно, дори някак съчувствено, но вътрешно тържествуваше: върла комунистка, още преди революцията е била на каторга, ето и ние осем години я размотаваме по затвори, лагери и заточения, и той ще прекърши точно такава жена, намери ѝ слабото място, намери ѝ ахилесовата пета. Сама си каза за Тарас.

Обаче районният пълномощник Алфьоров нищо не е писал за тоя Тарас, дал е характеристика: кадрова, непримирима децистка, а че отглежда дете не е писал, знаел е, от самата Звягуро е знаел, но не е писал. Разбирал е, не може да не е разбирал значението на едно такова обстоятелство за следствието, но не го е споменал. Защо? Добре де, ще видим. А тая лелка няма къде да се дява.

— И с другите ли сключвате подобни сделки?

— Сключваме. В отделни случаи. В повечето случаи никакви сделки не са необходими.

— Шантажирате с деца.

— Лидия Григориевна! — строго изрече Шарок. — Нямам време за дискусии. Предложих ви прост, пряк и безболезнен изход от положението, еднакво изгоден за вас и за нас. Вие отлично разбирате, че ще вземем от вас показанията, които са ни нужни, имаме достатъчно мощни средства за това. Не искам да прибягвам до тях. В нашата страна веднъж завинаги ще бъде унищожена всякаква опозиция, на онези, които разбират това и ни помагат, ще запазим живота, а онези, които се съпротивляват, ще унищожим. Губя си времето с вас само защото ви влязох в положението. Ако искате, приемете условията ми, ако ли не — не гарантирам нито за вашия живот, нито за съдбата на осиновеното ви дете.

Тя вдигна глава, погледна Шарок. Шарок никога не бе виждал такава омраза, дори се поуплаши, дори се посмути. И изведнъж, представете си, тази гадина, тази мръсница го заплю в лицето. Стана мигновено. Шарок отскочи, хрчката го улучи в гърдите. Ах ти, пачавро, отрепка такава!

Шарок стана, избърса гимнастърката си с носната кърпичка, отиде при Звягуро, повдигна главата ѝ, тя го гледаше предизвикателно, той стовари юмука си отляво, после отдясно по тази гадна мутра, главата ѝ се люшкеше между ударите като на кукла, изрод такъв с изпъкнали зъби, то не е и човек, ами направо отвратителна маймуна! Удряше я отдясно, отляво и не я оставяше да се свлече от стола. А тая мръсница мълчеше, нито звук, нито стон, гадината, дори очите не си затваряше, гледаше го с омраза.

В края на краищата се свлече от стола... Шарок извика конвойните и те я завлякоха в килията.

От тази нощ, и от разпита на Звягуро нататък Шарок вече не се страхуваше да бие подследствените. Удряше ги по лицата с юмуци, риташе ги с ботуши, биеше ги с гумена палка. И колкото биеше, толкова повече се разяряваше, но с времето се научи да се владее. Щом подследственият се предадеше, спираше да го бие, връщаше се до бюрото си, запалваше цигара, седеше няколко минути мълчаливо, почиваше си: и боят не е лека работа. И възобновяваше разпита. Записваше показанията с наскърбена физиономия, сякаш не той бе бил, а него бяха били, сякаш арестуваният бе виновен, че го бе накарал да върши такава неприятна работа.

Но нужните показания даваха хора незначителни, дори не второстепенни, а третостепенни. Сериозните арестувани не даваха показания. Шарок не успя да постигне никакви реални, съществени резултати.

На туй отгоре на съвещанието при Молчанов се разбра, че от „детонаторите“ освен Олберг, вече и Пикел започнал да дава нужните показания, а Рейнголд — не. От три седмици беше в ръцете на Черток, какво ли не правили с него, но — нито дума. Сега на Вутковски и Шарок предстоеше да оправдаят своя резервен план за „ангела-пазител“.

Върнаха Рейнголд при Шарок.

Три седмици Черток, най-страшният следовател в апарата, садист и палач, бе държал Рейнголд на „конвейера“ — по четирийсет и осем часа без сън и храна, бе го бил безмилостно, бе подписал в негово

присъствие заповед за арестуване на жена му и децата му, но нищо не бе постигнал.

Ала пред Шарок застана вече един друг Рейнголд, не беше човекът от първия разпит. Неговият елегантен по-рано костюм, сега мръсен, съдран и опърпан, му висеше като на закачалка — през тези три седмици той сигурно бе отслабнал с петнайсетина килограма (Шарок умееше да определя това на око), бе брадясал, очите му трескаво блестяха като на неспал и неял дни наред човек, подлаган на унижения, бой и изтезания. И въпреки това погледът на Рейнголд бе все така злобен и непримирим.

Но Шарок знаеше добре: тази злоба и непримиримост са насочени към човека, който го бе изтезавал и тормозил, те са съсредоточени преди всичко върху Черток. В това се състоеше смисълът на „комбинацията“ — от горещо в студено, от студено в горещо, като в изтрезвително. За тази „комбинация“ настояха Вутковски и Шарок, сега върху тях лежеше отговорността за успешното ѝ реализиране. И затова внимателно обмислиха всичко. Измислиха едно силно средство.

Шарок предложи на Рейнголд да седне.

— Исак Исаевич, навремето се надявах да бъда ваш следовател, мислех, че ще намерим общ език, но не намерихме, и не по моя вина, Исак Исаевич, не по моя, а по ваша вина. По-добре ли бяхте при Черток? Съмнявам се. Ние тук добре го познаваме.

Шарок не лъжеше. Тук познаваха Черток като садист, негодник и подлизурко. На Шарок никак не му беше приятно, че имената им си приличаха — понякога дори ги бъркаха.

— Та така, Исак Исаевич — продължи Шарок, — на мен се падна да изпълня едно печално задължение.

Погледна Рейнголд съчувствено и малко отчуждено, както се гледа обречен човек, както се гледа труп. Погледна така Рейнголд и му подаде решение на Особеното съвещание при Народния комисариат по вътрешните работи, осъдило И. И. Рейнголд на разстрел за участие в троцкистко-зиновиевския заговор, а членовете на семейството му — на заточение в Сибир. Решението беше заверено с големия кръгъл печат на НКВД.

Рейнголд прочете документа, остави го на бюрото и попита:

— Трябва да подпиша ли?

— Разбира се.

Рейнголд потърси с очи по бюрото писалка. Шарок се изненада от твърдостта му, а може да беше и апатия, желание да умре след всичко, което бе вършил с него Черток?

Мълчаливо наблюдаваше как Рейнголд търси с очи писалка и не я намира.

— Бих могъл да ви дам един добър съвет, но вие не се вслушвате в съветите ми — каза по едно време.

Рейнголд го погледна въпросително.

Шарок крадешком се озърна към вратата — стар похват, който означаваше, че разговорът е поверителен.

— Пишете до другаря Ежов, пишете каквото искате естествено, настоявайте за преразглеждане на делото, но най-важното — молете да отложат изпълнението на присъдата. Намерете някакви мотиви: били сте объркан от неочаквания арест, измъчен от разпитите при Черток, изобщо нещо такова, с една дума искате да обмислите положението си, а за това е необходимо време. Опитайте. Обещавам ви, че след ден-два молбата ви ще бъде на бюрото на другаря Ежов. И допускам, че другарят Ежов ще нареди делото да се преразгледа. Ще заръчам да ви донесат в килията листове, мастило и до сутринта ще напишете молбата. Съгласен ли сте?

Рейнголд не отговори.

— Е, какво пък — сухо изрече Шарок, — вие и миналия път не се вслушахте в съветите ми и ето какво получихте — той посочи фалшивата присъда на ОСО, — не ме слушате и сега. Жалко, това ще ви струва живота.

— Добре — съгласи се Рейнголд, — ще напиша молба.

На другата сутрин Шарок отиде лично в килията на Рейнголд. Писмото до секретаря на ЦК Ежов беше готово. Дълго, заплетено писмо, Рейнголд се кълнеше във вярност на Централния комитет, лично на другаря Сталин, настояваше, че е невинен, проклинаше краткото време, когато, още съвсем млад комунист, е споделял възгледите на опозицията, но той отдавна и искрено бил скъсал с нея, наистина бил ходил на вилата на Соколников, веднъж бил виждал там Каменев, но не бил влизал в никакъв престъпен сговор с него. Умоляваше да преразгледат делото му, не се страхувал от смъртта, бил готов да умре, но не като враг на партията, а като неин верен син.

Шарок взе писмото, взе мастилото и писалката, обеща бърз отговор.

Беше доволен. Замисленият план засега се изпълняваше, дори да се провалеше, в това писмо Рейнголд бе написал много от нещата, които дълго време не можаха да изтръгнат от него: че осъжда предишните си възгледи, че признава пряката си и близка връзка със Соколников и познанството си с Каменев. А това вече даваше нещичко за начало.

През нощта Шарок извика Рейнголд.

Шарок излъчваше доволство, радост, дори ликуване.

— Поздравявам ви, Исак Исаевич, другарят Ежов прочете писмото ви.

Следеше реакцията на Рейнголд. Ала Рейнголд беше спокоен и невъзмутим. Умее да се владее.

— Та тъй — продължи Шарок, — ръководството на комисариата докладва писмото ви на секретаря на ЦК другаря Ежов. Другарят Ежов е съгласен да даде разпореждане присъдата да се отмени.

Той все така не сваляше очи от Рейнголд, но по лицето на Рейнголд не трепна нито един мускул.

— Другарят Ежов е съгласен да даде разпореждане присъдата да се отмени — повтори Шарок, — но при едно условие: вие трябва да помогнете на следствието да разгромим троцкистко-зиновиевската банда. В каква форма ще помогнете е въпрос на техника, за това ще се разберем с вас, но трябва да помогнете, такова е условието на другаря Ежов. Ако приемете, присъдата ще бъде отменена, не приемете ли — ще бъде изпълнена незабавно.

Рейнголд помълча, помисли, после с неочаквано твърд, със своя предишен глас каза:

— Добре. Съгласен съм. Но имам още едно *задължително* условие: другарят Ежов или някой от членовете на Политбюро да ми каже от името на Централния комитет, че аз нямам никаква вина, но висшите интереси на партията изискват да дам показанията, за които настоявате.

Шарок се облегна назад на стола си, погледна Рейнголд с престолено изумление.

— Вие смятате, че имате право да поставяте условия на Централния комитет на партията?

— Смятам.

— А не се ли страхувате, че като поставяте насрещни условия, фактически, по същество отказвате да изпълните искането на Централния комитет?

— Не се страхувам.

— Давате ли си сметка за дързостта си? Вие искате Централният комитет да се пазари с вас, така ли?

— Не искам това — рязко възрази Рейнголд, — чувам за настояването на другаря Ежов не от другаря Ежов, а от вас. А вие не сте секретар на ЦК, не сте представител на ЦК, вие сте следовател и думите ви не са гаранция за мен. Можете да ме разстреляте, можете да ме предадете отново на палача Черток — ваша си работа, но няма да отстъпя. Ще стане само така, както казах.

Шарок разбираше, че Рейнголд няма да отстъпи. Коров човек! Но успехът се очерта: съгласен е на някои условия, това е важното, останалото ще се уреди.

— Ще съобщя на ръководството за молбата ви — сухо проговори Шарок, — миналия път не ми повярвахте и се стигна до Черток, сега пак не ми вярвате и не знам докъде ще се стигне. Но повтарям: ще съобщя за молбата ви на ръководството на комисариата.

И изпрати Рейнголд в килията, а той тръгна на доклад при Вутковски.

— Какво пък — каза Вутковски, — можем да го разберем. Но мисля, че той ще се задоволи с обещанието на Молчанов. Пък са и стари познати.

Но Рейнголд не се задоволи с обещанията на Молчанов, макар да бяха стари познати, макар Молчанов да се възмущаваше от действията на Черток и да обещава, че ще го накаже. Рейнголд упорито настояваше на своето — един от висшите представители на ЦК трябва да му заяви, че той, Рейнголд, няма никаква вина и че висшите интереси на партията наистина изискват той да сътрудничи на следствието по разобличаването на троцкистко-зиновиевския заговор.

Шарок беше убеден, че искането на Рейнголд ще бъде удовлетворено — твърде сериозна фигура щеше да бъде той на предстоящия процес: голям стопански деец, стар комунист, личен познат на Каменев, показанията на такъв човек, съчетани с показанията на Олберг (куриера на Троцки) и Пикел (секретаря на

Зиновиев), щяха да представляват стабилната свидетелска основа на процеса.

Но Шарок сгреша. Ягода не даде и да се издума да се обърнат към Ежов. Нареди да държат Рейнголд в положение на осъден на смърт и да му измъкват показанията неотклонно, докато окончателно се съгласи да сътрудничи. И без много бавене, до три дена той трябва да се предаде.

Ягода не искаше помощта на Ежов, защото да поискат такава помощ би означавало, че неговият апарат не може да се справи самостоятелно с тази работа. В апарата на НКВД се говореше за скритата борба между Ежов и Ягода, за ревността на Ягода към Ежов. Но това не утешаваше твърде Шарок: атовете се ритат, магаретата теглят.

Какво имаше налице Шарок по делото на Рейнголд? Показанията на Олберг и Пикел, че и той е участвувал в заговора? Да уреди очна ставка? Но нито Олберг е виждал Рейнголд, нито Рейнголд Олберг. Рейнголд ще го притисне с въпроси: къде, кога сме се виждали, опишете мястото, кажете датата на срещата и така нататък, ще обърка Олберг. Колкото до Пикел, те се познават бегло, а и не се знае как ще се държи Пикел. Той дал показания срещу Зиновиев, но когато уредили очна ставка със Зиновиев, така се стреснал и объркал, че не могъл дума да обели. Така го и отвели от очната ставка, без да каже нищо. Дали тази история няма да се повтори и сега? Очната ставка засега отпада, остава за краен случай. И какво друго имаме? Писмото до Ежов е важно — там той признава участието си в опозицията, разкайва се, кълне се във вярност на партията, при известни условия е готов да сътрудничи и естествено се страхува от разстрел, макар да се преструва, че не го е страх, страхува се и да не го върнат при Черток, макар да твърди, че не го е страх.

Шарок обмисляше всичко това, седнал в кабинета си над тънката папчица на Рейнголд, която той, Шарок, бе длъжен да превърне в дебел том показания. И това бе неговият последен шанс. Брояха го между най-изоставащите — нито един човек, нито едно признание, Дяков, тоя мизерник, нарочно му пробутваше най-фанатизираните, най-закоравелите.

Шарок седеше зад бюрото и се мъчеше, и все не можеше да се съсредоточи. Нощта беше бурна, във всички следователски кабинети

се водеха разпити: шум, викове на бити хора, тропот на ботуши, някаква жена стенеше. Че и лавката беше затворена, на някои следователи се бяха свършили цигарите, просеха един от друг, просеха и от Шарок, той не отказваше, но щом видя, че в пакета са му останали само шест цигари, прецени, че и на него няма да му стигнат до сутринта, прибра пакета в чекмеджето и взе да отговаря на всички:

— Нямам, нямам, нали ви казах, нямам!

Но хората от етажата сметнаха, че Шарок се стиска и продължиха да го врънкат, час по час отваряха вратата... Шарок гонеше всички:

— Нямам, разберете най-после, и аз нямам какво да пуша.

По едно време някой пак отвори вратата и той, без да вдига глава, каза:

— Вървете на... майната си! Нямам цигари!

Вратата не се затваряше. Той извърна глава и се вкамени от страх: на прага бе застанал дребен мъж — Шарок веднага го позна... Беше секретарят на Централния комитет на партията Николай Иванович Ежов.

Шарок скочи, подръпна гимнастюрката.

— Другарю секретар на Централния комитет, докладва старшият оперативен пълномощник Шарок. Извинете за грубостта. Имам сложно дело, а колегите непрекъснато влизат да ми искат цигари. Раздадох ги всичките. Останаха ми само шест, а имам да работя до сутринта.

Докато Шарок рапортуваше. Ежов влезе в стаята, последваха го Агранов, Молчанов и Вутковски. Началството често правеше нощни обходи, но Ежов за пръв път влизаше в кабинета на Шарок.

Въпреки niskия си ръст той беше строен, чевръст, със сурово войнишко лице и теменужени безмилостни очи.

— С чие дело се занимавате?

— На Исак Рейнголд.

— Той е сериозен, нужен човек, делото му е важно. Как се развива?

Шарок моментално оцени ситуацията. Сега се решава съдбата му, неговото бъдеще в това учреждение. Очакваше, че Молчанов или Вутковски ще докладват вместо него как вървят работите, нали не може през тяхната глава да докладва, че на Рейнголд е била представена фиктивна заповед за разстрел, че му е било предложено да

пише до Ежов, а написаното от Рейнголд писмо не е било предадено по заповед на Ягода.

Но Молчанов и Вутковски мълчаха. Кривят. И ако Ежов научи всичко, ще стоварят вината върху него, върху Шарок, нали той е водил делото на Рейнголд, води го и сега и ще отговаря за всичко.

И мигновеното чувство, пробудило се у Шарок, когато Ежов влезе в кабинета, когато той неволно го изруга, чувството, че сега, в този час се решава съдбата му — това чувство се укрепи. Все някога този час трябваше да настъпи.

Шарок ясно, спокойно, отсечено докладва:

— Делото на Рейнголд се развива много бавно. Рейнголд се е запознал с Каменев на вилата на своя роднина Соколников. Опитите ми да убедя Рейнголд да даде показания за връзките си с Каменев не дадоха резултат. Не дадоха резултат и триседмичните разпити от страна на помощник-началника на оперативния отдел Черток. Върнаха Рейнголд при мен. Понеже разбирам значението на този съучастник, предприех една крайна мярка: предложих му да ни помогне в разобличаването на троцкистко-зиновиевския заговор и го предупредих, че в случай на отказ ще бъде разстрелян. За целта се наложи да напиша и да му представя решение на ОСО за разстрел. Рейнголд се съгласи при условие лично вие, другарю секретар на Централния комитет, да потвърдите, че неговото участие в разобличаването на заговора отговаря на висшите интереси на партията. Но не посмях да се обърна с този проблем към вас, другарю секретар на Централния комитет.

Ежов не свалеше от Шарок студения си безмилостен поглед. После изгледа последователно Агранов, Молчанов и Вутковски. Те мълчаха, очевидно поразени от неочакваното и откровено съобщение на Шарок.

— Изпратете Рейнголд при мен — нареди Ежов и излезе.

След него излязоха Агранов, Молчанов и Вутковски.

Шарок остана сам.

Седна, пое си дъх.

Докато докладваше на Ежов, не изпитваше никакъв страх. В онзи момент той нямаше друг изход. Само дето внимателно си подбираше изразите, за да не злепостави никого. Разбира се, ако Ежов бе започнал да разпитва за подробностите, той щеше да бъде длъжен да ги разкаже

и тогава щеше да се принуди да назове и Вутковски, и Молчанов, а може би и Ягода.

Ежов нищо не попита и той не назова никого. Но сега там, в кабинета си, Ежов — близо до кабинета на Ягода имаше свой кабинет, неофициален, никой не го заемаше и не влизаше в него, всички знаеха, че този кабинет е само за Ежов, — та в този кабинет Ежов разпитва и Молчанов, и Агранов, и всички те, разбира се, стоварват вината върху Шарок, дано си спасят кожата... Какво ще го прави Ежов или какво ще го прави Ягода, когато Ежов си отиде — не се знае, може да го пратят в някоя килия вече като затворник.

Вратата се отвори, на прага застана помощникът на Ягода. Това означаваше, че го викат при самия народен комисар.

Шарок стана.

Помощникът влезе в кабинета и сложи нещо на бюрото.

— От другаря Ежов.

И веднага излезе.

На бюрото лежеше неразпечатана кутия цигари „Херцеговина флор“.

[1] Опортюнистична група за „демократически централизъм“ в КПСС: Н. Осински. Т. В. Сапронов. В. М. Смирнов и др. (1920–1921). — Б.пр. ↑

22.

След като се върна тогава от Алтман и обмисли всичко. Вадим изпадна в ужас. Той изброи двайсетина души, които бяха идвали у тях, но не можеше да бъде сигурен, че те не са разговаряли за нищо друго, освен за медицина. Това е смешно. Алтман направо отсече: контрареволуционни разговори. Значи нещо от къщи е стигнало до там... Но какво именно? Той наистина нямаше представа. По-рано, преди две-три години, у тях се събираха талантиливи млади театрали, идваха дори мастити артисти, но нямаше никакви разговори за политика, дори вицове не се разказваха. Но какво значи всичко това? Какво искат от него?

Изпитваше панически страх от нова среща с Алтман. Какво ли му готви този палач? Плете мрежа, започна с едно, мислеше за друго, прескачаше на трето, опитваше се да го улови в нещо, държеше го в неведение... За да се съпротивлява, за да излезе от това нелепо положение, той трябва точно да знае каква е работата, какво искат да измъкнат от него, какво изобщо искат. Невъзможно е да живееш, да съществуващ в тази неизвестност.

Непрестанно мислеше за това, страхът не го напускаше ни денем, ни нощем. Трябва да поговори с Юра. Съученик му е, приятел от детинство, нека му каже, нека му обясни какво искат от него. Няма да го моли за помощ, нито за защита. Вадим сам ще се защити. Целият му живот е като на длан, той е абсолютно честен съветски човек, сигурен помощник на партията в борбата за истински партийно изкуство, човек безпределно предан лично на другаря Сталин.

Вярно, пое задължение на никого нищо да не казва, но на Юра може: той работи там. И трябва да го направи незабавно, докато не са го повикали за втори път. Трудно е да намери Юра вкъщи, но трябва да го хване на всяка цена.

Юра си беше вкъщи, сам вдигна слушалката, приятно се изненада:

— Вадим? От коя планета падаш?

— Не аз, а ти се изгуби. Аз съм си винаги на мястото. Търсих те по телефона — все те няма.

— Много работа.

— Трябва да се видим.

— Да, разбира се, и на мен ми се иска, има за какво да си побъбрим, но кога?

— Хайде днес.

Юра се засмя.

— Веднага си личи човекът със свободна професия. Драги, на мен всичките ми вечери са заети, остава ми само неделята. Но и тази неделя съм на работа. Хайде да се чуем идущата.

— Юра, невъзможно е. Трябва непременно да те видя. И то спешно.

— Ха сега де, цяла година не сме се виждали и не щеш ли — спешно.

— Да, Юра, да! Трябва да те видя спешно.

— Какво се е случило?

— Нищо особено. Но се нуждая от твоя съвет.

— Мога да ти дам съвет и по телефона.

— Не е разговор за телефон — каза отчаяно Вадим.

Почвата се изплъзваше изпод краката му. Ако не се срещне с Юра, преди да го е извикал Алтман, край на всичко. Алтман може да се обади всеки ден.

— Юра! Говоря ти като на стар приятел. Разбери! Ако не беше толкова важно за мен, нямаше да те безпокоя. Искаш ли да намина към вас?

— След малко излизам. Мама вече сложи яденето да се топли.

— Юра, ела да обядваш у нас. Феня е сготвила телешки гърди с гъби, има пирожки към бульона — гласът му беше умолителен...

Шарок помълча, после каза:

— Добре, ще ти се обадя след десет минути. Ще ти кажа мога ли да дойда или не.

След десет минути се обади:

— Склони ме, идвам. Но да знаеш, нямам време да се заседявам, ще хапнем набързо.

Шарок се радваше на срещата им, с усмивка тупна Вадим по рамото.

— Продължаваш да дебелееш, Вадим, телешко, пирожки, не се грижиш за фигурата си.

— Нямам време, приятелю.

— Че как, ти набучваш на молива си всички наред, всички вземаш на мушка, заяждаш се... Та какво, казваш, те сполетя?

Влязоха в трапезарията. Феня внесе супника, сипа в чиниите бульон, поднесе блюдо с пирожки.

Вадим я изчака да излезе.

— Нищо особено. Сигурно напразно те безпокоя. Но разбираш ли, не съм свикнал с такива истории, никога не съм попадал в подобни ситуации. И макар добре да знам, че това са дреболии, че нищо не ме заплашва, ми е неприятно.

Шарок се разсмя.

— Нас, юристите, са ни учили да прескачаме първата страница от подготвената реч и да започваме направо от втората.

— Юра — каза Вадим, — викаха ме на Лубянка.

Лицето на Шарок моментално се напрегна. Не се намръщи, не се навъси, а именно се напрегна. Устните му се свиха и изтъняха, погледът стана остър.

— Вика ме някой си Алтман, не разбрах какъв чин има, не разбирам от чинове, един такъв ужасен тип, формалист, сух, бездушен, изгубих ума и дума, сигурно наприказвах глупости. Имах само едно желание — по-скоро да се махна оттам.

Гласът му потрепери, нима Юрка няма да прояви съчувствие?

Но лицето на Шарок остана все така напрегнато, той мълчеше и не поглеждаше Вадим.

Надникна Феня.

— Да поднасям ли телешкото?

— Дай го — избоботи Вадим и почака тя да затвори вратата. — Всъщност нямаше нищо особено, разпита ме за познатите ми чужденци. Изброих всички, които познавам, той си записа, подписах и той ме пусна. Но каза, че пак ще ме вика. Не разбирам — защо? Какво иска от мен? Не съм имал никаква работа с чужденци, не съм водил никакви разговори, ти ме познаваш... Пък че Вика замина за Франция — какво общо имам аз?

И Шарок неочаквано се заинтересува.

— Замина за Франция ли? Защо?

— Омъжи се и замина.

— За кого се омъжи?

— За някакъв кореспондент.

— А — промърмори Шарок, — за антисъветчик.

— Той антисъветчик ли е? Ти знаеш ли такова нещо?

— Всички кореспонденти се занимават с антисъветска дейност, освен кореспондентите на комунистическите вестници. Пък и на тях не може много да им се вярва.

Захванаха се с телешкото.

— Та какво искаш да те посъветвам? — попита Шарок.

— Не разбирам истинската причина да ме викат там. За какво? Заради чужденците, които идват при татко ли? Но те идват официално, придружават ги официални лица. Тогава какво? Пита ме: „С кого сте водили контрареволуционни антисъветски разговори?“ Какви разговори, какви са тези глупости? С кого да ги водя? Аз съм честен съветски човек.

— Няма съветски човек, който поне веднъж да не е казал нещо антисъветско — заяви Юра.

Ама че разсъжденияще, а — помисли си Вадим.

— В такъв случай аз съм изключение — отговори той, — не водя такива разговори. И перспективата да давам обяснения на този Алтман никак не ми харесва. Бих могъл да се обърна към ръководството на Съюза на писателите, към Алексей Максимович Горки най-сетне, но имах глупостта да обещавам на Алтман, че на никого няма да казвам.

Шарок се приведе над масата, приближи лице до Вадимовото.

— Поел си такова задължение, тъй ли?

— Да.

— Ами защо тогава ми каза?

— Но нали ти работиш *там* — плахо отговори Вадим, разбрал, че пак е направил глупост.

Шарок рязко избута чинията.

— Разбираш ли в какво положение ме постави?

— Юра...

— Юра, та Юра... — и той като Алтман раздражено повтаряше думите на Вадим. — Какво Юра?! Хората са ти се *доверили*, ти си *поел задължение* да мълчиш и *не изпълняваш* задължението си. Работел съм там... Откъде знаеш като какъв работя?! Може да съм портиер!

Той отново замълча, после мрачно каза:

— Аз съм служител в това учреждение, пред мен е разгласена служебна тайна и съм длъжен да докладвам за това на началството си.

Вадим го гледаше слисано.

— Да, да — раздразнено продължи Шарок, — това е мой служебен дълг. Ти каза на мен, каква е гаранцията, че няма да кажеш и другиму? И че няма да добавиш: „Един познат работи там, разказах му всичко, той ще ми помогне.“

— Юра, как можеш да говориш така?

— Защо да не мога? Щом ме поставяш в такова деликатно положение, аз мога всичко, всичко!

— Юра, повярвай ми...

— Аз не мога да не изпълня дълга си — заяви Шарок, — особеностите на нашето учреждение задължават всеки сътрудник да докладва на началството всичко, което се отнася до това учреждение.

Стана от масата, погледна часовника си.

— Време е да тръгвам.

— Юра, нима ще направиш това?

Вадим умолително се взираше в очите му.

Без да поглежда Вадим, Шарок мрачно попита:

— Обещавах ли да не казваш на никого за нашия разговор? Впрочем защо ли те питам, нали и на Алтман си обещал.

Вадим сложи ръце на гърдите си.

— Кълна ти се... На никого нито дума. Освен на теб, на никого нищо не съм казвал, повярвай ми. Ти си единственият, на когото се осмелих да кажа. Мислех...

Шарок го прекъсна:

— Вече каза какво си мислил, не се повтаряй. Моят приятелски съвет е: не се оплитай повече, на никого нито дума — нито за разпита, нито за разговора с мен. Престани да бърбориш наляво и надясно, продължавай да живееш, както си живял досега, инак ще се сетят, че ти се е случило нещо и ще те принудят да го кажеш.

— Кой ще се сети, кой ще ме принуди? — смая се Вадим.

— Който трябва — внушително отвърна Шарок, — не може да са те извикали просто така. У нас нищо не се върши просто така, ние не безпокоим хората напразно, не гърмим с топ по врабци. Извикали са те, разпитали са те, съставили са протокол, предупредили са те, че не

бива да разгласяваш това, значи има нещо, и то нещо сериозно. Знаеш ли какво всъщност представляват хората около тебе?! Ти си мислиш — дреболии. Няма дреболии! Много добре разбирам, че нито ти, нито баща ти сте водили антисъветски разговори. Но ти се виждаш с хора не само вкъщи. Виждаш се с много хора, Вадик, имаш широки познанства, аз прекрасно знам това. Порови в паметта си.

Внимателно погледна Вадим и многозначително допълни:

— Един виц, разказан или чул — ето ги готова присъда.

Облече шинела, закопча го.

— Е, хайде!

Но един малък лъч надежда все пак проблесна.

Вечерта Вадим отиваше по Арбат към Смоленския площад покрай блока на Шарок, надникна в тунела към двора, там беше техният вход, и отново помисли с благодарност за Юрка. Все пак добро момче е Шарок, все пак е истински приятел. Не го изостави в бедата. Намекна му, даде му да разбере, че причината може да бъде и един виц. О, господи, да се затриеш заради един виц!

Заизравя от паметта си чутиите напоследък шеги, вицове. Все глупости, празни приказки. Пък и вицовете се разказваха винаги насаме, набързо, в движение. „Чувал ли си тоя?“ „Не съм го чувал.“ От всичко, което си спомни, само вицът за Радек и Сталин можеше да се сметне донякъде за зловреден. Но от кого го чу? Елсбейн, литературоведът Елсбейн, именно той му го каза. Вадим обядваше в ресторанта на писателския клуб със своя по-стар другар и покровител Ершилов. На прага застана Елсбейн, огледа салона и странишком, странишком пое към тяхната маса — куцаше и затова вървеше с издадено напред рамо. Ершилов издърпа стол за него, Вадим се понамръщи: не му харесваше този тип. Служебна усмивчица, щъкащи очички.

— Знаете ли новия виц? — попита Елсбейн. — Сталин вика Радек и му казва: „Слушай, Радек, ти обичаш да съчиняваш вицове, разправят, че и за мене съчиняваш. Та виж какво, това не е хубаво, не забравяй, че съм вожд!“ Радек отговаря: „Ти — вожд? Ей този виц не съм го разказвал още.“

Ершилов се усмихна. И Вадим се усмихна. Елсбейн стана и си продължи по пътя.

Тогава Вадим не обърна внимание на тази случка. Вярно, във вица се говореше за другаря Сталин, но Радек е голям партиец, макар и бивш опозиционер, разкажал се троцкист, но — прочут човек. Освен това бе прочут и с вицовете си, които бяха един вид легални именно защото Радек беше официално лице. В миналото един от ръководителите на Коминтерна, сега известен журналист, публицист, статиите му редовно излизаха ту в „Правда“, ту в „Известия“ — директивни статии, на I конгрес на писателите изнесе доклад: „Съвременната световна литература и задачите на пролетарското изкуство“. Вярно, когато Елсбейн разказа вица, Ершилов се усмихна доста кисело, очите му не се смееха. Но нали Вадим май на никого не бе разказвал този виц?

Впрочем не, разказа го... На бръснаря Сергей Алексеевич, на своя бръснар Сергей Алексеевич, който работи тук, на Арбат, в бръснарницата на ъгъла с „Калошин“, и когото Вадим познава от детинство. Постоянният бръснар на баща му, обслужвал го е още преди революцията, обслужва го и сега; когато баща му боледуваше. Сергей Алексеевич идваше вкъщи, подстригваше го и го бръснеше; и покойната му майка водеше Вадим да се подстригва при него — солиден, представителен, с красива брадица, приветлив и доброжелателен... Поставяше дъска на страничните облегалки на стола, казваше: „Хайде сега, младежо“ — вдигаше Вадим, слагаше го на дъската, подстригваше го, шегуваше се с него, мъничкия... после той ходеше при Сергей Алексеевич вече без майка си, майка му почина, ходеше като юноша, като младеж и най-сетне като солиден мъж, и вече не Сергей Алексеевич се държеше с него покровителствено, а Вадим разговаряше с бръснаря снизходително. Едва ли Сергей Алексеевич четеше вестниците и списанията, в които се публикуваха статиите на Вадим, но сигурно беше чувал за успеха му най-малкото от Феня, която преди десет години бе започнала работа у тях по препоръка на Сергей Алексеевич: или бяха от едно село, или пък му беше далечна роднина.

Като на стар познат Вадим му съобщаваше разни политически новини, коментираше съобщенията във вестниците. Така галеше

собственото си самолюбие, искаше му се да изглежда важна личност, човек от висшите сфери.

Сергей Алексеевич многозначително вдигаше вежди и каквото и да чуеше, обобщаваше го с една и съща добродушна фраза: „И тук има пръст Лев Давидович“ — произнасяше я така, както навремето се говореше: „Английски мръсотии...“

След като изслуша вица за Радек, Сергей Алексеевич любезно се усмихна и както обикновено, каза: „И тук има пръст Лев Давидович“ — сиреч, тъкмо Троцки е дал акъл на Радек така ехидно да отговори на Сталин.

Нима доносът иде от Сергей Алексеевич? Близък човек, може да се каже, член на семейството им, най-малко от двайсет години се знаят с баща му, с покойната му майка, и него — Вадим — познава, кажи-речи, от пелени, и Феня му е роднина. А може да е професионален доносник, мястото му е удобно, през ръцете му минават десетки, стотици хора и всички обичат да си почешат езиците. Дежурната си фраза „И тук има пръст Лев Давидович“ произнася с двусмислена усмивчица, и то не само когато разговаря с Вадим, а и пред всички, значи всички трябва да знаят и знаят, че под Лев Давидович той има предвид Троцки. Дали по този начин той нарочно не предизвиква хората да говорят за Троцки?...

И тогава Вадим изведнъж си спомни разказа на Феня как на село се спасявали от зърнодоставките. „Бяхме седмина на ръцете на мама и тате — бе разказала Феня, — с какво да ни хранят? Вземаха ни житото до шушка, навсякъде тършуваха, от всяко кътче го омиаха. Мама, лека й пръст, се сети — започнахме да тъпчем дюшеците със зърно вместо със слама, кораво беше за спане, че и зърното боцка. Но пък хлебец, макар и малко, имахме, печяхме го тайно, та съседите да не кажат, че сме си скрили, че не сме предали всичко.“

Феня е от кулашко семейство, това е ясно, от семейство на разкулачени. Веднъж дойде баща ѝ, седеше в кухнята и погледът му беше угодлив, напрегнат, то се знае, разкулачен е. А нали Феня е роднина на Сергей Алексеевич. Как тъй Вадим навремето не се сети за това, не обърна внимание! Приятел на семейството. Свой човек. Че той за целия Арбат е свой човек. И за всички пише „информации“. И за него може да е написал, за Вадим.

Когато отиваше в писателския клуб и се виждаше с Елсбейн, с Ершилов, Вадим внимателно се вглеждаше в лицата им, може да се издадат някак — да се смутят или пък нещо да се мерне в очите им. Не, държаха се както винаги. Но все пак някой е направил донос срещу него.

Елсбейн? Всички знаят, че Елсбейн почти всеки ден ходеше в дома на Каменев, беше сътрудник на издателство „Academia“. Тикнаха Каменев в затвора, а Елсбейн не закачиха. Странно, разбира се. От друга страна, самият Елсбейн разказа вица, няма да прати донос срещу себе си я.

Ершилов? Ершилов не е човек от този ранг, не става за дребен доносител. Негова специалност са доносите на едро, всяка негова критическа статия е политически донос, всяка негова изобличителна статия всъщност е готова присъда. Той не би се занимавал с такива глупости и дреболии.

И тъй, ако причината е онзи виц, тая мръсотия му я е направил само Сергей Алексеевич.

Така че той, Вадим Марасевич, е станал разпространител на антисъветски вицове, разпространява ги, където му падне, дори в бръснарницата. Сестра му заминала в Париж, омъжила се за антисъветчик, а той, Вадим, се занимава с антисъветска дейност тук.

Но това не е вярно! Не е вярно! Не е вярно! Той не е антисъветчик! Наистина глупаво постъпи, като разказа такъв виц на Сергей Алексеевич, още повече че оня едва ли го е разбрал. Но нали вицът не беше за Сталин, а за Радек, за интелигенцията Радек бе станал един вид Козма Прутков. Самото му име беше символ на всякакви волности, признак за свободомислие, наистина партийно, официално, негласно разрешено.

Както и да се утешаваше, както и да се успокояваше, Вадим разбираше, че положението му е лошо, много лошо. Алтман ще изтълкува този виц по съвсем различен начин: разказвал е антисъветски вицове, нещо повече — вицове за другаря Сталин. И то къде? В бръснарницата! И на кого? На бръснаря. А на кого друг сте разказвали вицове? На никого. Ха, на никого, че как можем да ви вярваме?

В каква страшна история се забърка. Нищо не може да отрича, глупаво е да отричаш, само ще задълбочиш вината си.

Но ако признае, че е разказвал този виц на Сергей Алексеевич, ще трябва да каже от кого го е чул. Ще трябва да каже името на Елсбейн, а кой е присъствувал? Ершилов. И неговото име ще трябва да каже. Ако вземе да усуква и крие, ще го тикнат в затвора.

Нима ще го тикнат в затвора? Тогава с живота му е свършено. Защо трябва да погива, та той е само на двайсет и пет години! Заради кого?! Заради Радек ли, който измисля така вицове, или заради Елсбейн, който ги разпространява? На Радек му е лесно, нищо не му струва да каже: тези вицове ми ги приписват хората, а истина е, че много неща му се приписват. Ами Елсбейн, кучият син, тоя провокатор, защо разказва такива вицове, че и пред трето лице, пред Ершилов. И Ершилов си го бива! Партиен член, нещо повече — член на партиен комитет, защо не даде отпор на Елсбейн? Неговият отпор щеше да бъде сигнал за Вадим, и той щеше да даде отпор на Елсбейн и нямаше да разкаже вица на Сергей Алексеевич. Тъй че и двамата си ги бива — и Елсбейн, и Ершилов. И той няма намерение да ги щади. Да! Елсбейн разказа този виц, но в присъствието на члена на партиен комитет Ершилов, който одобрително се засмя, и той, Вадим, тъкмо затова сметна, че в този виц нима нищо престъпно и доста непредпазливо го каза на бръснаря.

Впрочем защо „непредпазливо“? Напротив, преднамерено го разказа, искаше да си изясни истинския политически облик на този човек. Сергей Алексеевич коментира всички събития с една и съща фраза: „И тук има пръст Лев Давидович“ — тоест всеки път споменава Троцки. Защо? Иска да провокира разговор за Троцки ли? За да го защити? Подчертава, че у нас всичко лошо се стоварва върху Троцки? Че неоснователно го обвиняват във всички наши неуспехи? Фабриката не си изпълнила плана, кой е виновен? Ами, разбира се, Лев Давидович. Композиторите пишат лоша музика, кой е виновен? То се знае — Лев Давидович. В някой район на Сибир имало големи загуби на зърно. Кой е виновен? Естествено Лев Давидович. В края на краищата всичко това се видя подозрително на Вадим и с вица за Радек той реши да провери реакцията на бръснаря. Разбира се, ако в отговор на политическия виц Сергей Алексеевич беше казал нещо антисъветско, Вадим щеше да знае как да постъпи. Но не последва никаква реакция и Вадим сметна, че думите за Лев Давидович са му просто навик. И толкоз.

Кой от тези варианти е по-добрият? И в двата случая „слага под ножа“ и тримата: Елсбейн, Ершилов и бръснаря. Но Елсбейн е виновен — да не е разказвал провокационни вицове, и Ершилов е виновен — да е реагирал като партиец, Сергей Алексеевич пък си е доносник, и в единия, и в другия случай нищо няма да му сторят. А на него, на Вадим, му вършат работа и двата варианта, там, на място, в кабинета на Лубянка ще реши кой да предпочете.

И все пак Вадим беше нервен, мислите му се объркваха. Плашеше го новата среща с Алтман, тоя негов тъжен поглед, който неочаквано се превръщаше в палаческо примижаване, тази тъпа, непробиваема монотонност на говора му с неочакваните гневни избухвания и истерични викове. Ужас!

А, от друга страна, го терзаеше, измъчваше, не му даваше мира неопределеността, неизвестността. Дано го извика по-скоро, да го изслуша, да си запише каквото трябва и да успокои Вадим, та нали той честно изпълнява дълга си. Вярно, може да се засуче дело, но Ершилов ще се измъкне — твърде голяма фигура е, няма да вдигнат ръка срещу него, а пък Елсбейн — кучета го яли, да се оправя както ще, нека си признае кой му е разказал тази гадост и да обясни защо я разнася по цял ресторант.

Да, дано го извика по-скоро. Вадим си седеше вкъщи, очакваше да му се обадят по телефона, а ако трябваше да излезе, строго заръчваше на Феня да пита кой се обажда и да си записва. Феня не си записваше имената, Вадим изпадаше в бяс, удряше с юмрук по масата, макар да знаеше, че повикванията от НКВД не се предават чрез домашните помощнички.

— На руски ти казах — записвай, ето, специално за тебе съм сложил до телефона лист и молив. Толкова ли е трудно да извъртиш няколко букви?

Но Феня не искаше да „извърта букви“ и на другия ден му докладваше — обажда се някакъв мъж, не каза кой е.

— А ти попита ли го?

— Попитах го, но той затвори телефона.

Или:

— Не си каза името, само попита кога ще се приберете.

— И ти какво му каза?

— Че какво?! Рекох му: довечера ще си дойде.

— Нали ти заръчах да кажеш: ще си дойде в седем часа.

— Ми така му казах: в седем.

— Казала си ти! Нищо не си казала!

— Не, казах му.

Но защо Алтман не се обажда, дяволите да го вземат дано! Може да е в отпуск или пък да са прекратили делото... Юрка е казал на Алтман: „Аз познавам Вадим Марасевич. Наше момче е, наш човек!“

„Наше момче, наш човек!“ Сериозни думи, стабилни думи. Винаги му се бе искало те да го имат за свой, за свое момче, за свой човек. И в училище, и в университета му се бе искало — не „наш другар“, а именно „наш човек“. „Другар“ е нещо дежурно, временно, а „човек“ е устойчиво, вечно понятие.

Сигурно Юрка точно така е казал: „Наше момче, наш човек“ — и Алтман е изхвърлил онзи глупашки протокол. Добре би било да се обади на Юра, да попита, някак да подразбере, но е неудобно да му се обажда, пък и Юра нищо няма да му каже, достатъчно е, дето му намекна за вица, всъщност и това нямаше право да върши. Той постъпи благородно, Юра е чудесно момче и не бива да иска от него нищо повече, ще бъде недипломатично.

Мина месец, втори, животът се върна в обичайното си русло и Вадим взе да разсъждава по-спокойно: дори ако предположим, че Алтман е бил в отпуск, той отдавна се е върнал, у нас няма отпуски по три месеца. Може да са го уволнили, какво пък, още по-добре, значи на негово място е дошъл някой по-умен, веднага е видял, че делото на Вадим е изсмукано от пръстите и го е прекратил. А най-важното, Юрка сигурно е казал за него нещо положително, тъй и тъй, оставете на мира нашето момче.

Вадим се успокои окончателно. Във вестници и списания отново взеха да се появяват негови статии, от различни трибуни той громеше и изобличаваше.

Бяха доволни от него. Дори Владимир Владимирович Ермилов го похвали.

— Браво, правилно разсъждаваш!

23.

След разговора с Ежов Рейнголд се преобрази. Сега той не само изобличаваше троцкистко-зиновиевските заговорници и подписваше всичко, което му поднасяше Шарок, но и допълваше много неща, като правеше показанията си още по-остри и убедителни.

Шарок можеше само да се досеща какво му е обещал Ежов, за какво са се споразумели. Обещали са му живота, потвърдили са невинността му, обявили са му волята на партията — това е ясно, но от чие име? Името на Ежов е авторитетно, но дали Рейнголд се е задоволил с него, дали не са му съобщили за волята на някой още по-голям човек, след което той се е почувствувал участник в извънредно важна партийно-държавна акция? У Рейнголд отново проличаха особено омразните на Шарок черти: интелектуално високомерие, царствена властност. Той заменяше в протокола формулировките на Шарок с по-изкусни и грамотни, казваше: „пишете така“, когато би могъл да предложи: „а няма ли да е по-добре така“, веднъж, след като прочете записаното от Шарок, се намръщи: „Лошо, ще го напишем другояче“ — и без да дочака съгласието му, написа нов текст.

Всичко това беше полезно за делото, но дразнеше Шарок и той не позволяваше на Рейнголд да се разпуска, слушаше го с каменна физиономия, без да показва по какъвто и да било начин, че цени усърдието му — в положението на Рейнголд то е напълно обяснимо. Слушаше Рейнголд внимателно, но като човек, който *решава*, а Рейнголд само предлага, и като умен човек Рейнголд почувствува тази дистанция и я прие — не посмя да влезе в конфликт със следователя, още повече че Шарок приемаше почти всичко, отклоняваше само онова, което се разминаваше с общия сценарий — Рейнголд не го знаеше, а Шарок го знаеше и така излизаше, че Шарок действа според някакви висши съображения, а Рейнголд трябва да уважава тези съображения: той е подследствен, а Шарок е следовател, той е затворник, а Шарок е на свобода, ако делото приключи успешно, Шарок ще получи орден, а още не се знае какво ще получи Рейнголд,

макар Шарок да имаше впечатление, че той свято вярва в дадените му обещания.

С една дума взаимното разбирателство бе постигнато, съюзът беше налице. Акциите на Шарок се вдигнаха много: неговият подследствен Рейнголд даваше най-обширните, най-убедителните и най-острите показания. Олберг можеше да свидетелствува само за действия в чужбина, подписваше всичко, което му поднасяха, но бе лишен от фантазия, вместо него трябваше да мислят следователите. А те зле познаваха атмосферата в чужбина и не можеха да измислят нищо *абсолютно достоверно* освен това, че Олберг е бил изпратен от Седов в СССР по нареждане на Троцки със задача да организира терористичен акт срещу Сталин, който смятал да осъществи с помощта на студенти от педагогическия институт в Горки по време на празничната манифестация в Москва.

Колкото до Пикел, той даваше показания само срещу Зиновиев, а след провала на очната ставка със Зиновиев изпадна в апатия и в края на краищата — в такава дълбока депресия, че се наложи отново да извикат на помощ приятелите му Шанин и Гай. Прехвърлиха Пикел в хубава килия, където Шанин и Гай седяха с него до късно. Пиеха вино, вечеряха, играеха карти, как ли не се стараеха да ободряват Пикел. Следователят бе внушил на Пикел, че Зиновиев е дал същите показания. На очната ставка Пикел се убеди, че това не е вярно. Зиновиев го моли да се откаже от лъжливите показания. Пикел бе потресен, не можа да продума и го отведоха.

Сега Шанин и Гай го уверяваха, че по-рано Зиновиев наистина е дал исканите показания, но на очната ставка неочаквано се отказал от тях и че занапред всичко ще върви нормално. Под влиянието на тези увещания, придружавани от пийване, хапване и игра на карти, Пикел се посъвзе и успокои Ягода и Молчанов, които се опасяваха, че в състояние на депресия не ще могат да изкарат Пикел на процеса.

Всички тези обстоятелства наложиха сценарият да се променя непрекъснато, вярно, Олберг и Пикел бяха полезни, те безспорно щяха да изиграят ролята си: показанията са си показания, съучастниците — съучастници. Но главен „детонатор“ стана Рейнголд, а най-личен следовател — Шарок, защото водеше делото на Рейнголд.

Всички свои случайни срещи с който и да е бивш опозиционер, били те в частен дом или на официално служебно място, на заседания,

съвещания, дори на конгреси или конференции, Рейнголд тълкуваше, представяше като срещи, на които са се обсъждали подробности по заговора. За него беше важно само точно да си спомни датата и мястото на някоя среща, тъй че обвиняваният човек да не може да докаже алибито си.

Голям стопански ръководител, видна фигура в държавния апарат, Рейнголд бе участвувал в много заседания, на които бяха присъствували и други бивши опозиционери, също ръководители от висок ранг.

Така че в смисъл на място и време показанията на Рейнголд придобиваха пълна достоверност, а това, на свой ред, придаваше убедителност на неговата версия за съдържанието на разговорите.

Рейнголд призна, че е участник в троцкистко-зиновиевския заговор, че е действувал под ръководството на Зиновиев, Каменев и Бакаев, че е подготвял убийството на Сталин, а също и на Ворошилов, Каганович и на други ръководители на партията и държавата. Че убийството на Киров е било извършено по прякото нареждане на Зиновиев.

Разбира се, Рейнголд изцяло потвърди показанията на Пикел и Олберг, тъй както и Пикел и Олберг потвърдиха показанията на Рейнголд.

По заповед на Молчанов те тримата — Рейнголд, Пикел и Олберг — се срещнаха в кабинета на началника на икономическия отдел Миронов, координираха и съгласуваха показанията си.

Показанията на Рейнголд, Олберг и Пикел, точно съгласувани, внимателно проверени от Молчанов и Ягода и — както се досещаше Шарок — докладвани на другаря Сталин, сега се предявяваха на главните обвиняеми: на Зиновиев, Каменев и другите, трябваше да залегнат в основата на предстоящия процес.

Веднъж в разговор с Вутковски Шарок дори изрази учудване от странното усърдие на Рейнголд.

Вутковски, умен и предпазлив човек, помисли и каза:

— Рейнголд приема задачата си като партийна задача. Знаете ли, струва ми се, че той искрено вярва в това. Той е целеустремена и силна личност.

Шарок се престори, че това обяснение го задоволява. Каква е разликата между Вутковски и Рейнголд? Единият съчинява лъжи,

другият се прави, че вярва на тези лъжи. И го прави уж в интерес на партията. Лъжат! И единият, и другият спасяват кожата си. И той, Шарок, си спасява кожата, но не се прикрива с партийните интереси, а изпълнява служебния си дълг — толкоз, нищо повече. Той изпълнява разпорежданията на началника си, не ги изпълнява сляпо, а доколкото съответствуват на закона и на инструкцията — отговорността носят онези, които са издавали тези закони и са подписвали тези инструкции.

Висшият закон е Сталин. И всичко, което се върши в интерес на Сталин, всичко е оправдано. Шарок цял живот бе мразил комунистите. Освен един — Сталин. Сталин сам изтребва комунистите, особено старите комунисти, а нали тъкмо в тях се крие страховитата сила на тази диктатура, те самите безжалостно изтребваха всички, сега дойде техният ред, сега Сталин ги тъпче, господ здраве да му дава. С работата си в органите Шарок завинаги се обвърза с тази система и от здравината и непоклатимостта на системата зависи собственият му живот. Гаранция за тази здравина и непоклатимост е Сталин и само Сталин. И затова Шарок е верен нему и само нему. И затова всичко, което се прави в интерес на Сталин, всичко е оправдано.

Той чувствуваше и разбираше, че от същия този краен извод се ръководи и Рейнголд. Неговите показания Шарок докладваше лично на Ежов, макар и в присъствието на Молчанов или Агранов. Веднъж, преглеждайки показанията на Рейнголд, Ежов забеляза, че на една среща или тържествено заседание, където е бил Рейнголд, е присъствувал Риков, на друга — Бухарин и Томски, а още през двайсетте години Рейнголд е виждал, пак на някакви сбирки, Иван Никитич Смирнов, Мрачковски, Тер-Ваганян и Дрейцер.

— Нещо си мълчи за тези — подхвърли Ежов.

Намекът беше ясен. Още на първия следващ разпит Рейнголд даде показания и подписа, че в заговора са участвували не само Зиновиев и Каменев, но и троцкистите Иван Никитич Смирнов, Мрачковски и Тер-Ваганян, а също и Риков, Бухарин и Томски. Както му бе наредено, Шарок записа имената на Риков, Бухарин и Томски в отделен протокол.

Показанията на Рейнголд, Олберг и Пикел създаваха само *основата* за обвинението на главните участници в предстоящия

процес. Необходими бяха и показания на редови участници в терористичния заговор. Доведените от затвори, заточение и лагери бивши опозиционери не даваха показания. След като се убеди, че делото все така не помръдва, Молчанов свика ново съвещание на следствените групи, вече с участието на самия Ежов.

Шарок не присъствува на това съвещание: по поръчение на Дяков трябваше спешно да замине за Ленинград, там се запозна с делата на няколко бивши зиновиевци, подходящи за участие в процеса или за даване на необходимите свидетелски показания. Избра няколко преподаватели по обществени науки и нареди да ги докарат в Москва.

Щом се върна от Ленинград, Шарок отиде при Дяков.

В кабинета му беше Владимир Николаевич Лунин от отделението, което се занимаваше със социалистическите партии. Шарок и по-рано бе забелязвал, че Лунин упорито се измъква от участие в подготовката на процеса. И този път той обясняваше на Дяков, че се занимава с група анархисти и не може да изостави това дело.

Дяков изкриви устни.

— Анархистите, та анархистите, какви ти анархисти сега?... Вие, другарю Лунин, не знам защо, но никак не се включвате в общата работа. А между другото знаете ли какво каза другарят Ежов на последното съвещание? Другарят Ежов каза, че предстоящият процес има изключително значение за страната, за партията и за международното комунистическо движение. Следователите трябва да бъдем безпощадни към враговете на народа, а *всички*, повтарям, *всички* подследствени са врагове на народа, такова е твърдото убеждение на Централния комитет на партията, на Политбюро и лично на другаря Сталин.

Докато слушаше Дяков, Лунин бършеше с носна кърпа стъклата на очилата си. Завърши тази процедура и погледна Дяков.

— Откъде да знам? Не съм бил на съвещанието.

— Та, значи, ето главното, което каза другарят Ежов: ако някой от вас се колебае, ако се съмнява, ако чувствава, че няма сили да се бори с троцкистко-зиновиевските банди, нека направо и честно си го признае и ние ще го освободим от работа в следствена група. Разбирате ли смисъла на тези думи, Владимир Николаевич? Всеки, който „честно си признае“ своята неспособност да води следствие,

незабавно ще бъде арестуван като човек, съчувстващ на обвиняемите.

Шарок слушаше спокойно дрънканиците на Дяков. Той водеше главния свидетел Рейнголд, който подписваше все нови и нови показания, Шарок ловко проточваше всичко това, срещаше се с Рейнголд всяка нощ, денем съгласуваше показанията му с показанията на другите подследствени и по този начин се пазеше от разпити на безнадеждни троцкисти, особено след несполуката със Звягуро. И добре разбираше защо и Лунин гледа да отбягва тези разпити.

— Аз не бягам от никаква работа — спокойно каза Лунин, — изпълнявам задача, възложена ми от началството. И ако получа от своя началник нареждане да се заема с друго дело, ще се заема. Безспорно вашите подследствени са терористи, но между другото за истински терористи винаги са били смятани *анархистите*, това го знае цял свят... Ако докажете на ръководството, че делата на анархистите трябва да се прекратят, моля, аз ще се заема с това, което ми наредят.

С тези думи Лунин стана от стола — висок, стегнат — и излезе от кабинета.

— Саботьор! — с омраза изръмжа подире му Дяков. — Рафиниран интеллигент!

— Интелигент ли? — учуди се Шарок. — Доколкото знам, бил е помощник-командир на кавалерийски взвод.

— Няма значение. Рафиниран интелигент. И за съжаление Александър Фьодорович (имаше предвид Вутковски) му угажда на капризите.

— Че как — усмихна се Шарок, — и Вутковски е интелигент.

Валентин Олберг бе дал показания, че в създадената от него в педагогическия институт в Горки терористична група между другите преподаватели и студенти са били и преподавателят по история Соколов, комунист, и преподавателят по химия Нелидов, безпартиен, при това дворянин и внук на царския посланик във Франция.

Дяков бе сметнал, че Нелидов е по-лек обвиняем и с негова помощ ще успее да свърже троцкистите с царската аристокрация, затова го бе взел за себе си, а Соколов бе дал на Шарок.

Но действителността показва друго. Като опитен пропагандист Соколов прекрасно разбираше: съдът ще представлява акция, насочена срещу Троцки, Зиновиев, Каменев, съдиите ще изпълняват единствено

волята на Сталин и неговата съпротива ще бъде безсмислена. Затова заяви на Шарок, че разбира задачата, поставена пред следствието, и смята, че е длъжен да помогне. Още повече че като преподавател по история дълги години е внушавал на студентите си омраза към Троцки и самият той е пропит от тази омраза.

Шарок не се стремеше да конкретизира начина, по който студентите от педагогическия институт в Горки са смятали да убият Сталин, разбираше, че всяка измислица само ще постави под съмнение самия факт на това намерение. С една дума той се справи лесно със Соколов и на другата сутрин сложи на бюрото на Вутковски неговите показания.

Много по-различно тръгна делото на Нелидов. Обратно на очакванията на Дяков, той се оказа труден, може би най-трудният от всички подследствени, за семейството си не се тревожеше, почти всичките му близки бяха починали. Нелидов не изпитваше никакви чувства и към партията, тъй като никога не бе членувал в нея.

Веднъж Шарок се отби при Дяков и видя Нелидов: млад мъж на около трийсет и пет години, умни очи, високо чело. На Шарок му се стори, че той изпитва известна боязън от Дяков, който, ожесточен от несполуките си, бе изгубил обичайното си самообладание, изпадаше в бяс, в истерия, крещеше на Нелидов. Виновна усмивка сменяше уплахата по физиономията на подследствения, но той нищо не подписваше.

Този втори следствен провал заплашваше Дяков с недоволство от страна на началството и с вероятно отстраняване от следствието, с отстраняване изобщо от централния апарат на НКВД. Шарок смяташе, че за Дяков това би било най-добрият изход от положението. Но Дяков не мислеше така, той на всяка цена искаше да докаже способностите си за работа в новите условия. Такава възможност скоро му се откри или поне така изглеждаше отначало.

Според версията на Олберг студентите от педагогическия институт в Горки смятали да убият другаря Сталин с пистолет.

Началникът на управлението на граничните войски Фриновски, който присъствуваше на обсъждането на този вариант, се разсмя:

— От колоната манифестиращи по Червения площад да улучат с пистолет застаналия на Мавзолея Сталин? Знаете ли какво е разстоянието? Сигурно имате далекобойни пистолети, ами покажете

ми ги, защото аз изобщо не бях чувал за такива. Не сте ли виждали кордона от милиционери, които не биха позволили на никого да излезе от редиците и да се затича към Мавзолея? Значи такива снайперисти имало в педагогическия институт в Горки, а? Дайте ги на мен, с тях ще заменя цяла дивизия в моите войски.

Всички разбираха, че Фриновски е прав. И макар че следствието бе готово да приеме какви ли не нелепости, като смяташе, че на съда в устата на обвиняемите те ще звучат що-годе правдоподобно, вариантът за стрелба с пистолет по Мавзолея беше просто глупав.

Молчанов поморавя. И той разбираше, че вариантът е глупав, но смяташе за по-важно подсъдимите да признаят самия факт, че са подготвяли терористичен акт, а пък по кой начин — това според него можеше да мине незабелязано в общия поток на обвиненията. Сега Фриновски го лиши от тази възможност.

Дяков поиска думата. Той стана и предложи друг вариант — бомба! В хода на следствието той се занимава с преподавателя по химия Нелидов — защо Нелидов да не произвежда бомби в химическата лаборатория при педагогическия институт? Вярно, той се опъва, не признава, но ако му представим свидетелски показания и *веществени доказателства*, всичко ще си признае.

Тази идея допадна на Молчанов. Първо, версията с бомбата звучеше по-убедително, отколкото с пистолета, и второ, важен беше моментът с *веществените доказателства*, защото в делото нямаше никакви *веществени доказателства* — нито документи, нито писма, нито позиви, абсолютно нищо, освен признанията на самите подсъдими. А пък в институтските лаборатории положително ще се намерят някакви взривни вещества.

Начаса в Горки бе изпратен Дяков с група служители, скоро те се върнаха и на съвещанието при Молчанов Дяков сложи на масата няколко кухи ръждиви метални топки с диаметър 6–7 сантиметра, заяви, че това са бомбени гилзи и прочете скалъпен в Горки официален документ, че телата на бомбите навремето са били скрити в двора на института от студенти-терористи, за да бъдат по-късно напълнени с взривни вещества. Дяков оповести и заключението на градския военен комисариат в Горки, че това наистина са бомбени гилзи и ако се напълнят с взривно вещество, ще притежават голяма разрушителна сила.

Това официално заключение подействува внушително, но не на всички.

Началникът на специалния отдел Гай подържа в ръка една от топките и се усмихна иронично.

— Тези топки стават за бомби толкова, колкото и за да сготвиш от тях кокоши котлети. Всеки артилерист ще ви го каже, всеки готвач ще го потвърди.

Възцари се тягостно мълчание. Но на Молчанов очевидно много му се искаше да представи на съда „бомбите“ и по този начин твърдо да обоснове обвинението в терор, а може вече и да бе докладвал за това горе, тъй че сега нямаше накъде да отстъпва.

— Представете тези топки на Нелидов — нареди той на Дяков, — а ако се опъва, доведете го при мен.

Погледна към Шарок.

— Помогнете на другаря Дяков.

Това беше предупреждение за Дяков: на подчинения му се оказва по-голямо доверие, отколкото на самия него.

Нелидов се засмя, щом видя топките, и обясни защо те *по никоя начин* не могат да послужат за приготвяне на бомби.

Интелигентният, деликатен Нелидов вече беше страшно измъчен, но се държеше твърдо. Шарок дори изпитваше тайна симпатия към него, специално прочете от енциклопедията статията за рода Нелидови — старинен дворянски род, известен още от времето на Йоан Трети, петстотин години са това, а не като нашите новоизпечени владетели, дето смятат, че и от магарето става кон. И се държи като истински руски аристократ.

Шарок разбираше: голяма тактическа грешка беше, дето показаха на Нелидов тези топки, това му даде да разбере, че следствието не разполага с никакви данни срещу него и още повече укрепи твърдостта и упорството му. И този път Нелидов не даде показания.

През нощта го заведоха при Молчанов.

Молчанов строго изгледа Нелидов и сърдито попита:

— Какво се втелявате, защо не давате показания?

— Вижте какво — отговори Нелидов, — не съм свикнал да лъжа, още по-малко мога да си позволя да наклеветя невинни хора — своите студенти и колеги.

Молчанов го прекъсна:

— Кого наричате невинни хора? Вие трябва да потвърдите показанията на другите обвиняеми, това, което отговаря на истината и което само вие отричате. Или може би всички лъжат и само вие казвате истината?

— Да, аз казвам истината. И няма да чуете от мен нито една лъжлива дума.

Молчанов повиши глас:

— Нелидов, предупреждавам ви за последен път: не се втелявайте! Ще намерим начин да ви избием дворянското високомерие. Не забравяйте: ние се справихме с цялата ви класа, с цялата ви държава, с вашите армии, а пък с тебе, само един човек, ще се справим като две и две — четири.

Неочаквано Нелидов закрачи към бюрото на Молчанов. От изненада Молчанов дори отскочи.

Нелидов опря длани в бюрото и втренчен право в очите на Молчанов, каза:

— Не ме е страх от вас, запомнете това. Можете да правите с мен каквото пожелаете, но никога няма да наклеветя себе си и невинни хора, запомнете го, никога.

24.

В началото на юни на пленума на ЦК Сталин изнесе доклад за проекта за Конституция на СССР. Пленумът одобри проекта и взе решение да се свика Всесъюзният конгрес на Съветите за неговото обсъждане.

Но основен на пленума бе въпросът за смяната на партийните документи.

Решението за смяна на партийните документи бе взето през декември 1935 година на пленум на ЦК. Бе направена равностойна относно партийната чистка, започната още през 1933 година, тя бе обявена за приключена. Но в хода на чистката се бе изяснило, че партийната отчетност е занемарена, някои партийни членове имат по два партийни билета, в картоните е пълна бъркотия, партийните билети попадат във вражески ръце. И тогава бе решено да се направи смяна на партийните документи.

Това беше НЕГОВА идея. В какво се състоеше смисълът на тази идея? В това, че външно процедурата изглеждаше чисто техническа. А в действителност смяната на партийните билети означаваше всеобща, тотална, щателна проверка на всеки комунист.

В този смисъл чистките не постигаха целта си. Излизаше комунистът на трибуната, разказваше за себе си, след него се изказваха и други, приятелите хвалеха, враговете плюеха, а решаваща роля играеше партийният стаж. „Членът на партията от април 1917 година“ беше безгрешен, а пък „членът на партията от 1905 година“ — същински светец. Такива чистки не разкриват истинския облик на комуниста.

Друго нещо е проверката на партийните документи, в хода на която щателно ще бъде проучена цялата биография на комуниста, всяка година, всеки ден от живота му, връзките му — роднински, приятелски, служебни, неговите изказвания, неговото досие в органите на НКВД, писмените му обяснения относно една или друга неяснота в биографията.

Смяната на партийните документи е добра основа за кадровата революция. Всеки комунист трябва да се чувства под постоянен, зорък и неотслабващ контрол.

Наложи се лично ТОЙ да говори по този въпрос, да призове местните партийни организации не просто да преписват картоните, а да сменят партийните билети само на онези, които са минали през всестранна и най-детайлна проверка. Наложи се публично да напомни на цялата партия, че задължително качество на всеки болшевик в сегашните условия е умението да разпознава врага, колкото и добре да е маскиран той. Наложи се да напомни, че партийните организации имат право да не издават партийни билети на онези членове на партията, които не са оправдали званието комунист.

Юни беше напрегнат. Втория доклад за проекта за Конституция на СССР той изнесе седмица след първия на заседанието на Президиума на ЦИК на СССР — бъдещата конституция вече се нарича Сталинска; среща се с авиаторите, разговаря с Губкин за нефта на Урал, заедно с Каганович и Орджоникидзе разгледа Переривинския шлюз на канала Москва — Волга. Строителството на канала трябваше да бъде завършено идната година, Москва щеше да стане пристанище на пет морета — Бяло, Балтийско, Каспийско, Азовско и Черно. Каналът щеше да реши проблемите за водоснабдяването на Москва, за оводняването на реките Москва, Клязма, Яуза и Уча, а също и проблемите за почивката на московчани. Каналът Москва–Волга беше съставна част от генералния план за реконструкция на Москва, от НЕГОВИЯ план.

Сталин разгледа площадките, където щяха да се издигат монументалните фигури на основоположниците на съветската държава Ленин и Сталин по проект на скулптора Меркуров.

Мястото бе избрано сполучливо, оттук монументите щяха да се виждат добре.

На осми юни ТОЙ посети в Горки болния Горки. С него бяха Молотов и Ворошилов. А десет дена по-късно, на осемнайсети юни, Горки почина. Бе обявен всенароден траур и на двайсети юни Горки бе погребан на Червения площад.

Потресен ли бе ТОЙ от смъртта на Горки? Всеки умира в отредения му час. Като творец Горки се бе изчерпал. Разбира се, връх на неговото творчество беше „Егор Буличов“. Колкото до „Клим

Самгин“, ТОЙ и до ден-днешен не може да прочете тая мудна история. Да, не му беше призвание на Горки да пише епопеи, за епопеята са нужни крупни исторически фигури, а какви фигури има в „Клим Самгин“?! „Детство“, „Сред хората“, „Моите университети“ — това са хубавите произведения на Горки, животът там е истински, а не измислен като в „Клим Самгин“. Уж искаше да пише за НЕГО, но все „събираше материал“, нещо май дълго го събира. Вярно, тогава, по повод „Момичето и смъртта“, ТОЙ го поласка: „Тази творба е по-силна от «Фауст» на Гьоте.“ И сравнение не можеше да става. Но ТОЙ не само го каза, ТОЙ го и написа, остави го в историята, показа на Горки, че цени близостта си с него повече от съда на потомците. Все му е едно как литературоведите ще тълкуват тези думи след сто години, важно е как сега Горки тълкува в страната и в света НЕГОВАТА политика.

Горки си свърши работата — обедини интелигенцията. За да подчиниш един народ, трябва или да унищожеш, или да купиш интелигенцията му. Или още по-правилно — една част да унищожеш, друга да купиш и да я държиш под страх. Горки изпълни тази мисия, като каза: „Когато врагът не се предава, унищожават го“, той внесе солиден влог от името на интелигенцията в делото на кадровата революция. Но писателите не винаги и не докрай осъзнават какво говорят, често заради ефектната дума, красивата фраза пренебрегват смисъла на казаното, говорят не точно каквото мислят. Не се знае как би се държал Горки по време на процесите срещу Каменев, Пятаков, Бухарин и другите негодници, сред които има много негови лични приятели.

Тъй че добре направи, като умря, навреме умря. Умря си с одобрението на кадровата революция: „Ако врагът не се предава, унищожават го.“ Остави лозунг, хубав лозунг.

Той се държеше, общо взето, лоялно. Понякога се опитваше да рита, лани се наложи да му стегне юздите чрез статията на Панфьоров, за да му покаже, че у нас няма неприкосновени. Нали и сам другарят Горки казваше, че изкуството и литературата трябва да се развиват в условията на свободна размяна на мнения. Точно това направи Панфьоров — *свободно* си изказа мнението.

Горки разбра всичко. И не се опъваше. Нанесоха удар на Шостакович, на композиторите-формалисти — не гъкна, натриха носа

на архитекта Мелников и на другите архитекти-формалисти — не гъкна, удариха художниците-цапачи, между които и брата на Каменев — пак не гъкна. За тях хайде, други изкуства са, не е литература. Но ето че през март притиснаха Булгаков, а това вече се отнасяше за литературата, за драматургията, където Горки е първият човек — и той пак думица не издума...

И все пак не беше докрай сигурен човек. Седемнайсета година го доказа, отношението му към Октомврийската революция го потвърди. И не се знае как щеше да реагира на кадровата революция. Може би нямаше да иска да се компрометира пред така нареченото световно обществено мнение.

Тъй че добре направи, като умря, навреме умря. Паметта му трябва да се увековечи, името му трябва да остане в народната памет. „Ако врагът не се предава, унищожават го.“ За интелигенцията той трябва да остане пример за служене на партията и на съветската държава, пример за преданост на днешното ръководство.

Но независимо от чиято и да било смърт, животът продължава. Той трябва да продължава. По НЕГОВА инициатива бяха приети изключително важни решения „За работата на висшите учебни заведения“, „За забраната на абортите“, „За педологическите извращения“.

Тези постановления трябва да осигурят прираста на народонаселението, укрепването на семейството, правилното обучение на подрастващото поколение както в училищата, така и във висшите учебни заведения.

Новата държава трябва да се създава върху твърди основи. Революцията премахва стария ред, но тя е длъжна да създаде нов ред, твърд и непоклатим. За целта тя е длъжна да използва отработени през вековете, утвърдили се и оправдали съществуването си форми на живот и бит. Ако са били разрушени от революцията, те трябва да се възстановят.

Не бива да се допуска разрушаване на семейството чрез безпрепятствени разводи, освобождаването от семейни задължения, от грижи за децата деформира членовете на обществото, превръща ги в хора, които не носят отговорност за живота на своите близки, в хора без задължения и грижи.

С децата не бива да се правят педологически експерименти, детето не бива да се изучава с помощта на безсмислени, глупави и вредни анкети и тестове, да се превръща то в опитно зайче за всякакви учени шарлатани. Детето трябва да се учи и възпитава, така както са го възпитавали винаги, както учиха и възпитаваха НЕГО. Разбира се, *съдържанието* на обучението и *целта* на възпитанието сега са други, но същината — да обучаваш и възпитаваш — си остава.

Именно затова той намери време за разговор с участниците във фестивала на хоровите ансамбли. Хоровото пеене е истински народно пеене, самият ТОЙ някога пееше в хор, то развива у човека чувство на колективизъм, и то чувство възвишено, естетично. Това трябва всячески да се подкрепя и поощрява.

На девети юли вечерта от Тбилиси се обади Берия.

— Другарю Сталин! Днес бюрото на краевия комитет заслуша съобщението на Народния комисариат по вътрешните работи на ЗСФСР^[1] за разкриването на контрареволуционна терористична организация в Грузия, Азербайджан и Армения. Сериозни обвинения в недостатъчна бдителност бяха отправени към секретаря на ЦК на Армения Ханджян. Ханджян категорично отхвърли обвинението. Вечерта, преди един час, той дойде при мен, държа се предизвикателно, обвини ме в избиване на стари партийни кадри, във фалшифициране историята на партията. Беше крайно възбуден, направо бесен, заканваше се да ме убие, замалко да изпълни заканата си, но аз го изпреварих и при самозащита го застрелях.

Сталин не отговори нищо.

— Чувате ли ме, другарю Сталин?

— Чувам — тихо отговори Сталин.

И продължи да мълчи.

Мълчеше и Берия.

Най-сетне Сталин попита:

— Каква версия представихте пред апарата?

— Самоубийство.

— А публична версия?

— Мисля да бъде същата.

— На колко години беше?

— На трийсет и пет.

Сталин помълча, после каза:

— Утре при вас пристига със самолет ръководен служител от ЦК.

И затвори телефона.

Стана.

Разходи се из кабинета.

Един секретар на краевеи комитет бе застрелял в своя кабинет първия секретар на ЦК на републиканска компартия.

Първият такъв случай в партията.

То се знае, Берия не се е отбранявал и не се е защитавал. Ханджян не е посягал на него — не е такъв човек, лош човек е, но не е такъв, не може да убие секретар на краевеи комитет, разбира какво го чака за такова нещо.

Берия, разбира се, просто го е застрелял. Но пък и честно си го признава пред НЕГО. Можеше да излъже, че Ханджян сам се е застрелял, да подбере свидетели, да състави протокол. Всичко можеше. Не, не посмя да излъже НЕГО. Разбира се, престъпник е, но верен престъпник.

Безспорно на Берия му беше трудно. Закавказието не искаше да го признае — през 1931 година от представител на ОГПУ — хоп, първи секретар на ЦК на Грузия, а през 1932-а — първи секретар на Закавказкия краевеи комитет, редови чекист, дори не член на ЦК на ВКП (б), и това в Грузия, където има стари, известни партийни кадри, членове на ЦК на ВКП (б). Например Мамия Орахелашвили, член на партията от 1903 година, Картвелишвили, член на партията от 1910 година, се имат за създатели на Закавказката партийна организация и не щеш ли — някакъв си Берия, следовател от ЧК.

ТОЙ опозна отблизо Берия през 31-а година, когато почиваше в Цхалтубо.

Берия, тогава пълномощен представител на ОГПУ на СССР в Закавказието, пое лично НЕГОВАТА охрана, създаде троен пръстен от 250 чекисти и месец и половина не се отдели на крачка от НЕГО.

За месец и половина може да се опознае един човек. ТОЙ добре го опозна. Берия МУ представи изчерпателни данни за всички ръководители в Закавказието, от подробни по-подробни агентурни сведения за всеки от тях. ТОЙ научи какво е говорил всеки за НЕГО, какво е мислил за НЕГО. Правилно го информира, честно, потвърди всичко, в което ги бе подозирал самият ТОЙ. Всички те бяха против

„преразглеждането на историята“ — така наричали утвърждаването на НЕГОВАТА истинска роля в историята на дореволюционен Кавказ. Те, видите ли, били „свидетели“, те, видите ли, били „преки участници“. От всички „стари болшевики“ те бяха най-неприемливите, въобразяваха си, че са равни с НЕГО, въобразяваха си, че са същите като НЕГО „участници в революционната борба в Закавказието“. Именно техните истински мисли, техните истински настроения бе изразил простодушният Авел в своята брошура. Берия ги бе разбрал правилно, знаеше им и кътните зъби.

Берия му разказа и за себе си. Разказа му подробно, а дали е било честно — никой не знае. Бил роден в село Мерхеули, близо до Сухуми, учил в Баку в техническо училище, през март 1917 година влязъл в партията, работил в нелегалност. По поръчение на партийната организация се свързал с мусаватисткото разузнаване.

Берия наблегна особено на този факт, изреди имената на всички членове на Бакинския комитет, взели това решение, сложи на масата техните писмени потвърждения, че са му дали такова поръчение.

ТОЙ не погледна хартишките, побутна ги. Разбираше, че хартишките са в ред, иначе Берия нямаше да ги представи. Но този човек беше в ръцете му: бил е свързан с мусаватисткото разузнаване. И когато изпращат някого на разстрел като бивш провокатор, той вече няма време да доказва дали е бил свързан с тайната полиция доброволно, или по партийно поръчение.

Във всеки случай този човек умее да служи, ще служи и знае как да служи.

Там, в Цхалтубо, ТОЙ реши: именно Берия е човекът, който може да се справи с тази надута каста в Закавказието. Но за целта той трябва да разполага с достатъчна власт. На поста ръководител и ОГПУ не ще може да се справи с тях. На поста ръководител на ОГПУ той изцяло ликвидира остатъците от мусаватисти, дашнаки, меншевики, разправи се с троцкистите, но за кадровата революция в Закавказието трябваше да бъде партиен ръководител на Закавказието. Само от този висок пост Берия би могъл да смени хората, да се освободи от ненужните, да издигне нужни.

Веднага след като се прибра в Москва през есента на 1931 година ТОЙ извика в ЦК ръководителите на Закавказкия краев комитет от всичките три републики — Грузия, Азербайджан и

Армения. Дневният ред на съвещанието не беше обявен. ТОЙ говори цял час — за икономиката, за националните въпроси, за други неща, говори спокойно, искаше да уреди всичко с добро. И вече като ставаше, каза:

— А какво ще кажете да формираме ръководството на Закавказкия краев комитет така: първи секретар — Лаврентий Картвелишвили, втори — Лаврентий Берия.

Видя реакцията им: сякаш онемели, те седяха втрещени, дори не помръднаха от местата си, макар че ТОЙ вече бе станал.

И само Картвелишвили рязко отговори:

— Аз няма да работя с този мошеник.

Ето как посмя да МУ отговори Лаврентий Картвелишвили, с нелегално име отпреди Лаврентиев. Впрочем през трийсет и първа година те още си позволяваха какво ли не. Позволяваха си да ГО обвиняват, че препоръчва за ръководител на партийна организация един мошеник.

Всички се позасмяха. И Орахелашвили, и Мусабеков, и Буниат-Заде, и другите. Дори един най-обикновен служител от краевия комитет, завеждащият организационния отдел Снегов, и той си позволи да се засмее. ТОЙ няма да забрави тези усмивчици.

И само Ханджян не се усмихна. Остана да седи с каменно лице, разбираше, че усмивките са неуместни тук. Хитър е. А хитрите хора са опасни.

И тогава ТОЙ каза:

— Добре, заминавайте си. Ще решим въпроса в работен порядък.

Разбира се, тогава ТОЙ постъпи, както бе решил. Лаврентий Картвелишвили (ТОЙ му нареди да носи само името Лаврентиев) бе изпратен на партийна работа в Сибир, първи секретар направиха Мамия Орахелашвили, втори — Берия.

След няколко месеца преместиха Орахелашвили в Москва, направиха го заместник-директор на института „Маркс — Енгелс — Ленин“.

Първи секретар на Закавказкия краев комитет стана Берия.

През тези почти пет години той се изяви добре. Цялото предишно ръководство на Грузия бе пръснато по други партийни организации. Смени всички секретари на районни комитети, претръска целия апарат, успешно провежда в мащабите на Закавказието

кадровата революция, сам я провежда, без Ягода и без Ежов, като секретар на краев комитет има пряка връзка с НЕГО. Ягода и Ежов в случая не са необходими. ТОЙ и Берия най-добре познават обстановката на Кавказ.

В Азербайджан си има свой човек — Багиров. Багиров се справи и с Мусабеков, и с други недоволни. Недоволството, разбира се, остана, но то скоро ще изчезне заедно с недоволните.

Виж, Армения е костелив орех за Берия. Ханджян му пресядаше на гърлото. Ханджян не признаваше и не можеше да признае Берия: защо Берия, а не той, Ханджян, и двамата са партийни членове от 1917 година, но той, Ханджян, е с две години по-млад, Берия до 1931 година е бил на чекистка работа, а Ханджян още през двайсет и първа беше секретар на Ереванския градски комитет на партията, а от 1930-а — първи секретар на ЦК на компартията в Армения. Той е истински, кадрови партиен работник, а Берия е парашутист, от органите, и всички знаят за какво им е спуснат. И затова Ханджян не допускаше несправедливости спрямо своите арменци, защитава дори своя народен комисар по просветата Степанян. Как му беше името? Нерсик. Защищаваше Нерсик Степанян, когато той кучи син разкритикува книгата на Берия „Към въпроса за историята на болшевишките организации в Закавказието“.

Берия написа тази книга по НЕГОВА поръка. Тази книга беше опровержение на лъжливите измислици на Авел Енукидзе. В нея бе правилно осветлена НЕГОВАТА роля в историята на болшевишката партия изобщо и в Закавказието в частност. Книгата не бе лишена от недостатъци, но какъв литератор е Берия? Носеха се и слухове, че не я е писал той. Какво значение има? Книгата е нужна. Всички разбират това. А Степанян я осмя, разкритикува я, видите ли, за нейната псевдонаучност и многобройните фалшификации. Срещу кого се опълчи Степанян? Срещу Берия ли? Не, опълчи се срещу НЕГО, опълчи се срещу възстановяването на НЕГОВАТА неоспорима роля в историята на партията. Берия поиска Степанян да бъде разстрелян като враг на народа. Ханджян не позволи. Осъди Степанян, но не позволи да го разстрелят. Не дава никого да закачат. Хитър човек. Двуличен човек.

ТОЙ си спомни как през трийсет и втора или трийсет и трета при НЕГО в Сочи пристигна група арменци. Поседяха, пийнаха си. После

излязоха на терасата, слънцето напичаше. Ханджян погледна краката МУ и попита:

— Не ви ли е горещо с ботуши?

Негодник. Та нали това е НЕГОВИЯТ облик, с който всички са свикнали. Обликът на вожда. Такъв ГО познават народът, страната, целият свят. С любезна, съчувствена усмивчица го попита. Смяташе с усмивчицата да скрие от НЕГО подигравката, прозвучала във въпроса. Мерзавец!

— Не! — отговори ТОЙ на Ханджян. — Не ми е горещо. Но ми е по-лесно да разбия нечия мутра.

Ханджян се усмихна любезно. Но всичко разбра. И то се знае, стана още по-голям враг.

И все пак да застреляш в кабинета си секретар на Централен комитет на републиканска комунистическа партия — това е един-единствен по рода си случай.

Как се бе разбеснял Ленин, когато научи за плесницата, която Орджоникидзе удари на Кобахидзе! Искаше Орджоникидзе едва ли не да бъде изключен от партията. А какво представлява този Кобахидзе? Обикновен член на ЦК на Комунистическата партия на Грузия. Хем е и уклонист...

Не познаваше Владимир Илич кавказкия характер, не познаваше както трябва Серго Орджоникидзе: Серго може да удари плесница, а после да пие вино, да се прегръща и целува с човека, на когото е ударил плесница.

Вярно, Ханджян е мерзавец. И все пак да го застреляш в кабинета си, без съд и следствие?!

А, от друга страна — да загуби Берия?

Сталин се обади на Поскръобишев да извика при него Маленков. Маленков се яви.

Сталин го погледна мрачно.

Гледа го дълго.

И Маленков разбра: Сталин или е недоволен от нещо, или ще му възложи сериозна задача.

Без да покани Маленков да седне, Сталин, разхождайки се из кабинета, каза:

— Днес в кабинета на Берия се е застрелял Ханджян. Не е издържал тежестта на обвиненията, че проявява ниска бдителност.

Поръчайте самолет за утре сутринта и заминете за Тифлис. Погрижете се всичко да мине спокойно.

Помълча, после допълни:

— И най-важното. Кажете на Берия: да напише всичко, което ми говори днес по телефона, да го подпише, да го сложи в плик, да запечата плика с червен восък и да ми го изпрати по вас. Когато се върнете, ще ми предадете плика лично. Документът, който ще напише Берия, не бива да бъде адресиран до никого, нито до мен, нито до някой друг. Просто изложение на фактите и подпис. Това е! Изпълнявайте!

На вратата Сталин спря Маленков:

— Съгласувайте с Берия състава на новото ръководство на Армения. Окончателно ще решим този въпрос след вашето завръщане. Постарайте се да се върнете вдругиден сутринта.

След два дена Сталин отвори донесения от Маленков илик. Берия бе изпълнил всички НЕГОВИ изисквания, подробно бе изложил обстоятелствата, при които застрелял Ханджян. Писмото беше без адрес. Берия не споменаваше телефонния разговор със Сталин и НЕГОВОТО име.

Сталин прибра писмото на Берия в личния си сейф.

А след още два дена Сталин и Ежов приеха ръководителите на НКВД — Ягода, Агранов, Молчанов и Миронов.

Обяснявайки, Молчанов разтвори на масата карта, на която бяха отбелязани графически връзките на Троцки с ръководителите на „Обединения център“ в СССР.

Сталин остана недоволен от доклада на Молчанов:

— Неубедително. Голи приказки. Трябва да имаме документи, писма, бележки...

— Нямаме такива документи — отговори Молчанов.

Сталин си отбеляза твърдостта на този отговор: не искат да фабрикуват документи, страх ги е, от какво ги е страх? Щом подсъдимите са съгласни да дадат показания, защо да не могат да потвърдят *истинността* на представените документи? Да не би някой да поиска съдебна експертиза? Кой ще я поиска?

Молчанов, пък и всичките тези хора са в плен на своите формалистични представи. Какъвто и протокол да подпише подсъдимият, за тях той е истински документ, а от неистински документи ги е страх... Талмудисти... Или си мислят, че като дава *такова* нареждане, ТОЙ лично ще се заеме с това? А, не, такива въпроси те трябва да си решават сами.

— Нямате документи — повтори Сталин, — какво имате тогава? Приказки? С кого сте си приказвали? Със Седов? Неубедително. Указанията трябва да произлизат лично от Троцки. Голцман твърди, че е получил указание от Седов. Но Голцман може би лъже? Може да се е срещал не със Седов, а с Троцки?

Молчанов разпери ръце.

Нямат какво да му възразят, помисли си Сталин, тук вече изобщо не могат да му възразят, няма и от какво да се страхуват, ще му представят документче, ще му представят подписан от Голцман протокол. А къде и как се е срещнал Голцман с Троцки — това си е тяхна работа. Троцки е бил в Дания, Голцман в Германия — не е далече, може да са се срещнали.

Молчанов не възрази, значи си е взел едно наум. И Ягода и Агранов мълчат, значи и те са си взели едно наум.

После Миронов докладва за хода на следствието: кой е дал показания и какви именно, кой не е дал и упорствува.

Сталин внимателно го изслуша, после учудено вдигна вежди.

— Каменев не си признава? Как е възможно?

— Да, не си признава.

— Как е възможно да не си признава? — злоецо повтори Сталин.

— Не си признава.

— Такива ги е свършил и да не си признава?

— Не, не си признава.

— Не му ли е жал за живота?

Миронов сви рамене.

— И не му е жал за живота на децата му?

Миронов не отговори.

— Той има двама сина. Нима не му е жал нито за големия, нито за малкия?

Миронов не знаеше какво да отговори...

— Какво мълчите?! Вас питам!

— Мисля, че му е жал.

— Ах, вие, значи, мислите така! — злобно продума Сталин. — Тогава не ми казвайте, че Каменев или Зиновиев, или друг там някой още не дават показания. — Тежкият му поглед обходи всички. — Кажете им, че каквото и да правят, както и да се измъкват, няма да спрат хода на историята. Или ще спасяват кожата си, или ще пукнат, така им кажете! Ако искат да живеят, да дават показания! Поработете с тях, поработете, докато не припълзят до вас по корем с показания в зъбите!

Всички мълчаха. Когато Сталин беше разгневен, всяка непредпазлива дума можеше да струва скъпо на онзи, който я произнесе.

След паузата Сталин — вече спокойно, полугласно — каза:

— А на Зиновиев кажете: ако се съгласи доброволно да застане пред съда, пред открит съд, и си признае всичко, животът му ще бъде запазен. Ако ли не, ще го съди военен трибунал. И ще бъде разстрелян. И всичките му съмишленици, сегашните и предишните, ще бъдат разстреляни. Ако не му е нужен собственият му живот, да помисли за живота на хората, които е завлякъл в своето тресавище.

Ягода и помощниците му излязоха.

Сталин стана, разходи се из кабинета. Надигна се и Ежов, но Сталин му направи знак да остане на мястото си.

— И колко души реално ще могат да извадят пред съда?

— Шестнайсет.

— Осем от тях струват нещо — позасмя се Сталин, — останалите за нищо не стават.

— Останалите са изпълнителите — предпазливо произнесе Ежов.

Сякаш не чул отговора му, Сталин продължи:

— Докараха почти четиристотин души, а успеха да склонят само шестнайсет. Добра работа, няма що.

Ежов много добре разбираше, че тези упреци са по адрес на Ягода, разбираше също, че Сталин очаква той да реагира на думите му, но още не бе усетил как точно трябва да реагира.

— Миронов и Молчанов работят добре, особено Миронов — продължи Сталин, — но са формалисти, талмудисти, протоколът за тях е всичко! Защо протоколът е всичко за тях? Искат да се застраховат с протокола, та евентуално да се оправдават с него, да излязат сухи от водата. Но се пита кога „евентуално“? От каква „евентуалност“ се страхуват? От падането на съветската власт ли? Е, ако съветската власт падне, първо тях ще обесят, с никакви протоколи няма да се оправдаят, никой няма да им погледне протоколите. От какво се страхуват тогава? От смяна на партийното ръководство ли? За такава евентуалност ли се застраховат? Изглежда, застраховат се именно за такава евентуалност. Още повече че са хора на Ягода. А Ягода саботира подготовката на процеса. Саботира я. Саботира я по същата причина. Но не се опасява от смяна на ръководството като Молчанов и Миронов, а се надява на смяна на ръководството, уверен е в смяната на ръководството.

Сталин отиде до бюрото си, придърпа до него столовете, на които преди малко бяха седели Ягода и неговите помощници.

— Но нека проведе този процес, не бива да му пречим. На този процес обаче той трябва да подготви и следващия. На този процес трябва да свършим със зиновиевците, на следващия — с троцкистите. Нека назоват имена... Имена, имена и пак имена. Те трябва да разберат: колкото повече видни троцкисти назоват, толкова повече укрепва версията им за Троцки, толкова по-голяма помощ ще окажат на съда, толкова повече шансове имат да запазят живота си. Повтарям: имена, имена и пак имена. Колкото по-известни са имената, толкова по-добре. Това трябва да искаме от Ягода, от неговите помощници, от всички следствени групи. Мисля, че вие трябва по-отблизо да се заемете с работата на този апарат, постепенно да поемете следствието в свои ръце. Ягода не е сигурен човек. Но повтарям, той трябва да доведе докрай този процес, процеса срещу Зиновиев и Каменев.

Сталин продължи бавно да се разхожда из кабинета.

Ежов търпеливо чакаше, разбираше, чувствуваше, че сега Сталин ще му каже нещо важно, може би най-важното.

— Всички троцкисти в миналото са били военни. Все още ги има много в армията. Командирът на дивизия Шмит например през 23-а година гласува за опозицията, разправят, че скъсал с нея, но кой ще му повярва, той е близък приятел на Примаков, толкова по-зле за Примаков, по-внимателно да си е избирал приятелите. Разбира се,

другарят Якир ще защитава Шмит и Примаков, но нека другарят Якир изчака следствието да приключи. Командирът на дивизия Путна също, гласува през 23-а година за опозицията. Неискрен човек, между другото близък приятел и съученик на Тухачевски, и техните връзки трябва да се проверят, интересно какво ще каже Путна за своя приятел и покровител другаря Тухачевски. Мисля, че особено интересни са връзките на другаря Тухачевски с германските военни кръгове. Донесохте ли материалите?

— Да. — Ежов отвори папката си.

— Кажете какво сте събрали?

Ежов извади най-горния лист от папката.

— Биографични данни...

— Не ми трябва. Знаем биографията му. Какво имате във връзка с Германия?

Ежов извади друг лист.

— Първо, пленът в Германия. За пръв път е бил пленен на 19 февруари 1915 година в Карпатите, държали са го в приморския лагер за военнопленници Щралзунд. Избягал. Заловен три седмици след бягството — търсел лодка за Швеция. Затварят го в лагера Бадцуер в Мекленбург, избягва, задържан е близо до датската граница. Затварят го във войнишки лагер край Мюнстер, избягва, заловен е на 30 метра от холандската граница. След това е хвърлен в крепостта Кюстрин, форт Цоридорф, отново се опитва да избяга, като изкопава подземен тунел, но е задържан тъкмо в него и прехвърлен във форт № 9 на Баварската крепост Инголцат, предназначена за бегълци рецидивисти. От нея избягва късно есента на 1917 година, и този, петия път, вече успешно.

— Какво е разстоянието от тази Баварска крепост до руската граница? — попита Сталин.

— Хиляда сто и двайсет километра.

— И как е изминал такова разстояние? Един руски офицер?

— Той свободно владее немски и френски.

— Това не е достатъчно, за да измине такова разстояние през вражеска страна. Кой му е помагал?

— Няма данни по този въпрос. Избягали са с офицера Черновецки. Но Черновецки след три дена го заловили, а Тухачевски избягал.

— Заловили единия, а другият избягал. Интересно. Попаднали на следите им, арестували единия, а другия не, оставили го да измине свободно хиляда километра. Интересно, много интересно. Продължете!

Ежов взе друг лист.

— Сега официалните посещения. За пръв път Тухачевски е бил в Германия през 1923 година като офицер за свръзка от висшето командване на Червената армия, командирован към райхсвера. Участвувал е в подготовката на съветско-германските военни преговори и съглашения в съответствие с германо-съветския Рапалски договор, после — в инспекционна обиколка след сключването на военното съглашение, по-късно два пъти между 1926-а и 1932-а по въпросите на военното сътрудничество. Тъй като тези преговори и съглашения са се отнасяли за немски военни обекти на наша територия — в Липецк, Казан, Харков, несъмнено са останали документи от тях, подписани от Тухачевски. За последен път е минал през Берлин транзит, на връщане от Англия след погребението на крал Георг V, през февруари тази година.

— Кой друг от висшите военни е бил в Германия?

— Якир, Уборевич, Ейдеман, Тимошенко са учили в Германия в академията при генералния щаб.

И виновно добави:

— И някои други са учили и са ходили там.

Виновно, защото не бе приготвил списък. Сталин разбра това и каза строго:

— Пригответе списъци на всички военни, свързани с Германия.

Безспорно не всички са немски шпиони. Другарят Тимошенко например, изпратили са го да се учи и той се е учил. Виж, как се е изучил — ще видим тепърва. Впрочем той се извява добре във военната работа. Обикновен човек, човек от народа, а Якир, Уборевич, Ейдеман и някои други трябва да бъдат основно проверени.

Сталин мълчаливо се разходи из стаята, спря до прозореца. Време ли е вече или още не е време? Всичко трябва да бъде в ръцете на Ежов, тази работа не може да се повери на Ягода. Ягода може да предупреди. Но сега е рано да заменя Ягода с Ежов. Ягода ще проведе процеса срещу Зиновиев и Каменев. И все пак време е да започваме. Ежов умее да си държи езика зад зъбите.

Сталин се дръпна от прозореца, седна в креслото си, тежко изгледа Ежов.

— На думи другарят Тухачевски е върл враг на Германия. Но мисля, че в действителност има много приятели сред германския генералитет. Биографията му ясно говори за това. И военните — както нашите, така и немските — искат да се освободят от партийното ръководство. Мисля, че немското разузнаване разполага със сведения за подобни връзки. За съжаление немското разузнаване работи по-добре от нашето — ние не разполагаме с такива сведения. Не знам доколко е в интерес на немското разузнаване да сподели с нас тези сведения. Но трябва да опитаме да ги получим. Мисля, че това е изпълнима задача. Но трябва да пристъпим към изпълняването ѝ, след като приключим процеса срещу Зиновиев и Каменев.

Помисли малко и повтори предишните си думи:

— Ягода не е сигурен човек.

[1] Закавказка социалистическа федеративна съветска република (1922–1936). — Б.пр. ↑

25.

Версията с бомбата, уж изработена в химическата лаборатория на педагогическия институт в Горки, отпадна. Металните топки не бяха представени на съда като веществени доказателства. Приложиха към делото изфабрикуваните от Дяков в Горки документи и на съда те фигурираха като свидетелски показания за подготовката на терористични актове от подсъдимите.

Ала това беше слабо доказателство за съществуването на гигантски, обхванал цялата страна терористичен заговор. Разбираше го не само Шарок, разбираха го всички.

Опитите да сломят бившите опозиционери не дадоха резултати. От четиристотинте души, докарани от затвори, лагери и от заточение, само двама дадоха нужните показания: Дрейцер, бившият началник на личната охрана на Троцки, който бе скъсал с опозицията още през 1927 година, и Голцман, отговорен работник от Народния комисариат по външните работи. И тези двама свидетели не бяха достатъчни. За да се докаже, че Троцки е ръководил от чужбина терористичния център в СССР, се наложи да пожертвуват четирима германски комунисти, пристигнали в Москва в навечерието на идването на Хитлер на власт: Фриц Давид, в миналото сътрудник на главния орган на Германската компартия вестник „Роте Фане“, Конон Берман-Юрин, в миналото съветски кореспондент в Германия, и съименниците без роднинска връзка Натан Лурие и Мойсей Лурие, първият — хирург, вторият — учен. И на четиримата казаха, че трябва да изпълнят партийния си дълг и да дадат нужните показания. Естествено в замяна им бе обещан животът.

С такива сили следствените групи поведоха настъплението срещу седмината главни обвиняеми: Зиновиев, Каменев, Бакаев, Евдокимов — бивши зиновиевци, и Смирнов, Мрачковски и Тер-Ваганян — бивши троцкисти.

От няколко думи, изтървани от Вутковски и Молчанов, Шарок се досети, че следствието по тези обвиняеми е направлявал лично

Сталин, определял е какви точно показания трябва да се изтръгнат от тях, лично е проверявал и коригирал получените признания.

Трудността с бившите троцкисти се състоеше и в това, че те, както например Иван Никитич Смирнов, от 1 януари 1933 година са се намирили в затвора и с това доказваха своето алиби. Как са могли от затвора да ръководят терористична дейност?

Но Сталин не бе пожелал да се съобрази с това.

— Разследвайте Смирнов заедно с Мрачковски — бе заповядал той.

Не беше трудно да се досети човек защо Сталин иска да разстреля именно Смирнов. Иван Никитич Смирнов, в миналото работник, член на партията от 1899 година, от седемнайсетгодишна възраст, активен нелегален революционер, прекарал дълги години в царските затвори и в заточение, победител на Колчак в Гражданската война, се ползуваше с огромен авторитет в партията, макар известно време да е бил свързан с опозицията, с която скъсал през 1929 година. Но навремето той настоявал да се изпълни заръката на Ленин Сталин да бъде свален от длъжността генерален секретар. Измъкне ли признания от Смирнов, Сталин ще придаде на делото по-голяма убедителност и ще задоволи присъщото си чувство за мъст.

Указанието на Сталин да разследват Иван Никитич Смирнов заедно със Сергей Мрачковски бе възприето, в смисъл че тяхното лично приятелство, родило се още през Гражданската война и несекнало въпреки затворите, трябва да бъде представено като приятелство на съзаклятници. При това Мрачковски се влияел от Смирнов и ако Смирнов се предаде, ще се предаде и Мрачковски. От тази информация се ръководеше Слуцки, на когото бе възложено делото.

Слуцки беше чиновник от висок ранг, началник на чуждестранния отдел и следователно можеше да говори от името на ръководството на НКВД. Никакви крайни следствени мерки не ще сломят хора като Смирнов и Мрачковски, с тях трябва да се занимава ловък хитрец, способен да предразположи подсъдимите, да им вдъхне доверие. Именно такъв беше Слуцки, артист по природа, който умело се представяше за добър и искрен човек.

Ала на предявеното му обвинение в терористична дейност Смирнов отговори:

— Този номер няма да мине. От първи януари 1933 година съм в затвора и не можете да докажете нищо срещу мен.

— Няма и да доказваме, Иван Никитич — меко каза Слуцки, — ако не си признаете, ще ви разстрелят без съд, по решение на ОСО^[1]. А на съда другите подсъдими ще виzakлеймят като терорист и убиец, такъв ще ви запомни съветският народ. Пък ако се съгласите с предложението на Политбюро, ако помогнете на партията окончателно да разобличи Троцки, ще запазят живота ви, след време ще ви дадат достойна работа и в края на краищата всичко ще се забрави.

Смирнов го гледаше с мълчалива насмешка.

— Не ми ли вярвате? — попита Слуцки.

Смирнов продължи да го гледа насмешливо, без да продума.

— Иван Никитич — колкото можа по-гальовно каза Слуцки, — борите се срещу партията от 27-а, скоро ще станат десет години. Да, през 1929-а скъсахте с опозицията, но не сте се разоръжили докрай. И ето че цели десет години не участвате в строителството на социализма, десет години сте изолиран от обществото, от народа, вие, гордостта на партията, гордостта на работническата класа, лежите по затвори, живеете в заточение. А имате шанс с един замах да се освободите от този кошмар. Помислете, Иван Никитич! Стигнали сте до ръба на пропастта, повярвайте ми, до ръба. Нима искате такъв героичен живот да свърши безславно? Заради кого? Заради Лев Давидович ли? Но неговото дело е изгубено. Та нали вие вече скъсахте формално с опозицията, формално... Скъсайте и фактически! Помогнете на партията окончателно да срази Троцки. За тази цел ще се наложи да признаете някои неприятни факти, позорни факти, нещо повече — факти, с които нямате нищо общо, знам това. Но няма друг изход. Ако искате отново да си върнете доверието на партията, трябва окончателно да се разоръжите пред нея, да се разоръжите само на една цена — да признаете онова, което ви поиска следователят, друга цена няма и не ще има. Помислете, Иван Никитич! Моля ви. Вие дори не можете да си представите колко ви уважавам, как се прекланям пред вас. Страхувам се за вас, Иван Никитич. Разбирам, обиден сте, озлобен сте, скъпа ви е вашата чест, но висша чест за комуниста е да защитава интересите на партията, смирете се пред партията, Иван Никитич, смирете се, инак — смърт, безславна смърт — той посочи с пръст пода, — там, в мазето. На кого е нужно това, Иван Никитич?

Смирнов все така не продумваше и гледаше с насмешка Слуцки.

— Какво пък — въздъхна Слуцки, — казах ви всичко, Иван Никитич, повярвайте ми, всичко! Казах ви много повече от онова, което имах право да ви кажа, поех голяма отговорност. И пак ви повтарям: или ще се разоръжите публично, с честно признание ще изпълните дълга си на комунист и ще останете жив, а когато има живот, има всичко, или ако не се разоръжите, ще бъдете разстрелян, а името ви ще се покрие с безчестие на съда, ще умрете като враг на съветската власт.

На лицето на Иван Никитич сякаш бе застинала презрителната усмивчица, с която той гледаше Слуцки, не намирайки за нужно да му отговаря.

Неуспехът на Слуцки предизвика недоволството на Ягода, Агранов и Молчанов най-вече защото Слуцки не бе послушал другаря Сталин. Другарят Сталин ясно бе казал: „Да се свърже с Мрачковски.“ Какво означаваше това? Това означаваше, че другарят Сталин е посочил слабото звено в тази двойка — Мрачковски. Значи трябваше да се започне с него, а не със Смирнов, както направи Слуцки.

Слуцки побърза да поправи грешката си, макар вътрешно да се опасяваше, че с Мрачковски работата ще бъде още по-сложна, отколкото със Смирнов.

Смирнов беше талантилив високообразован човек, макар и самоук, а Мрачковски — храбър по природа, но избухлив, груб. При арестите бе налитал на бой, бяха го връзвали, бяха го пращали в карцер, с една дума — труден подследствен.

Нали си беше страхливец, Слуцки реши да действа с Мрачковски коректно, но строго официално, дори формално. Обясни му в какво се състои работата, каза, че Политбюро е решило веднъж завинаги да свърши с Троцки, което в съвременните условия е свършено необходимо, друг изход няма и че на Мрачковски се предлага да избере: или да помогне на партията и така да се върне в редиците ѝ, или да бъде унищожен като съмишленик на Троцки. Добави, че Киров е бил убит по заповед на Троцки (което бе лъжа), че Зиновиев и Каменев вече са си признали това (което също бе лъжа), че упорствува само Иван Никитич Смирнов (което беше истина и придаваше илюзия за правдивост на предишните твърдения на Слуцки). По този начин на Мрачковски се предлагаше да избере: или с

партията против Троцки и тогава — живот и бъдеще, или със Смирнов за Троцки и против партията, и тогава — нито живот, нито бъдеще. Той, Слуцки, представлява тук само следствието и говори на Мрачковски онова, което е длъжен да му говори по служба. Но ако Мрачковски няма нищо против, Слуцки ще си позволи да му каже и своето лично мнение.

— Кажете го — отговори Мрачковски.

— Сергей Виталиевич — задушевно произнесе Слуцки, — вие сте герой от Гражданската война, такъв ви знаят народът, страната, партията. Вие сте голям военачалник и ако не бяхте се свързали с опозицията, сега сигурно щяхте да бъдете един от ръководителите на нашата армия. Безспорно, ако се подчините на нашите искания, ще се наложи да преживеете на съда няколко неприятни дни. Но после... После, Сергей Виталиевич, ни предстои война. Много добре знаете за какво се готви Хитлер. И когато избухне войната, вие, Сергей Виталиевич, ще заемете своето достойно място в отбраната на страната, място, отговарящо на вашите способности, знания, опит и талант. А тези няколко дена на съда — кой ще си спомни за тях? Дори да си спомнят, то ще е като за още едно доказателство за вашето мъжество, за вашата вярност на партията и за беззаветната ви преданост на нейните идеали. Трудно ми е да произнеса думите, които трябва да произнеса, но съм длъжен да го сторя: поставен сте пред избор — славен живот или безславна смърт.

— Какво трябва да подпиша? — мрачно попита Мрачковски.

Мрачковски не само даде исканите показания, но и се нае да склони Иван Никитич Смирнов. Ала не успя. На очната ставка Смирнов нарече Мрачковски страхливец и отказа да разговаря с него.

Вбесеният Мрачковски даде още показания срещу Смирнов: че уж още през 1932 година на тайно съвещание Смирнов предложил да се обединят със зиновиевците и да преминат към тактика на терор.

Така към показанията на Олберг и Рейнголд срещу Смирнов се прибавиха и показанията на неговия най-близък приятел Мрачковски. Това може би беше достатъчно, за да извадят Смирнов на процеса, но не беше достатъчно, за да го накарат да признае каквото и да било.

След неуспеха на Слуцки прехвърлиха Смирнов при Гай, началника на специалния отдел, който отговаряше за агентурно-осведомителския апарат и за „оперативната техника“, наричана тук с галовното име „Надюша“ заради кодовото ѝ название „мероприятие Н“.

Гай беше жесток и циничен човек. Веднъж, след като получи от него указания за разпита на един троцкист, познавал Смирнов, Шарок каза, че иска първо да си състави въпросник.

Гай го изгледа презрително и попита:

— Искате ли да се запознаете с моя въпросник?

— Да, разбира се.

Гай извади от чекмеджето на бюрото си гумена милиционерска палка, повъртя я във въздуха.

— Ето го единствения ми въпросник. И вас съветвам да се сдобиеете с такъв.

Но това се случи преди официалното указание на Сталин да се прилагат физически методи на въздействие и Шарок не посмя да държи в бюрото си такъв „въпросник“.

Гай веднага без заобикалки заяви на Смирнов, че е изцяло изобличен от показанията не само на Олберг, Рейнголд, Дрейцер, Голцман и Мрачковски, а и на Зиновиев и Каменев (този път това беше истина — Зиновиев и Каменев вече бяха дали показания) и на него му остава само да потвърди техните показания и да признае вината си.

Като потвърждение на думите си Гай подаде на Смирнов протоколите от разпита на Зиновиев и Каменев.

— Прочетете.

Но Смирнов отказа да ги чете.

— Вие всичко можете — отговори той, — можете дори да сложите пред мен Евангелието от Матея, където той да свидетелствува, че съм терорист. Имате достатъчно печатници за тази цел.

— Не вярвате, значи? — позасмя се Гай. — Сега ще повярвате.

Вдигна слушалката на вътрешния телефон, поговори с някого с почти неразбираеми за Смирнов фрази, затвори телефона, после започна да пише нещо, без да обръща внимание на Иван Никитич.

На вратата се почука.

— Влезте! — извика Гай.

Вратата се отвори. Придружен от караулния, в стаята влезе човек, в когото Смирнов не можа веднага да познае Зиновиев — той едва се държеше на краката си, дишаше тежко, лицето му беше болнаво, подпухнало.

Подкрепян от караулния, той се отпусна на стола.

— Гражданино Зиновиев — каза Гай, — потвърждавате ли дадените от вас в хода на следствието показания относно участието на Иван Никитич Смирнов в терористичната дейност на „Обединения троцкистко-зиновиевски център“?

— Потвърждавам ги — едва чуто продума Зиновиев.

— А ето че гражданинът Смирнов отрича — каза Гай.

Зиновиев впери уморените си празни очи в Смирнов, тихо каза:

— Иван Никитич, трябва да разсъждаваме политически. Ако услужим на Коба, той ще ни отвърне със същото. Това ще ни отвори път към партията.

— Ще ни отвори път към оня свят — отговори Смирнов, — нима не познаваш Коба? Нима му вярваш? Той е лъжец и измамник. Захванал е тази работа, за да ни унищожи.

— Не съм сигурен — прошепна Зиновиев, — но ако се опъваш, със сигурност ще те унищожи.

— Предпочитам да умра като честен човек, а не като лъжец, страхливец и продажно псе.

След това спречкване Гай състави протокол на очната ставка, в който Зиновиев потвърждаваше показанията си за участието на Смирнов в терора, на което Смирнов всеки път отговаряше: отричам, отричам, отричам.

Изведоха Зиновиев.

Гай старателно подреди документите на бюрото си, после премести няколко листа и уж между другото попита:

— Познавате ли Сафонова?

Иван Никитич за пръв път вдигна глава.

— Сафонова — повтори Гай, — познато ли ви е това име?

— Да. Така се казва бившата ми съпруга.

— Тогава прочетете това.

Гай сложи пред Смирнов декларацията на Сафонова, в която тя потвърждаваше, че в края на 1932 година, тоест когато още не е бил в

затвора, Смирнов е получил от Троцки директива за организиране на терор срещу ръководителите на партията и правителството.

— Може и това да сте съчинили. — Смирнов хвърли листа на бюрото.

Гай натисна копчето на звънеца и нареди на караулния да въведе свидетелката Сафонова.

Смирнов напрегнато се вираше във вратата. Сафонова влезе, Смирнов не я бе виждал дълги години, но тази жена бе някогашната му съпруга, навремето се бяха разделили като добри приятели и бяха останали добри приятели.

Гай ѝ посочи стол, тя седна и се разплака. Смирнов никога не бе виждал бившата си съпруга да плаче. Някога беше силна жена. Тя плачеше, не можеше да се успокои, и Гай не я успокояваше — да плаче, колкото по-дълго плаче, толкова по-добре. Най-сетне Сафонова се овладя, избърса сълзите си.

Смирнов кимна към декларацията.

— Твоя ли е?

Тя отново изхлипа, избърса очите си и с пресекващ глас заговори:

— Иване! Нямаме друг изход. Нито ти, нито Роза (така се казваше сегашната съпруга на Смирнов), нито Олга (дъщерята на Смирнов). Само ти можеш да ни спасиш от смърт — подчини се на Политбюро. Нали на всички е ясно: този процес е насочен срещу Троцки. Дори Зиновиев и Каменев го разбраха. Ако излезеш пред съда, ще те види целият свят и тогава няма да те разстрелят, а не излезеш ли, ще разстрелят и тебе, и нас, и никой няма да научи.

Смирнов слушаше мълчаливо. Някога бе уважавал тази жена — твърда, принципна, непримирима, безстрашна, а ето как са я превили — жена, обикновена, смъртно уплашена жена.

— Изведете тази глупачка! — каза Смирнов.

— Е, щом не искате да разговаряте с нея — позасмя се Гай, — ваша си работа.

Отново извика караулния, с кимане посочи Сафонова.

— Отведете я!

— Иване!

— Махай се! — пресече я Иван Никитич.

Когато отведоха Сафонова, Гай каза:

— Грубо разговаряте с хората, Смирнов!

Иван Никитич не реагира.

— Не забравяйте, при нас има и други ваши роднини. И с тях ли ще разговаряте така?

Иван Никитич мълчеше. Не разбираше какво има предвид Гай. Сафонова е бивш партиен член, политически деец, но семейството му? Жена му Роза е безпартийна, дъщеря му — студентка, какво отношение имат те към делото?

Иван Никитич разбра това след десет минути. Водеха го по коридора на затвора и изведнъж видя в дъното дъщеря си Олга. Бита, разрошена, със скъсана рокля, двама яки конвоири я държаха за ръцете. Изглежда, Олга не позна Иван Никитич, не се втурна към него, Иван Никитич се втурна към нея, но придружаващият го конвоир го стисна отзад с желязна ръка. Веднага завлякоха Олга в една килия, вратата се затръшна.

Иван Никитич опита да се изтръгне, но конвоирите го натикаха в килията, блъснаха го на пода.

Ключалката изщрака.

Иван Никитич се надигна, заудря по вратата.

Отвори се прозорчето, в него се показа лицето на дежурния по коридор.

— Защо тропате?

— Водете ме обратно при следователя!

— Говорете с дежурния по сграда.

— Дайте го този дежурен!

Прозорчето се затвори.

Иван Никитич седна на кревата. Ето с какво го бе заплашвал този негодник Гай. И той е престъпник като главатаря им Сталин. Не случайно Сталин е другарувал по затворите с криминални престъпници. Но още нищо не са сторили на дъщеря му, само го заплашват, показват му до какво може да доведе неговото упорство, сиреч да си знаеш какво очаква дъщеря ти. Трябва да се овладее. Те разбират: ако решат да го сторят, след това никога нищо няма да изтръгнат от него, засега само заплашват, заплашват чрез дъщеря му, после ще заплашват чрез жена му. Но заканата може да премине в действие. И него ще разстрелят без съд и следствие. Животът му е свършил, това е ясно, и да подпише, и да не подпише — животът му е

свършил. Сталин ще го разстреля, ясно е. Значи трябва да спаси жена си и дъщеря си. Трябва да отстъпи в нещо. Те ще се съгласят и на нещо дребно. Ще се съгласят. Твърде много им е нужен на съда. Без него им липсва троцкистката част от техния така наречен Обединен център. Зиновиев и Каменев са им в джоба, това трябваше да се очаква — девет години се разкайват за какви ли не грехове, ще се разкаят и за нови, ще си признаят каквото им наредят. Но той открай време знаеше колко струва Сталин и никога не се бе разкайвал. През 1929 година скъса с опозицията, понеже сметна, че Сталин тръгва по пътя, предлаган от опозицията, по пътя на борбата срещу десняшката опасност, че между партията и опозицията вече няма разногласия и в тези условия е редно да работи за партията. Бързо разбра грешката си: Сталин, както винаги, бе маневрирал, за да ликвидира опозицията политически, бе натикал всички бивши опозиционери в затвора. Сега иска да ги унищожи физически. И той, Смирнов, ще бъде унищожен. Но е длъжен да спаси семейството си. Заради това ще трябва да излезе на съда. И така поне донякъде да *намали* лъжата, която ще стоварят върху него покорните подсъдими и продажните свидетели. За да види Смирнов на подсъдимата скамейка, Сталин ще трябва да се примири, че той ще наруши сценария му.

Смирнов заяви на Гай, че е съгласен да признае за указанието на Троцки от 1932 година — да се започне терор. Но че той, Смирнов, е бил в затвора и не е вземал никакво участие в терора и не знае дали другите обвиняеми са участвували в него. В замяна настоява дъщеря му незабавно да бъде върната вкъщи и да му бъде дадена възможност да се убеди в това.

Гай прие тези условия. След два часа отново извикаха Смирнов при Гай и Гай му предложи да се обади вкъщи по телефона. Смирнов набра номера. Жена му вдигна слушалката, после я предаде на дъщеря му.

На въпроса им какво става с него Смирнов отговори:

— Всичко е наред.

В присъствието на Гай Смирнов всеки ден се обаждаше от кабинета му вкъщи и се убеждаваше, че жена му и дъщеря му са там.

[1] Особено съвещание — Б.пр. ↑

26.

В приемателния пункт бяха три жени: едната на щанда за приемане на бельото, другата на щанда за предаване на изпраното, третата пишеше квитанции и вземаше парите.

Софя Александровна от самото начало бе поставена да предава бельото — трудна и нервна работа. Пакетите бяха тежки, обясненията с клиентите мъчителни: ту нещо липсва, ту бельото скъсано или лекъосано в пералнята, ту вместо фланелка в пакета сложени чужди гащета. За много от недостатъците в работата бе виновно предприятието, но и Люся, момичето, което приемаше бельото: тя го оглеждаше през пръсти, пропускаше дефекти, които трябваше да се отбелязват в квитанцията или с които бельото изобщо не биваше да се приема.

Тамара Фьодоровна, възрастна, мрачна, немногословна жена, която се занимаваше с квитанциите и парите и минаваше за старша тук, понякога ѝ правеше забележки.

В отговор Люся, младо момиче, се сопваше:

— Ха, ще им мириша посраните гащи!

Тамара Фьодоровна не можеше да следи всичко: квитанциите са сложна, туткава работа, цената за пране на всяка вещь трябва да се впише според ценоразписа, не всички видове бельо фигурираха в ценоразписа, стойността трябваше да се определя по подобен вид, после да се изчисли общата сума, да се преброят парите, да се върне ресто и при това не бива да сгреша.

Софя Александровна обираше всичко. Тя не умееше да се разправя с клиентите, пък и не можеше да оспорва очевидното, веднага подписваше акта за липса или брак. Управителят Яков Григориевич беше много недоволен.

Яков Григориевич, прегърбен мрачен човек, отговаряше за пет пункта, идваше ту сутрин, ту към края на работното време, гледаше изпод вежди, мълчаливо изслушваше обясненията на Тамара Фьодоровна, неуверено топваше перото в мастилницата, тъпо се

взираше в сведението, после драсваше някаква завъртулка, която трябваше да обозначава неговия подпис.

Преди да подпише документите за липса или брак, той ги разглеждаше с подозрение, дори от опаковата страна — дали няма някаква измама, после казваше на Софя Александровна:

— Преди вас никога нямаше оплаквания.

— Но нали не аз развалям бельото — оправдаваше се Софя Александровна.

— Угаждате на разни капризи. — И вземаше някаква покривка. — Как може в пералнята да са направили това петно?

— Но то не е отбелязано в квитанцията — възразяваше Софя Александровна.

— А защо трябва да бъде отбелязано? — избухваше Люся. — Когато приемах покривката, го нямаше. Какво си измисляте?

— Люся, вие не ме разбрахте — опитваше се да обясни Софя Александровна. — Точно това казвам: щом не е отбелязано в квитанцията, значи е направено в пералнята.

Така отговаряше Софя Александровна, макар че прекрасно виждаше небрежността на Люся.

— Че това петно ли е, то изобщо не се вижда — строго изричаше Яков Григориевич, — а вие не искате да обясните на клиента. Всичко стоварвате върху мен, аз трябва да се разправам с предприятието, да работя вместо вас.

И така всеки ден. И от ден на ден все по-често и по-грубо се заяждаха с нея.

Щом Яков Григориевич си отидеше, Софя Александровна си слагаше под езика хапче нитроглицерин, сядаше на табуретката и дишаше тежко. Тамара Фьодоровна мълчаливо ставаше и предаваше бельото на клиентите.

— Благодаря ви, Тамара Фьодоровна, вече ми полекна.

Софя Александровна ставаше, отиваше при щанда. Мъчеше се някак да придумва клиентите, но те не искаха и да чуят, вдигаха още по-ярошни скандали, крещяха, пишеха в книгата за оплаквания не само за лошото качество, а и за грубостта и невнимателното отношение на персонала.

— Оплакват се от вас — мрачно казваше Яков Григориевич, — ще трябва да ви наложа мъмрене.

— Знаете ли какво — отговори веднъж Софя Александровна, — тази работа е тежка за мен, имам болно сърце, освободете ме.

— Щом сте болна, първо трябва да получите категория за инвалидност — каза Яков Григориевич, — инак мога да ви освободя за несправяне с работата. Мога да подам докладна до директора на предприятието: предвид оплаквания от клиенти.

— Можете да я освободите по собствено желание — изведнъж се намеси Тамара Фьодоровна.

— А с кого ще я заменя?

— Вие мислете! Затова сте управител, за да мислите. Виждате, че тя е възрастна, болна жена, защо я тормозите?!

— Я по-добре си мълчете, Тамара Фьодоровна, знаете ли кого защитавате? Ами че нея никъде няма да я вземат, синът и е в лагер.

— Той не е в лагер... — подзе Софя Александровна.

Но Тамара Фьодоровна я прекъсна:

— Това си е нейна грижа — дали ще я вземат. Тя не може да работи тук, виждате. А вие нямате право да тормозите трудов човек, имаме съветска власт!

— Кой, кой я тормози? — замънка Яков Григориевич.

— Вие! Вие я тормозите. Ние ще го потвърдим.

— Точно така — внезапно заяви Люска, — непременно ще потвърдим.

Яков Григориевич помълча, после мрачно подхвърли на Софя Александровна:

— Подайте заявление за напускане по собствено желание.

Така приключи работата на Софя Александровна в пералнята.

И изникна проблемът за нова работа.

Софя Александровна обсъди този въпрос със сестрите си Вера и Полина, със съседката от входа, старата арменка Маргарита Артюмовна и, разбира се, с Варя.

Варя се радваше, че Софя Александровна бе напуснала пералнята.

— Трябва ви спокойна, седяща работа.

— Но къде да я намеря?

— Ще търсим.

Варя помисли най-напред за Вика Марасевич. Тя има много влиятелни познати — може да помогнат. Пък и баща ѝ, професор Марасевич, дава консултации в поликлиниката на „Гагаринский“, може да уреди Софя Александровна в регистратурата. Това щеше да бъде чудесно — близо до лекари.

Варя се обади по телефона у Вика. Слушалката вдигна Вадим, Варя веднага позна гласа му...

— Здравей, Вадим...

— Здравейте... Кой е на телефона?

— Варя Иванова, спомняш ли си? Сестрата на Нина.

— А... — провлече Вадим и сухо добави: — Кажете.

— Търся Вика.

— Вика я няма.

— Кога ще се прибере?

— Никога. Тя вече не живее в Москва.

— А, така ли?

— Да, така. Всичко хубаво. Поздравете Нина.

И затвори телефона.

Някак грубо говореше. Странно. Какво ли се е случило с Вика? Да не е в затвора?

С мъжа ѝ, Архитекта, май всичко е наред, името му се чува... Но какво става с Вика?

По-късно Варя научи, че Вика се е омъжила и е заминала за чужбина.

Но в онзи момент отсъствието на Вика я огорчи — тя сигурно би могла да помогне.

Варя се обърна за помощ дори към Зоя. Майката на Зоя продаваше билети в кино „Карнавал“. Може да търсят още една билетопродавачка?

Зоя разпалено се захвана да търси работа. Надяваше се, че така ще може да възстанови приятелството си с Варя.

Всеки ден съобщаваше на Варя новини, обнадеждаващи новини.

В „Карнавал“ наистина засега нищо не ставало, но можело да се освободи място в „Арс“, в техния блок, това ще бъде просто прекрасно.

После се оказа, че в „Арс“ засега нищо не става, но има място в кино „Художественный“ на Арбатския площад. Майката на Зоя

познавала всички директори на кина, тя изобщо имала много връзки.

После се заговори за кино „Прага“, пак до Арбатския площад... После за кино „Юнион“ край Никитските врати...

Минаха две седмици и Варя престана да вярва на Зойкините приказки — страх я е да си признае, че нищо не може да направи.

Ще трябва да помоли Игор Владимирович. А никак не ѝ се щеше. След онзи случай с цветята отношенията им се попромениха. Игор Владимирович, както и преди, се държеше с нея добре, приветливо се усмихваше, вземаше я на технически съвещания, на няколко пъти дори я изпрати — бяха в една посока, но беше сдържан, разбираше, че писмото за цветята естествено не е предизвикано от приказките на съседите. Просто Варя го държи на разстояние. Но външно всичко си оставаше както преди. И Варя се страхуваше, че ако се обърне към Игор Владимирович, молбата ѝ може да бъде изтълкувана погрешно. Не и се искаше да го приобщава към проблем, свързан с майката на Саша.

Ала нямаше друг изход.

— Имам една позната — каза Варя, — живее в нашия блок. Много добре я познавам и много я обичам. Самотна възрастна жена, честна, добра и почтена. Отдавна е разведена с мъжа си, а по-миналата година арестуваха сина ѝ. Сама е. Няма от какво да живее. Работеше в пералня, на щанда за получаване на бельото, но тази работа е тежка физически и нервна. Наложил се да напусне. Тя е образована жена, завършила е гимназия и може да върши всякаква канцеларска работа. Дали не може да ѝ се намери място при нас или в друга проектантска организация? Можете ли да ми помогнете? Разбира се, някъде близо до Арбат, нали виждате каква блъсканица е по трамваите.

— При нас ли? — попита Игор Владимирович. — Но, Варенка строителството на хотела приключи, ние не се занимаваме с довършителните работи. А нашето бюро започва да проектира други обекти. Още не са определени окончателно. Може би дори предстои реорганизация, говори се за това, ще ни слоят с други проектантски ателиета, значи — нови щатове. Изобщо когато се реши всичко това, може да опитам да направя нещо. Искам да кажа, при нас. А колкото до друго място... — той се замисли, — ще опитам да потърся. Какво може да работи тази ваша приятелка? Между другото как се казва?

— Софя Александровна Панкратова.

Той си записа на календара.

— Да! Та какво, казвате, може да работи?

— Всякаква канцеларска работа. Да подшива документи, да регистрира, може да бъде секретарка — тя е много старателен и коректен човек. Счетоводителка, касиерка. Не, касиерка не бива. Може да я излъжат с парите. Деловодителка.

— Има ли някаква професия?

— Всъщност не знам. Напоследък работеше в една пералня, но това беше случайна работа. Просто ѝ беше близо до вкъщи.

— Ще опитам да намеря нещо — каза Игор Владимирович, — но мисля, че по-реално е да почакаме да мине реорганизацията и да утвърдят новите щатове. Виждам, че много сте загрижена за съдбата на тази жена — усмихна се Игор Владимирович.

— Да — каза Варя, — тя ми е много близка.

И допълни:

— Намира се в много тежко положение. Трябва да ѝ се помогне.

Вечерта Варя разказа на Софя Александровна за разговора си с Игор Владимирович. Не вярваше много в този вариант, но искаше да окуражи Софя Александровна, да ѝ вдъхне надежда.

— Между другото, Софя Александровна, имате ли някаква професия? Моят началник ме попита.

— Професия ли? Нямам определена професия, Варечка. Завърших гимназия... Коя ли година беше? 1910-а. Е, мислех да уча в консерваторията... Имах хубав глас. Но се омъжих, родих Сашенка. После войната, революцията. Когато Саша поотрасна, май беше двайсет и втора или двайсет и трета година, започнах да работя, по-точно да поработвам по малко. Разбираш ли, Павел Николаевич, бащата на Саша, е много строг, взискателен човек, всичко трябва да става навреме — и закуската, и обедът, и вечерята. И вкъщи да има ред. И всичко да е изпрано, изгладено. Затова не можех да постъпя на постоянна работа, щях да се прибирам късно. Тъй че си търсех такава работа, която да не ме откъсва много от къщи. По едно време продавах лотарийни билети, спомням си, имаше лотария за оказване помощ на гладуващите в Поволжието. Разбира се, трябваше да обикалям апартаментите, а тогава още не всички асансьори работеха. Но бях млада, справях се. Затова пък винаги можех да отскоча до магазина, до

вкъщи, да сготвя, да свърша едно-друго. Наистина печелех малко. На процент. После продавах озонатори.

— Какво е това?

— Ами озонаторите се окачват в тоалетните за премахване на лошите миризми. Нали ги знаеш, едни кутийки с дупчици, а в кутийките има памучни възглавнички, напоени с разни ароматни вещества. В средата на двайсетте години, когато се появиха, бяха на мода, а после много бързо излязоха от мода. И не се купуваха. Вярно, доста смешно беше — тя се разсмя, — отиваш в някой апартамент. „Купете си озонатор.“ „Какво е това?“ Обясняваш, показваш. За тази цел понякога трябва да влезеш в тоалетната, за да покажеш как се окачва. А тоалетната може да е заета, чакаш. И апартаментите са общи, за няколко семейства. Значи трябва да решат всички обитатели. Това нещо струваше някакви си 2–3 рубли, но все пак трябваше да го платят общо. Обаче някой отказва — не ми трябва вашият озонатор. Останалите са за, един против. И не купуват: ха, защо оня ще диша приятен въздух срещу моите пари?! Не! Тогава никой няма да се наслаждава на този аромат — Софя Александровна пак се засмя, — та се наложи да кажа сбогом на озонаторите. Станах застрахователен агент. Застраховах живот, застраховах имущество от пожар и така нататък. И тази работа, общо взето, беше прилична. Но разбираш ли, много малко хора се застраховаха. Преди да застраховаш някого, трябва да го уговаряш цял час. А той отговаря: Че какво да застраховам? Какво имущество имам аз? Маса, креват, три стола. Какъв пожар може да стане в тухлена къща? Някой пък каже: „Вас, агентите, много ви бива да приказвате, ама дойде ли човек да си иска парите, хич не искате да го видите.“ А това между другото е истина: ние, агентите работехме на процент, гледахме повече да застраховаме, инспекторите пък, обратното — гледаха да не платят или да платят колкото може по-малко... С една дума — доста унижително. Понякога направо ме гонеха. Но друго е важното. Там, разбираш ли, все свиквах на най-неочаквани събрания. Отидеш към пет часа да предадеш квитанциите и парите — и стоп! Остани на събрание! А аз трябва да се прибера, скоро ще си дойде от работа Павел Николаевич, трябва да му сервирам яденето. Веднъж останах на събрание, но той ми вдигна такъв скандал, че се наложи да напусна работа. Каниха ме да пея по радиото, макар че не бях учила, но Павел Николаевич категорично ми

забрани. Така си останах без професия, Варенка, по-точно с най-прозаичната професия — домакиня.

На гости у Софя Александровна дойде Вера, енергична, дейна. Похвали сестра си, че е напуснала пералнята.

— Добре си направила. Не е за тебе тази работа. Ще ти потърсим друга, лека, спокойна. А засега потърпи. И престани да се инатиш. Поне заради Саша.

Забележката за ината се отнасяше за отказа на Софя Александровна да приема парите, които и изпращаше Марк Александрович. Вярно, той ги пращаше направо на Софя Александровна. Тя му върна още първия запис. Тогава Марк Александрович прати парите до Вера, помоли я да убеди сестра им да ги приеме и продължи да изпраща всеки месец.

Софя Александровна не ги вземаше и Вера ги внасяше в книжка.

— Трябва добре да прецениш — трезво и обясняваше Вера, — колко ти праща Павел Николаевич?

— Петдесет.

— Двайсет пращаш на Саша, дваiset и пет ти е наемът. Нищо не ти остава за препитаване — някакви си пет рубли. Защо отказваш да приемаш парите на Марк? Казал нещо неприятно за Саша. Но разбери неговото положение. Не е могъл нищо да направи за Саша, макар че е опитвал. Той ми разказа, кле се, че е говорил с хора от най-висок ранг, нямам основание да не му вярвам. Много добре знаеш — Марк не би лъгал. Пък дето казал нещо за правителството, за Сталин, какво да се прави, такъв си е, комунист, вярва, че точно така трябва да бъде, че всичко е правилно, справедливо. И това е негова лична работа — какво да мисли за тези неща.

— Не ми трябва неговите пари.

— Добре, да речем, че е така. На тебе не ти трябва. Ами на Саша? Скоро присъдата му ще изтече. В Москва няма да го пуснат, трябва да знаеш и да се съобразяваш с това. Значи ще трябва да замине за някъде, да се уреди, в неговото положение това няма да стане лесно, Соня, погледни реално. Това вече няма да е Сибир, където той живее с 20 рубли на месец. Ще струва неколkokратно по-скъпо. Ще има

местения, търсене на работа, несполуки. Соня, ти трябва да разбереш неговото положение. Ще му трябват пари, инак е загубен.

— Добре — съгласи се Софя Александровна, — нека тези пари се пазят в твоята книжка, ако потръбват на Саша, ще му пращаме. В края на краищата те го хвърлиха зад решетките, те го пратиха на заточение, сега ще го разтакават из цялата страна, нека те му помагат със своите пари.

— Соня! Защо говориш така? Нима Марк го е затворил?

— Да, Марк го затвори. Марк или някой като Марк. Те всички са еднакви, правени са по калъп. Брат ми бил? Да, брат ми е! Но въпреки това не смятам нищо да му прощавам. И то не заради Саша. Какво вършат с Русия? Докъде докараха хората?! На какво заприлича самият той, твоят Марк?! У него не остана нищо човешко. Той е една машина за изливане на чугун и стомана.

— Несправедлива си, Соня. Добре знаеш колко те обича Марк. Аз и Полина за него сме просто сестри, а ти си любимата му сестра. И Саша е неговият любим племенник.

Софя Александровна я прекъсна:

— Това беше някога. Сега той има само един любим човек — Сталин. Ами че те всички са заслепени, като коне с капаци са взрени само в това име, не искат да мислят какво върши, за тях той е бог, повече от бог, защото за вярващия в бога съществуват понятия добро или зло, милосърдие, изкупление, състрадание, а за тях няма нищо такова. За тях има само Сталин. Той е техният бог, той е тяхната съвест.

Тя си пое дъх.

— Добре, стига за това. Сега за мен е важно да си намеря работа.

— Не е проблем да си намериш работа — каза Вера, — но все пак работата ти трябва да е близо до вкъщи.

— Сега е по-лесно — има метро.

— И все пак по-добре да ти е близо. Аз търся, Полина търси, и нейният мъж, и моят мъж. Питаме познати, ще намерим нещо.

Ала най-добрия и най-практичния съвет даде Маргарита Артёмовна, съседката на Софя Александровна, стара мъдра арменка.

— Недейте да търсите работа, Софя Александровна — каза тя, — вземете да гледате деца от нашия блок. Ето Гурови имат момиченце на пет години, Сонечка, името и е като вашето, много добро дете, а

Гурови работят, и двамата са инженери, няма на кого да я оставят. Взеха си домашна помощничка от село, но не ѝ дават жителство, наложи се да я освободят. Имат и по-голямо момиченце — на 10 години. Но то е на училище до два часа. Гурови търсят на кого да оставят Сонечка до два часа. После, Фортунатови — и те работят, момченцето им, Боря, е на четири годинки. Две баби имат, но не се разбират помежду си, идват през ден, ама и те след два часа — шетат си из къщи. Ето ви още едно дете.

Но те май ходят лете на курорт — каза Софя Александровна.

— Да, майката на Фортунатов има вила, през лятото може да пратят момченцето там. Но не за цялото лято. Старата няма цял ден да се занимава с детето, има си работа по градината. Друго. Зоя Величкина е в съвсем безизходно положение. Нали познавате Зоя Василиевна Величкина от трети вход? Миналата година мъжът и почина.

— Познавам я.

— Така, та тя е лекарка, работи някъде в Соколники, а детето води в детската градина при завод „Сърп и чук“, където работеше покойният ѝ мъж. Представяте ли си колко път бие? Принудена е да става, кажи-речи, в пет часа сутринта. С удоволствие ще даде момиченцето си в групата. Освен това Любов Михайловна Сапожникова, художничката, нейният мъж работи, а тя рисува вкъщи, прави копия от портретите на вождовете, няма кой да изведе детето на разходка — ето че станаха четири. Не знам, но те са в състояние да плащат по 25 рубли, стават 100. Ще излизате с децата в задния двор, там има дървета, тихо е, хубаво е. Ако времето е лошо, може да ги прибирате у някого, поред. Между другото Гурови имат самостоятелен двустаен апартамент.

— Не знам — замисли се Софя Александровна, — нали ще е от девет до два, децата ще трябва да се нахранят, а къде?

— Всичко може да се уреди — уверено отговори Маргарита Артёмовна, — родителите ще се разберат помежду си. Ще видите, и други ще се кандидатираат.

— Не, повече от четири деца не бива, няма да се оправя с повече.

— Разбира се — съгласи се Маргарита Артёмовна, — четири стигат.

Софя Александровна води групата само през април и май, после децата се пръснаха, кое на вила, кое на село при баби и дядовци.

Веднъж Софя Александровна срещна на двора домоуправителя Виктор Иванович, той се спря, попита я:

— Защо не разхождате децата?

— Лято е, едни са на вила, други на село.

Виктор Иванович помълча, после каза:

— Отскачете до „Левшинский“ №5, в бюрото за инвентаризации, потърсете Афанасий Петрович, кажете му, че аз ви пращам, носете си паспорта. Там търсят временно хора, ще поработите до есента.

Софя Александровна отиде в бюрото за инвентаризации и я взеха. Помагаше на друга жена, щатна служителка в бюрото, да подреждат документи, чертежи, строителни планове, проектосметни документации. Всички тези книжа отдавна не бяха разпределяни, тъй че работата беше много и доста интересна: Софя Александровна знаеше почти всички сгради по Арбат и пресечките му.

Документите грижливо се подреждаха в големи папки, прошнуроваха се и се поставяха на рафта по ред на номерата на сградите. На бюрото имаше списък на документите, които трябваше да фигурират в инвентарната книга, и ако липсваха, налагаше се да ги търсят; понякога ги откриваха в папка на друга сграда. Проверяваха и оформянето: има ли дати, подписи и тъй нататък.

Софя Александровна вършеше всичко старателно и началничката беше доволна от нея. Работеха в сутерен, но не беше влажно. През решетките на прозореца на нивото на тротоара дори проникваше слънчева светлина.

Имаха си котлонче, чайник, стопляха си обета, правеха си чай и Софя Александровна се чувствуваше тук добре, уютно. Получаваше 70 рубли на месец.

Но за децата от групата си спомняше често, особено често — за дъщерята на Гурови, Сонечка.

— Такова умно, способно момиченце — разказваше на Варя, — като попивателна. Вкъщи е слушало много приказки и дори с мен говореше така: „Софя Александровна, хубавице моя, прочетете ни нещо!“ Замислях ли се, питаше: „Каква мъка те е налегнала, Софя

Александровна?“ Удареше ли се някой: „Не плачи, младо юначе.“ Веднъж каза на едно друго момиченце: „Хайде де, играй, стара вещице!“ Аз и казвам: „Сонечка, не се говори така.“ А тя отговаря: „Дядото в приказката така се кара на бабата.“

Софя Александровна се усмихна.

— Смешни дечица, и всичките различни. Имаше едно момченце, Боря Фортунатов, невиджан симулант, представи си. Много хитър. „Боря, прибери си играчките!“ „Не, не мога, болен съм...“ „Какво те боли?“ „Нослето ми плаче...“ Веднъж обядвахме у Гурови, сипах им супа от киселец. Боря отказа да яде: „Не е супа, ами някакво бласто.“ Забележи какво точно сравнение измисли! Веднъж падна и аз му казвам: „Стига си плакал. Срамота е.“ „Не, не е срамота, а ме боли, ударих се в улицата.“ „Вече ти мина. Ставай!“ „Не мога да стана, паднах убит.“ А веднъж се напъхал под кревата. „Излизай!“ „Не, тук е хубаво. В стаята е ден, а под кревата е нощ.“ „Добре, добре, излизай, нали си добро момче.“ „Не, не съм добър, аз съм немирник!“

Варя се чудеше на добротата на Софя Александровна, беше доволна, че тя си намери някаква радост в живота, поне донякъде се откъсна от мъчителните си мисли и тревоги по Саша.

— Изобщо — продължи Софя Александровна — децата са страшно наблюдателни и имат много точно чувство за думата. Слагам на едно момиченце баретката и му казвам: „Я виж колко хубаво ти седи.“ Тя ми отговаря: „Седи ли? Главичката няма дупе!“ Пак тя гледа картинка, където е нарисувана гора, и пита: „А в гората има ли вълци?“ „Има.“ „Ами тебе страх ли те е?“ „Страх ме е.“ „А пък леля Аня не я е страх, тя има железни зъби.“ Или пък ме пита за нашия киномеханик: „Защо чичото се казва Яков? Той много ли е як?... Леличката се казва Люда, тя людоедка ли е?“ Смешни дечица.

— Наесен ще си дойдат, пак ще съберете групата — каза Варя.

— Може би. Харесва ми да се занимавам с тях. Вярно, има грижи по тях. Един имал пищ, друг пък „голяма работа“. Хреми, настинки, връзките на обувките им се развързали. Децата са и доста упорити. Казвам на Боря: „Боря, не ходи без шапка!“ А пък той: „Аз не ходя, а тичам.“ И не я слага. Страх ме е, че през зимата ще ми е трудно с тях. Изобщо ще видим... В инвентаризационното бюро също съм добре. Работата е много, но знаеш ли, дори е интересна. Има термини,

които никога по-рано не съм чувала: хелиографно копие, паус, разрез, спецификация, проекция.

На Варя тези термини ѝ бяха добре познати, тя беше техник, учеше в строителен институт.

— Сега имаме една и съща професия с вас — пошегува се тя.

Вкъщи я очакваше писмо.

Почеркът и беше познат, Варя отвори плика, погледна подписа, да, разбира се, писмото беше от Игор Владимирович.

„Мила Варя — пишеше Игор Владимирович. — Краткото Ви писъмце за цветята ми даде право да сторя нещо, на което дълго не се решавах — да Ви пиша. Сега няма да се укорявам, че съм Ви натрапил кореспонденция, отговарям на Вашето писмо. Пиша Ви и това донякъде ме доближава до Вас, тъй че ми доставя удоволствие.

Няколко пъти препрочетох писъмцето Ви, то е първото в историята на нашето познанство, старая се да разбера всяка дума, тълкувам си я и така, и иначе, търся таен смисъл. В някоя фраза неочаквано долавям нещо топло, мило, но си спомням обичайната Ви сдържаност и тогава ми се струва, че иронизирате. Не знам как да Ви разбирам, когато не чувам Вашата интонация.

Извинете, ако скромният ми подарък Ви е причинил някакви неприятности, вече няма да правя така. Давам Ви тържествено обещание.

Не мога да забравя Вашето «обаждайте се», подхвърлено от стъпалото на трамвая.

За непознат «обаждайте се» означава разрешение познанството да продължи. За мен, който Ви познавам, то означава само «довиждане», а в «довиждане», за съжаление, няма и намек за виждане.

Ако бяхте казали «обадете се» — това щеше да означава, че не само ми разрешавате, но и искате да Ви се

обады. Две букви, а каква голяма разлика. Никой не казва «обадете се» в първия ден на познанството.

Спомняте ли си затворената Александровска градина? Локвите. Вашите обувки. Кремълската стена. Пещерата на Венера. Малката дупчица в чорапа ви. Свирката на пазача. Нашето бягство. Входа, заграден със скамейка. Ура!!! Спасени сме. Дори можем да ядосваме пазача. Цялата тази разходка е изтъкана от безкрайни дъждовни капки.

Разкажете ми нещо...

Вие сте някак твърде своеобразна, трудна сте.

Струва ми се, че имате неприятности, а толкова ми се иска да Ви утеша. Когато бяхте омъжена, не знаех нищо за живота Ви, но всичко разбирах. Исках да ви помогна, но не знаех как да го сторя.

Снощи имах работа по Арбат, минах покрай Вашия блок, дори се качих на трамвай № 31 на Вашата спирка, накъде ли не се оглеждах, но уви... Така и не се появихте.

Спомняте ли си нашата игра: до пресечката да си говорим на «ти», а после до следващата — на «ви»? Не Ви хареса тази игра, не пожелахте да си говорим на «ти». После дълго тъгувах...

Можете ли да ми дадете възможност да ви изпрацам без Зоя?

Колко беше трудно да установим с Вас онази неуловима връзка, която се създава от общото настроение, когато хората са заедно. Достатъчна беше една Ваша дума, за да се установи тази връзка, тогава щеше да бъде толкова хубаво. А следващия път ние започвахме всичко отначало.

Веднъж боледувахте и аз реших да Ви посетя, да дойда, без да се обадя предварително (нали като началник съм длъжен да се интересувам от здравето на подчинените си). Качих се по стълбището, постоях пред вратата, вдигнах ръка към звънеца, но се уплаших от нещо, може би да не ме посрещнете студено, тичешком слязох по стълбището и се прибрах. Никога не съм Ви разказвал тази случка.

Обичам музиката, ходя на концерти в консерваторията, колко бих искал да слушаме музика заедно.

Извинете, че Ви написах такова скучно писмо. Имам нужда да седя с Вас на парапета на крайбрежната улица и двамата да гледаме минувачите — какви точни характеристики давате на хората. Имам нужда да виждам как изпускате цвете на площада, та нали само дреболиите създават богатството на усещанията.

С Вас по цял ден сме заедно в службата, но именно общата работа ни разделя. Напишете ми поне две думи, пак такова телеграмоподобно писмо, тогава отново ще бъдем само двамата. И аз ще Ви отговоря. Искам писмата ми да Ви харесват.

Когато навремето влязохте за пръв път в «Национал», носехте шапка с периферия. Свалихте я и аз видях огромни очи, чисти и невинни.

И. В.

P.S. Това писмо е написано вече почти от година, но не смеех да го изпратя. Сега го изпращам, без да променя нито дума, защото нищо не се е променило в любовта ми към вас, във възхищението ми от Вас.

И. В.“

Варя пусна писмото на коленете си и дълго седя така, замислена.

Хубаво, искрено писмо. Чудесен човек е Игор Владимирович и сигурно животът ѝ с него би бил лек, безгрижен, празничен и весел. Той е човек от елита, от „галениците“ и всички блага, дадени на елита, са достъпни и за него. Достъпни са благодарение на неговия талант и трудоспособност, а не защото е послушен. Това не е малко, никак не е малко, именно затова тя изпитва уважение към Игор Владимирович. Но животът, който ѝ бе изглеждал приказен само преди година, към който се бе стремил от своето бедно комунално жилище, вече не я привличаше. Сега знаеше и обратната страна на медала: тя не може и не желае да живее безгрижно и без много да му мисли, докато наоколо

страдат, измъчват се, умират гладни деца, старци, старици. Безсилна е да се бори с глада и лъжата, не знае как да се бори, но няма и да се весели на този пир.

Тя чака Саша... Саша знае как трябва да живее, знае как трябва да живее тя! Особено сега, след всички изпитания, през които трябваше да премине. Разбира се, няма да му е леко, когато се върне, всички казват, че няма да му разрешат да живее в Москва. Но където и да живее, тя е длъжна да му помогне. Всеки човек се нуждае от някаква опора. Именно тя, Варя, ще бъде опора за Саша, той няма друга опора!

Ала я измъчваха думите, които ѝ каза Нина в кавгата им заради снимката на Саша, не можеше и не можеше да ги забрави. Тогава Нинка се развика: „Щом Саша ти е годеник, защо не го дочека, ами се повлече с оня мошеник?“ Нима и Саша ще приеме брака ѝ с Костя като предателство? Но това не беше предателство! Тя беше хлапачка, нищо не разбираше, искаше само да бъде независима и мислеше, че омъжването ще ѝ даде независимост. Сгреши. Не бе писала на Саша за Костя, не искаше да го огорчава, това би го наранило. Но когато той се върне, ще му разкаже всичко и Саша всичко ще разбере и ще ѝ прости за Костя.

Варя дълго обмисля отговора си до Игор Владимирович. Какво и как да му отговори: с писмо, или по-добре да си поговорят? Да му каже истината в очите. И реши: все пак по-добре е да поговорят. Тогава онзи, техният втори, отделен от служебния живот ще свърши.

Варя избра удобен момент и влезе в кабинета на Игор Владимирови.

— Игор Владимирович, идвам по повод вашето писмо.

Той пребледня.

— Е?

— Искам да ви кажа следното: обичам един човек, той е далече оттук и ще се върне след година. Чакам го.

Той помълча, овладя вълнението си и отговори с мека усмивка:

— Щом е тъй, Варенка, и аз ще чакам...

27.

Обработката на главните обвиняеми Зиновиев и Каменев бе възложена на Миронов, началник на ИКО — икономическия отдел, най-образования от всички ръководители в НКВД.

Сталин беше доволен от работата му, именно по предложение на Сталин Миронов стана началник на ИКО, той често викаше и Миронов заедно с Ягода.

За Ягода това беше удобно: Миронов имаше изключителна памет и когато се връщаха след среща със Сталин, стенографираше всичко казано от него. Не винаги бе удобно да записват пред Сталин указанията му, а във връзка с предстоящия процес срещу Зиновиев и Каменев това бе направо изключено — Сталин ръководеше подготовката на процеса тайно от всички, дори от членовете на Политбюро, те научиха за процеса едва когато той бе изцяло подготвен.

Говореше се, че Миронов иска да напусне поста си. Едни твърдяха, че Ягода гледа да го пропъди, понеже вижда в него съперник, други — че като икономист той иска да работи в Народния комисариат по външната търговия. А от намеците на Вутковски, който бе приятел на Миронов, Шарок разбра, че Миронов не иска да участва в подготовката на процес срещу старите болшевики. А Шарок ясно виждаше, че и Вутковски участва в това без особено желание.

За разлика от вероломния Слуцки и от жестокия, груб Гай, Миронов си бе създал в апарата име на кротък човек. Освен това той беше убеден, че цялата тази не твърде приятна работа е продиктувана от интересите на партията. Провеждаше процеси срещу така наречените вредители, но не се занимаваше с вътрешнопартийни дела, нямаше отношение към арестите и интернирането на бивши членове на партията. Той дори не знаеше за операцията Ягода — Запорожец — Николаев. Нямаше опит в работата с троцкистите, зиновиевците, бухаринците и не щеш ли, възлагат му направо *Каменев*, бившия член

на Политбюро, близкия приятел и съратник на Ленин, Каменев, когото някога с възторг бе слушал на събрания и на когото с ентузиазъм бе ръкопляскал като на един от ръководителите на партията. Този Каменев въведоха сега в кабинета му и той, Миронов, трябваше да го разпитва, да измъкне от него признание, че е терорист и убиец.

Сега той бе стар, изтерзан от затворническия живот човек. И въпреки това Миронов позна в него същия Каменев, когото бе виждал и чувал по събрания. Само прякорът Медената питка, който в онези години му бе измислил Миронов, сега, след страшните години на процеси, интернирания, затвори, вече по-малко му подходеше. Дребен на ръст, с красиво поставена глава, със златист, доста побелял перчем и също тъй златисти, с червеникав оттенък брадица и мустаци, със светлосини, леко изпъкнали късогледни очи (бяха му взели пенснето — не бе разрешено), със сдържани обноски на възпитан човек, с характерна интеллигентска, „професорска“ походка и плавни жестове, той дори тук, в този зандан, бе олицетворение на авторитет и солидност, вдъхваше неволна симпатия.

Миронов посочи стола на Каменев и каза:

— Гражданино Каменев! Вашето дело съдържа показания на редица опозиционери, които твърдят, че от 1932 година под ваше ръководство са подготвяли убийството на другаря Сталин и на други членове на Политбюро, а в частност са осъществили убийството на другаря Киров.

— Вие добре знаете, че това не е вярно — отговори Каменев. — Болшевиките никога не са прибегвали до индивидуален терор.

Миронов му прочете показанията на Рейнголд.

— Нито една дума тук не е вярна.

— Рейнголд може да потвърди всичко на очна ставка.

— Съгласен съм.

На очната ставка Рейнголд потвърди, че неведнъж е ходил в дома на Каменев, когато се обсъждала подготовката на терористичните актове.

— Лъжец! — възкликна Каменев.

Рейнголд отговори предизвикателно:

— Не аз, а вие сте лъжец!

— Кога по-точно сте идвали у дома?

— Много добре знаете кога! Не задавайте провокационни въпроси.

Каменев погледна Миронов, с този поглед го призоваваше да действува според закона.

— Гражданино Рейнголд — каза Миронов, — въпросът на гражданина Каменев е законен.

Рейнголд сви рамене.

— Мисля, че ясно казах: ходил съм няколко пъти през 1932, 33-а и 34-а година.

— Щом е така — каза Каменев, — разкажете, ако обичате, и то колкото може по-подробно, какво е разположението на стаите в апартамента ни.

Рейнголд разбра, че е натясно и грубо отговори:

— Не съм длъжен да отговарям на такива въпроси. Вашият апартамент още не е мемориален музей, пък и едва ли ще стане, не са ме водили да го разглеждам с възпитателна цел.

Каменев се обърна към Миронов:

— Другарю Миронов, мисля, че вие трябва да зададете този въпрос на гражданина Рейнголд.

Но и Миронов разбра, че Рейнголд се е изложил.

— Гражданино Каменев, тук става дума не за вашия апартамент, а за разговорите ви с гражданина Рейнголд.

— И все пак аз моля в протокола да се впише, че гражданинът Рейнголд е отказал да отговори на моя въпрос — настоя Каменев.

— Сега не съставяме протокол, това е предварителен разговор. Тепърва ще го продължим.

С това очната ставка завърши. Отведоха Каменев и Рейнголд в килиите им.

Миронов веднага извика Шарок по телефона.

Шарок дойде.

— Другарю Шарок, вие сте подготвяли Рейнголд. Лошо сте го подготвили.

Шарок гледаше Миронов с нескрито учудване. Всъщност показанията на Рейнголд представляваха основата на цялото обвинение. И ето, сега излиза, че той, Шарок, го е подготвил лошо. Сърцето му се сви — ако показанията на Рейнголд са опорочени,

обвинението рухва и то се знае — ще стоварят цялата отговорност за това върху него, върху Шарок.

— В неговите показания нееднократно се повтаря, че е ходил в апартамента на Каменев. А на очната ставка се разбра, че той дори не знае разпределението му. Трябваше да предвидите това. Поне веднъж да отидете с Рейнголд в жилището на Каменев.

На Шарок му олекна. Разбира се, Миронов е голям началник. Но голям началник и добър следовател са различни неща. Да накараш подследствения да „пропее“ е едно, а да го подготвиш за очна ставка — съвсем друго. Рейнголд даде показания срещу много хора, Шарок не можеше да го развежда по жилищата им или по други места, пък и никой не би му го разрешил. Миронов трябваше навреме да предупреди Шарок, че трябва да подготви Рейнголд за очна ставка конкретно с Каменев. И тогава Шарок щеше да провери, да подготви всичко безупречно. А Миронов не го предупреди, не му даде време да подготви Рейнголд — грешката си беше негова.

Шарок обясни всичко това на Миронов учтиво и сдържано. Миронов беше умен и разбра пропуска си.

И Шарок беше умен. Затова когато на съвещание на следователските групи при Молчанов Миронов докладва, че с Каменев работите не вървят, че той не дава показания, а и очната ставка не е дала резултат, Шарок дори не намекна, че очната ставка не е била подготвена. По погледа на Миронов разбра, че той е оценил неговата сдържаност и лоялност. Освен това Шарок научи от Вутковски, че Миронов докладвал на Ягода за безполезността на разпитите на Каменев и че би било добре Ежов, както в случая с Рейнголд, да поговори с Каменев и от името на ЦК да настоява той да помогне на партията, а ако откаже, да го заплаши с разстрел.

Но Ягода и този път забранил да се прибегва до помощта на Ежов, наредил в следствието да се включи садистът Черток, негов човек, чест гост в дома му. Ягода караше кънки (всички знаеха пързалката на „Петровка“ 26) и любимо забавление на сътрудниците от апарата на НКВД бе да наблюдават как на пързалката Черток, кажи-речи, легнал на леда, връзваше обущата на Ягода. Раболепен с началството, Черток беше безмилостен с подследствените.

Кабинетът на Шарок се намирал в същия коридор, в който и кабинетът на Черток, тъй че на минаване той чуваше как Черток

разпитва Каменев.

— Ти си страхливец и дезертър — крещеше Черток, — така те нарече Ленин. Докато другарят Сталин се е борил в нелегалност, ти си пил кафе из парижките кафенета. Цял живот си лежал на гърба на партията, на народа, на работническата класа. Отрепка и паразит! Ти уби Киров, ти би изклал цялата партия. Река ли сега да те пусна на улицата, още първите минувачи ще те смачкат като смрадлива дървеница. Закарам ли ви със Зиновиев в кой да е завод, ще ви разкъсат, та и парчетата ви не можем събра. Вие сте гадост, лайно. Ти си свършен човек, свършен, само да кажа, след десет минути ще те разстрелят като куче, а на мен ще ми благодарят. Не стига, че те галят с перце, нищожество такова, не стига, че ти гарантират гадния живот, ами се и колебаеш, лайно с лайно! Мирно стой, животно, не мърдай!

Така Черток разпитваше Каменев, държеше го на „конвейер“, принуждаваше го да стои прав, без да мърда, докато Каменев не паднеше, но нищо не постигна — Каменев не даде показания.

Несполуката с Каменев и съмнителният успех със Смирнов позволиха на Ежов да поеме следствието в свои ръце. Съпротивата на Ягода би била безполезна — Сталин бързаше и ако работата се проточеше, това можеше да свърши зле за Ягода. А сега цялата отговорност лягаше върху Ежов.

Въоръжен с опита от работата с Каменев и Смирнов, Ежов прие нова тактика: направо, откровено, от името на Политбюро той поиска от Зиновиев необходимите за дискредитирането на Троцки показания.

Зиновиев, болен, едва държащ се на крака, една нощ бе въведен в кабинета на Агранов. Освен Ежов и Агранов, в кабинета бяха Миронов и Молчанов. Ежов нареди на Миронов да води подробен протокол. Ягода отсъствуваше под някакъв предлог, не искаше да бъде край Ежов във второстепенна роля, инак ревниво следеше действията му, надяваше се да го хване в грешка.

Често-често надничайки в големия си бележник, в който винаги си записваше само указанията на другаря Сталин, Ежов каза, че по абсолютно достоверни данни Япония и Германия се готвят през пролетта на 1937 година да нападнат СССР. Затова на СССР сега е особено необходима подкрепата на международния пролетариат. Пътя

на тази подкрепа препречва Троцки. И Политбюро разчита, че Зиновиев ще подпомогне партията окончателно да разобличи Троцки и неговите бандитски организации. Ако го направи, Зиновиев ще докаже, че най-сетне докрай се е разоръжил пред партията.

— Какво конкретно искате от мен? — тежко дишайки, попита Зиновиев.

— Да потвърдите на открит съдебен процес, че по нареждане на Троцки сте подготвяли с вашите съмишленици убийството на Сталин и на други членове на Политбюро и че вече сте осъществили едно такова убийство — на другаря Киров.

— Никога няма да направя това, никога няма да получите от мен такова фалшиво признание.

— Щом е тъй — Ежов пак надникна в бележника си, — предавам ви думите на другаря Сталин: „Ако Зиновиев признае, ще запазим живота му. Откаже ли — той и всички участници в опозицията до един ще бъдат съдени от закрит военен трибунал.“

— Трябва ви главата ми. Добре, поднесете я на Сталин на тепсия.

— Но вие поставяте на карта и живота на хиляди опозиционери, те са във ваши ръце.

— Каквото и показание да дам, каквото и да подпиша, вие ще ме убиете, ще убиете и още хиляди хора, ще унищожите цялата ленинска гвардия. — Зиновиев помълча, събра силите си и произнесе решително и категорично последната фраза: — Повтарям, нищо няма да изтръгнете от мен.

Ежов нареди да отведат Зиновиев и веднага да му доведат Каменев. На всяка цена трябваше да постигне успех и явно разчиташе, че „обработеният“ от Черток Каменев ще бъде по-податлив. Но все пак не беше сигурен и за да не понесе още едно поражение пред свидетели, пусна Агранов и Молчанов, остави само Миронов, който водеше делото на Каменев.

Ежов обясни на Каменев същото, което бе казал на Зиновиев. Но накрая заяви: следствието разполага с показанията на Рейнголд, че той заедно със сина на Каменев е причаквал колите на Сталин и Ворошилов на улица „Дорогомиловская“.

— Интересно как е могъл синът ми да се озове там, когато той вече от година и половина е заточен в Алма Ата.

— Имате предвид сина си Александър — възрази Ежов, — а Рейнголд говори за другия ви син — Юрий, ето, прочетете.

Той му подаде показанията на Рейнголд.

Каменев прочете и стъписано измънка:

— Това... Това... Та Юра е още пионер.

— Известно ли ви е постановлението на ЦИК и СНК на СССР от 7 април 1935 година? Или може би сте го забравили? Напомням ви: „Ненавършили пълнолетие лица над 12-годишна възраст, уличени в извършване на кражби, в причиняване на насилие, телесни повреди, осакатяване, в убийство или опити за убийство, се подвеждат под наказателна отговорност и спрямо тях могат да се прилагат всички предвидени в Наказателния кодекс мерки.“ Подписано е от другарите Калинин, Молотов, Акулов. Та така. А вашият син е на повече от дванайсет години. И за опит за покушение срещу другаря Сталин и Ворошилов спрямо него ще бъде приложена съответната, тоест висшата наказателна мярка.

— Ти си негодник! Мерзавец! — извика Каменев.

Ежов вдигна телефонната слушалка и нареди на Молчанов незабавно да арестува сина на Каменев, Юрий Каменев, и да го готви за процеса срещу „троцкистко-зиновиевския терористичен център“. Даде нареждането и без дори да погледне Каменев, излезе от кабинета.

Върнаха Каменев в килията.

Той знаеше какво го очаква и разбираше, че нищо няма да му помогне.

На позорния януарски процес през 1935 година той успя да си внуши, че висшите интереси на партията изискват от него да поеме моралната отговорност за убийството на Киров. И получи за това 5 години затвор. През юли 1935 година отново го изправиха пред закрит съд във връзка с измисления кремълски заговор, в който уж била участвувала съпругата на брат му Николай — Нина Александровна, която работеше в правителствената библиотека. Осъдиха и Нина, и Николай. Него, Лев Борисович, осъдиха на десет години.

Първата му жена Олга Давидовна беше интернирана в Ташкент през март 1935 година. Пак тогава, през март, арестуваха и

интернираха в Алма Ата по-големия му син Александър, който завършваше военновъздушната академия „Жуковски“.

Втората му жена Татьяна Ивановна Глебова заедно със сина ѝ от първия брак Игор и с природения им петгодишен син Владимир бяха интернирани в Средна Азия. Именно в нейното жилище на Арбат, на „Карманицкий“ на 16 декември 1934 година бяха арестували и Каменев.

На свобода останаха само по-малкият му син Юрий и петгодишният му внук Виталий.

И ето че сега докопаха и Юра, още дете, пионер, искат да го разстрелят като терорист. А след седем години, когато внук му Виталик навърши 12 години, ще подберат и него. Нещастни деца.

Каменев си разкопча яката. В килията му никога не проникваше слънце и дори през юли беше хладно, но днес, изглежда, беше горещ ден.

Каменев добре разбираше: ако не се яви пред съда, ще го разстрелят; ако се яви, пак ще го разстрелят. И в единия, и в другия случай в съзнанието на народа той ще умре като терорист, шпионин и контрареволуционер — те ще съумеят да организират това. Но ако подкрепи лъжливите обвинения с лъжливо признание, може да пощадят децата му. Има ли право на това? Кое е по-ценно: неговата чест или животът на невинните деца? Но нали честта му и без това е изгубена. Изгубена е през тези години на непрекъснати разкаяния, признания за грешки, славословене на Сталин. Какво ще прибави към този позорен списък още едно публично лъжливо самооклеветяване? Нищо. При всички случаи той ще бъде заклеймен като предател, изменник, шпионин и антисъветчик. И все пак, все пак...

Жегата ставаше непоносима. Но какво значи това? Пипна радиатора и веднага си дръпна ръката — опари се. Подлеци, негодници! Пуснали са парното, нарочно са го пуснали, за да нажежат килията, за да го измъчват, да го прекършат с ужасната, непоносима жегата.

Почука на вратата. Пак почука. Прозорчето се отвори.

— Какво има? — попита надзирателят.

— Защо е пуснато парното?

— Ние тия работи не ги разбираме!

Прозорчето се затвори.

Безсмислено е да протестира. Колкото повече протестира, толкова повече ще засилват парното, толкова по-горещо ще става в килията.

Не, няма да го прекършат. Той няма да достави това последно удоволствие на Коба. Тогава, преди десет години, през 927-а, отстъпи не на него, на Коба, отстъпи и на партията, смири се пред партията, на която бе отдал 35 от своите 53 години живот. Сега той, приятелят и съратникът на Ленин, несменяемият член на Лениновото Политбюро, първият председател на ВЦИК, трябва да признае, че е шпионин, терорист, убиец и антисъветчик — такава отстъпка не е необходима на партията, такава жертва, такава признание не е в нейна полза, такава признание само ще ѝ навреди, то е нужно само на Сталин, за да опорочи партията, да опорочи Ленин, да опорочи Лениновото обкръжение. Лениновата гвардия. И ако иска да умре като комунист, ако иска поне за себе си достойно да завърши своя живот, той не бива да се явява пред съда, не бива да прави лъжливи признания. Сталин ще му отмъсти, ще загинат децата му — нека, той ще принесе на партията и тази жертва. Дори да признае, дори да изпълни исканията на Сталин, Сталин ще го убие, ще убие и децата, и внуците му, този човек си разчиства сметките до последно, изтребва до девето коляно.

Съблече си ризата и панталона, остана по замърсена фланелка и гащета, свали си чорапите, легна на циментения под — така все още можеше да диша.

Прозорчето се отвори.

— Затворникът, стани!

Каменев не помръдна.

Прозорчето се затвори.

После по коридора се чу тропот на ботуши, вратата се отвори, в килията нахлуха трима яки конвоира, единият носеше стол.

Вдигнаха Каменев, сложиха го на стола, вързаха го за него с въже, силно затегнаха въжето около корема му.

— Седи, гадино!

Влезе лекар в бяла престилка, опипа му пулса, провери колко е стегнато въжето, повдигна клепачите на Каменев, надникна в очите му, излезе.

След него излязоха и конвоирите.

Лев Борисович вече не можеше да диша. Столът бе поставен досами радиатора, затегнатите ръце и крака изтръпваха. Главата клюмваше на гърдите му, но той още беше в съзнание. Някакви картини изплуваха в мозъка му. Той дори не можеше да се ориентира, да запомни какво му се бе привидяло, какви халюцинации го бяха споходили преди минута. Успя да запомни само едно: как Ленин го нарече конче. Когато Ленин боледуваше, заседанията на Съвета на народните комисари водеше той, Каменев. При откриването на поредното заседание той съобщи, че е приготвил на участниците му една изненада. Влезе Ленин, прегърна Каменев през раменете и каза засмян: Какво ще кажете, добър заместник ли съм си избрал, доволни ли сте? Нали си знаех, това конче никога няма да ме изложи. И всички се смяха и ръкопляскаха на Ленин.

Вратата пак се отвори, придружен от един конвоир, влезе лекарят, отново му опипа пулса, огледа краката, надникна в очите и каза: — Можете да продължите.

28.

Мина половин година, а Алтман така и не се обади.

Ясно, Юрка Шарок му е казал две приказки и Алтман е решил да го остави на мира, имат си там другарска солидарност: щом колегата те моли, трябва да го *уважиш*, когато потрябва, и той ще *уважи* молбата ти. Чудесно момче е Юрка!

Разбира се, Вадим не се обаждаше на Юра, твърде деликатна беше тая работа. Но веднъж го срещна на Арбат, разцъфна в радостна усмивка, топло му стисна ръката, изпрати го до Арбатския площад и на сбогуване му каза:

— Благодаря ти, Юра!

Юра нищо не отговори, усмихна се, качи се на трамвая и му помахаше с ръка. Идиот е тоя Вадим, открай време си е идиот. Нима сериозно се е надявал, че Юра ще ходатайствува за него, нима не разбира, че по *такива* въпроси никой за никого не ходатайствува? Тия интелегенти могат да те пръснат от смях. Алтман не го вика, защото е включен в една от следствените групи, участва в подготовката на процеса. Не му е до Вадим. Той, Шарок, не желае дори да мисли за проблема на Вадим, макар че приблизително се досеща каква е работата: чуждестранният отдел се е заинтересувал от досието на Вика.

Но Вадим си нямаше и представа за това. Приветливият жест на Шарок окончателно го успокои.

Сега той много пишеше, още повече говореше на различни форуми, ставаше известен. Много хора търсеха познанство с него.

Веднъж при Ершилов дойде племенникът му от Саратов. Опулен като чичо си, остронос като него, но с приятна свенлива усмивка.

Ершилов го доведе в писателския клуб — да му покаже московски знаменитости. Срещнаха Вадим.

— Работи в железниците — каза Ершилов, представяйки племенника си на Вадим, — но е запален по театъра. Прочел е интервюто ти с Коонен, сега, вика, не искам да ходя никъде, нито в

Болшой, нито при Мейерхолд, искам, вика, да ида само в Камерния. Правилно ли обрисовах ситуацията?

Момчето кимна, за да потвърди думите на чичо си.

— „Па проблем“ — отговори Вадим, — вижте афиша, изберете си спектакъл и ми се обадете по телефона.

Тоя тарикат Ершилов, разбира се, го ласкае и все пак приятно е, че интервюто му се чете по цялата страна, ето че и в Саратов са го чели. А всъщност това бе първата му сериозна работа, бе я писал преди година и половина, в края на трийсет и четвърта.

В края на трийсет и четвърта Камерният театър навърши двайсет години. Но празнуването на юбилея се отложи от 25 декември за началото на януари. Ех, сега да можеше да пробута на някой вестник нещо бомбастично: да речем, обширно интервю с Алиса Коонен, бъдещата народна артистка на републиката. Всички знаеха, че указът за присъждането на тези звания на Таиров и Коонен е готов, а може и да е подписан вече. Тъкмо в навечерието на този указ да излезе с такова материалче!

Да, но Коонен нямаше да даде интервю, никаква надежда: Камерният театър подготвяше за юбилейното тържество не само сцени от „Оптимистична трагедия“ и от „Жирофле-Жирофла“, но и възобновената „Саломе“ — този спектакъл в известен смисъл би ознаменувал второто раждане на театъра след Октомврийската революция.

Помогна баща му:

— На мен Алиса Георгиевна няма да откаже.

И наистина не му отказа, само се учуди: „Нима е толкова спешно?“ Помоли да почакат една минутка на телефона, погледна си разписанието и предложи 26 декември, да отиде точно в четири и петнайсет, жилището ѝ било в самото здание на театъра, Андрей Андреевич го знае, нека обясни на сина си.

Вадим се разбърза, оставаха малко дни, а му се искаше да отиде при Коонен добре подготвен, сутринта отърча в книжарницата, купи дебела тетрадка, зарови се в Луначарски, заизважда цитати. Макар да не бе признавал „неореализма“ на Таиров, Луначарски бе помагал на театъра и бе оценил „Федра“ като безспорна победа, а Коонен бе сравнил с великата Рашел, бе хвалил и „Жирофле-Жирофла“, да не говорим пък за „Косматата маймуна“.

Вадим работеше в библиотеката, преглеждаше рецензии, ровеше се в книги и изрови една интересна брошурка, чистичка, с пръст непипната, явно никой не бе я отварял — с политически отзиви на западната преса за гастролите на Камерния театър.

През 1923 година Камерният театър бе изнесъл 133 спектакъла в Париж, а също и в Берлин и в други големи градове в Германия. Отзивите бяха зашеметяващи, Вадим веднага си ги преписа в тетрадката.

„Руснаците победиха...“

„Да тръбят фанфари. Московският Камерен театър е единственият театър в Европа...“

„Ако Московският Камерен театър е рожба на болшеvizизма, значи болшеvizизмът не само не унищожаваша, а обратното, освобождава творческите сили.“

Откри и отрицателен отзив. Прочете го и се засмя: „Тези похвати са груби. Толкова груби, че публиката е готова да отпрати тези жалки общари в родината им...“

С една дума материалът се трупаше. Вкъщи Вадим още веднъж прелисти „Записки на режисьора“ на Таиров. Някога ги бе изгълтал за часове, на един дъх, и ги помнеше добре и досега. Тази книга, с автограф на автора, баща му държеше в бюрото си. И заключваше чекмеджето. И не защото толкова ценеше автографа на Таиров, а от предпазливост: оформлението беше на художничката Александра Екстер, *заминала* за чужбина. Не е необходимо случайните хора, които прииждат у тях, да знаят, че семейство Марасевич пазят вкъщи такива книги.

За мото на интервюто Вадим реши да сложи няколко думи на Таиров, които подхождаха за юбилей:

„И все пак — Камерният театър се роди... Той *трябваше* да се роди — то е било предначертано в книгата на театралната съдба...“

И тогава, тръгвайки от тези думи, може да гради интервюто си не по шаблона — от първите стъпки към върха, а обратното, от върха, от „Оптимистична трагедия“ ще слезе, тъй да се каже, до полите, до „Саломе“.

Вадим беше гледал „Оптимистична трагедия“. Грандиозен спектакъл, и сравнение не може да става с „Командарм — 2“ в театъра на Мейерхолд. Говореше се, че Таиров викал на репетициите военни

моряци, които следели в спектакъла да няма нарушения на правилата, а актьорите копирали от тях походката, стойката, разправяха също, че и коженото яке за Комисарката — Коонен намерил някакъв моряк. И че Риндин, оформителят на спектакъла, за пръв път в театъра въвел плуващи по небето облаци.

Интересно беше също, че пак с помощта на баща си Вадим гледа представлението, на което присъствуваха членове на Реввоенсъвета начело с Ворошилов, партерът беше претъпкан с червеноармейци и червенофлотци, те аплодираха по време на действието, викаха „ура“, а в сцената, когато Комисарката, притисната до стената от настъпващите матроси, стреля по страшния полугол огняр, излизащ от трюма, много зрители от първите редове понечиха да се втурнат на помощ. От една страна, беше смешно, а, от друга — трогателно... И чак на финала в залата се възцари пълна тишина — когато падаше, умирайки, Комисарката, над тялото ѝ ридаше хармоника, а в дъното на сцената по небето наистина плуваха облаци.

След това представление театърът получи разрешение да отпечатва на афишите: „Посвещава се на Червената армия и флота“.

Да, правилно реши: именно от „Оптимистична трагедия“ да се върне към „Саломе“. По този начин канавата беше готова, сега детайлите, детайлите, живото слово на Коонен — и той, Вадим, ще блесне.

На двайсет и шести, с рози в ръцете, в точно определения час Вадим натисна копчето на звънеца пред нейната врата.

Отвори Коонен, усмихна се.

— Вие ли сте нетърпеливият журналист?

— Много ми е неудобно — подзе Вадим.

— Не се притеснявайте, и аз съм нетърпелива в работата си. Вадим се казвате, нали? Правилно ли съм запомнила?

Тя го остави за малко, докато Вадим си събличаше палтото: „Ще дам цветята на момичето, да ги натопи“, после се върна и двамата влязоха в стаята. Влезе и „момичето“, сложи вазата на масата.

Вадим беше озадачен: „момичето“ сигурно приближаваше трийсетте. Но му мина и друга мисъл: колко точно е избрала тази дума Коонен — тя говори за покровителство, за грижа от страна на работодателката. Това се казва истински аристократизъм — не

„домашна прислужница“, както казват еснафите, не „слугиня“, а нежната дума „момиче“.

Междувременно Коонен го разглеждаше.

— Приличате на Евгения Фьодоровна, обичах майка ви. — И направо заговори: — Знаете ли, аз измислих заглавието „Оптимистична трагедия“. Една вечер се отбих в кабинета на Александър Яковлевич и заварих там Вишневски. Кръстосваше стаята и категорично отхвърляше определението „трагедия“ за неговата пиеса. Александър Яковлевич се опитваше да му обясни, че все пак той е написал трагедия.

— И така да е — възразяваше Вишневски, — но пиесата ми е оптимистична!

— Ами защо не я наречете точно така — обадох се аз. — „Оптимистична трагедия“?

Вадим си записа кратичко този епизод, вдигна очи от бележника, все още се смущаваше.

— Е, какво друго да ви разкажа?

— Чувствувате ли се свободна, когато започвате да готвите нова роля, или винаги си имате наум амбициите на драматурга?

Тя се разсмя.

— А, точно това пък никога го нямам наум. Свободата е необходима. Инак, както казва Александър Яковлевич, театърът ще престане да съществува като самостоятелно изкуство и ще се превърне в грамофонна плоча, предаваща идеите на автора.

Тя погледна Вадим с едва забележима усмивка.

— Харесва ли ви това сравнение? На мен например много ми харесва. Гледали ли сте нашия „Негър“?

— Разбира се.

— Тогава ще ви дам един прекрасен пример с О'Нийл. Между другото Стефан Цвайг е казал: „За да види «Негъра», човек може да извърви пеша пътя от Виена до Москва.“ — Тя замълча: замисли се, или пък даваше възможност на Вадим да оцени думите на Цвайг. — А „Любов под брястовете“ гледали ли сте?

— Да, дори два пъти.

Коонен отново мълком се взря в него.

Погледът ѝ не му беше съвсем ясен.

— Много ми хареса.

— Благодаря ви. Но аз исках да ви кажа, че играх ролята на Аби далеч не така, както я интерпретирах по онова време в Америка. Там Аби се играеше от актриси с амплоа на отрицателни героини. А на мен ми се искаше да издигна този образ до висотите на голямата трагедия. Не да обвинявам Аби, а да я оправдая, да разкрия причините, които са я довели до краха ѝ. Тя не е нравствен изрод, а човек със страшна, трагична съдба.

Тя стана от креслото, отиде до стената, свали една снимка в рамчица, сложи я на масата пред Вадим.

— Това е О'Нийл. — И запали махагоновия лампион с голям абажур, та Вадим да вижда по-добре.

Хубаво лице, помисли си Вадим, затворено, строго, но необикновено.

— Виждате ли, тук пише: „На м-м Алиса Коонен, която направи живи за мен образите на Аби и Ела.“ Е, нататък следват комплименти, може и да не ги четете. О'Нийл гледа нашите спектакли в Париж. Живееше край Париж в малък чифлик, та дойде специално да ги види.

Окачи снимката на мястото ѝ, върна се, седна в креслото си, облегна се назад.

— И знаете ли какво още каза О'Нийл: мой идеал винаги е бил театърът на творческата фантазия. Камерният театър осъществи тази мечта!

Произнесе това победно. Но тутакси гласът ѝ се пречупи, спадна, в него прозвуча съчувствие:

— Нещо не ми харесвате, Вадим. Отпуснете се, не стойте така скован. Я да ви разсмея с една малка историйка, може да ви послужи... Отпуснете се...

Вадим размърда рамене.

— Когато репетирахме „Федра“, аз бях много заета в текущ репертоар — „Адриана Лекуврьор“ вървеше почти всеки ден. Понякога Александър Яковлевич провеждаше репетициите на „Федра“ веднага след представление. И ето че веднъж дойде Южин и щом разбра, че ще репетираме четири действия от „Федра“, вдигна скандал на Таиров: „Александър, с вашите левичарски забежки ще съсипете Алиса Георгиевна. След всеки по-силен спектакъл Ермолова и Федотова почиваха по няколко дни, а вие я карате да репетира Федра преди още да е свалила както трябва грима на Адриана. Това е

нечувано! Това е не-ра-зум-но!“ Александър Яковлевич се разсмя. „Не се тревожете за Алиса Георгиевна. Тя е усвоила най-гениалната заповед на Станиславски: играе с отпуснати мускули, без физическо напрежение и затова не се уморява.“ Истина е — тя погледна Вадим, — нищо не уморява актьора толкова, колкото физическото напрежение.

Вадим отново размърда рамене, най-сетне бе престанал да се вълнува, дори се усмихна.

— Тогава защо не поговорим за „Федра“? Жан Кокто е писал: „Федра“ на Таиров е един шедьовър.“

— Да, за „Федра“ е говорено и писано много... По-добре да ви разкажа нещо, което малко хора знаят. Отидохме в Париж с „Федра“ през 1923 година. Първата вечер в Париж, настроението приповдигнато, около нас журналисти, интересен разговор и не щеш ли, чувствавам, че сърцето ми спира. Чувам, че нито една френска актриса и нито една гастролорка вече дълги години не играят „Федра“ от почит към Сара Бернар: тази трагедия е била в репертоара ѝ до последните ѝ дни. Представяте ли си състоянието ми? Уплаха, страх, ужас. И тогава някакъв приятен възрастен господин, журналист, ме отведе настрана и поиска разрешение да ми даде малък приятелски съвет. „Мисля — каза той, — че няма да е зле вие, младата руска актриса, дошла в Париж да играе «Федра», да напишете няколко думи на нашата велика френска актриса и да я помолите за благословия.“ Чудесен съвет беше. На сутринта изпратих на Сара Бернар почтително писъмце с букет цветя. Но мисля, че тя не е прочела писмото ми: на другия ден на първите страници на вестниците се появи съобщение в траурна рамка: „Нашата велика Сара почина.“

Поговориха и за гастролите в Германия.

— Но там — каза Коонен — ние вече не бяхме „неизвестните болшевики“. Мълвата за парижките ни успехи бе стигнала дотам и всички очакваха пристигането на Камерния театър. Театралите от Германия не само изразяваха възхищението си от нашите спектакли, те сериозно и задълбочено изучаваха режисурата на Таиров, актьорското изпълнение, принципите на художественото оформление, използването на светлинните ефекти. Синтетичният актьор, провъзгласен от Таиров, актьорът, владеещ еднакво всички театрални жанрове — това особено вълнуваше немските театрални дейци. Още

повече че по това време там излезе на немски език книгата на Таиров „Записки на режисьора“.

— Ние имаме тази книга с автограф на Александър Яковлевич — обади се Вадим, — посветена е на вас. — Чувствувахте се съвсем леко и свободно. Последният му въпрос беше за „Саломе“.

Коонен се замисли.

— С вас разговаряхме петдесет минути, имам безпогрешно чувство за време. Проверете, права ли съм?

— Да — каза Вадим, — абсолютно вярно, сега е пет и пет.

— Мога да ви отделя още няколко минути. Не записвайте, слушайте. Спомняте ли си тази Уайлдова пиеса?

Естествено Вадим си я спомняше. Сюжетът ѝ бе почерпан от библейската легенда за трагичната любов на Саломе, доведеницата на цар Ирод, към пророк Йоан Кръстител.

— Преди Февруарската революция „Саломе“ бе забранена от църковната цензура. И когато забраната бе снета, тя излезе на сцена в Москва в Малий и в нашия театър. Таиров бе запален по бунтарската стихия в тази пиеса, по силните, необуздани страсти в нея. И, разбира се, спектакълът бе прекрасно оформен от Александра Екстер. По експресивност, по темперамент, по чувство за форма тази бе една от най-добрите работи на Екстер.

— Александра Екстер ли? — попита Вадим и се престори, че си записва името в бележника. Господи, заради нейното име баща му държи книгата на Таиров под ключ, а Коонен говори за нея с възторг.

— За кулминация на образа в пиесата — продължи Коонен — се смята танцът на седемте покривала, като награда за него Саломе иска от Ирод главата на Йоан Кръстител, който я е отритнал. Този танц често се е изпълнявал от естрадни звезди, построен като еротичен, като танц на съблазната. А в нашия спектакъл Саломе танцува пред тетрарха не за да го съблазни, а с единствената безумна мисъл — да получи главата на пророка.

Коонен потрепери като от студ и се засмя.

— Когато си спомням за „Саломе“, винаги ми става студено. Как не се разболявахме, как не настивахме, просто умът ми не го побира! Салонът не се отопляваше, зрителите седяха със зимни палта, а ние играехме, кажи-речи, полуголи. Но спектакълът донесе голям успех на театъра, веднага издигна реномето му пред театрална Москва. И

според общото признание ние спечелихме с него съревнованието с Малий театър.

На тръгване Вадим попита:

— Ще искате ли да ви покажа интервюто?

Тя се усмихна.

— Не е нужно, вярвам ви. — И неочаквано попита: — Обичате ли да седите на петия ред?

Вадим не знаеше какво да отговори.

— Това е най-хубавият ред. Ще помоля да запазят за вас седемнайсетото място. Идвайте на нашите спектакли. Много ми беше интересно да разговарям с вас.

На връщане към къщи Вадим крачеше по „Тверской“ с еленовия си калпак с дългите уши, с топлите ръкавици, изплетени от Феня от дебела домашна вълна, дори не крачеше, а летеше, понесен от щастието и мисълта, че държи в ръцете си съкровище.

Каква царственост, каква откритост, как издига до себе си събеседника, нито сянка от съмнение, че думите ѝ може да бъдат изтълкувани неправилно. Пък и защо? Та нали нейната слава принадлежи на народа, на страната. Ех, да можеше да възкликне като французите: „Нашата велика Алиса получава най-високото звание — народна артистка на републиката!“

А каква разказвачка! Колко щедро споделя мислите си. Ето истинската щедрост на таланта! Между другото така може да се озаглави интервюто: „Щедростта на таланта“. Никак не е лошо, направо е хубаво.

Ами онзи детайл за модерното електрооборудване?! В главата му вече се подреждаха готовите фрази: „Какво са купили актьорите със спечелените в Германия пари — как мислите, уважаеми читатели? Със спечелените в Германия пари актьорите са купили модерно електрооборудване за своя театър в Москва!“ Чудесен детайл — пример за истинско, безкористно служене на изкуството!

Ами думите на Литвинов, казани след завръщането на театъра от гастроли: „Фактът, че показахме съветския театър в страни, където ни смятат за варвари, и като резултат завоювахме публиката, е голяма победа... Много е важно, че първото излизане на съветски театър в чужбина бе така триумфално.“

Непременно трябва да подчертае в интервюто този политически мотив.

Вкъщи Вадим хвърли палтото, влезе в стаята си и затрака на машината. След няколко часа изтича при Феня в кухнята: „Дай да хапна нещо на бърза ръка — чай, сандвичи...“

Тогава Вика още живееше в Москва, тя надникна през вратата, втренчи се във Вадим.

— А как беше облечена?

— Коя? — не разбра Вадим.

— Коя... Коонен, разбира се.

— Как ли беше облечена?

Вадим се замисли. В нещо кафяво беше... Или може би в зелено... Или в синьо. Не си спомняше. Спомняше си само първото си впечатление, когато тя отвори вратата: красива, стройна и без никакъв грим, само устните леко начервени.

— Хапльо...

Търсеше си някоя грубост, но Вадим не ѝ отговори. Най-важното беше да не пропъди крехката радост в душата си, да не я изгуби заради тази глупачка. Дояде сандвича и се втурна към машината.

Към среднощ сложи последната точка, препрочете написаното, стана, щастливо се протегна и си погледна часовника. Охо! Четири и половина, доста се е заседял.

Тогава интервюто стана великолепно, всички поздравяваха Вадим, поръчваха му рецензии за спектакли на Камерния театър, молеха го за гратиси.

И досега го молят... Ето Ершилов и неговият племенник.

Ершилов се обади по телефона, благодари му. Билетът чакал племенника му в касата, сложили го като престонаследник на седемнайсетото място на петия ред. (Точно така го каза — „престонаследник“, пък уж интелигентен човек.) Изобщо племенникът бил доволен. Много поздрави от него, вече си бил заминал за Саратов.

След десетина дена се видяха с Ершилов на някакво събрание, но после отидоха в писателския клуб да пийнат по чашка коняк, Ершилов пак го заврънка: трябвало да се намерят билети за гинеколога на жена му. Просто не можело да откаже на гинеколога, нали Кадим разбирал... За „Египетски нощи“...

— Та ти си прочут човек, Ершилов — каза Вадим, — сам можеш да си намериш билети за кой да е театър.

— В Камерния нямам познати, нямам, затова те моля.

След време пак се обади — заради някакъв съученик. Бил геолог на Хибините, търсел апатити, отдавна не бил идвал в Москва, искал да види Камерния, помогни, Вадим.

Вадим отказа, но обеща на Ершилов, че в края на октомври ще го вземе на премиерата на комичната опера „Богатири“.

— Интересно ли ще бъде?

— И питаш!... Първо, намерили са изгубената партитура на Бородиновата опера — буфо. Дори само това е сензация! Изпълнявана е само веднъж в Большой театър, когато Бородин я написал. Второ, Камерният театър вече четири-пет години не е поставял музикални спектакли, цяла Москва очаква този. Трето, автор на либретото е Демян Бедни, според мен е грубоват, но пак е интересно. И четвърто, Таиров е поканил за сценографията Баженов, онзи, дето рисува в палехски стил, чувал ли си?

— Добре — каза Ершилов, — ще идем на „Богатири“. Разбрахме се.

29.

Неуспехът на Ежов със Зиновиев и Каменев донесе голямо удовлетворение на Ягода. За Сталин той, Ягода, си остава единственият изпълнител на неговите политически замисли. Докато Ежов обмисля своя план за действие, той на всяка цена трябва да го изпревари. Ягода беше по-опитен от Ежов и чувствуваше, че въпреки съпротивата, Зиновиев и Каменев са изтормозени, уморени и развързката приближава.

По нареждане на Ягода пуснаха парното и в килията на Зиновиев. Жегата беше непоносима, Зиновиев беше астматик и това страшно го измъчваше, присви го и черният дроб, той взе да се гърчи по пода, поиска да дойде лекар, лекарят му предписа хапчета, от които на Зиновиев му ставаше още по-зле, на лекаря бе дадена само една заповед — да гледа Зиновиев и Каменев да не умрат, иначе процесът ще се провали.

Докладваха на Ягода за състоянието им всеки час, той не напускаше НКВД, спеше в кабинета си, понеже разбираше: развързката може да настъпи всяка секунда. И този момент настъпи: Зиновиев поиска Молчанов да го приеме веднага.

Щом се озова при Молчанов, Зиновиев помоли да му разрешат да поговори с Каменев. Молчанов веднага прецени, че Зиновиев обмисля плана за капитулация. Обади се на Ягода и му докладва за настояването на Зиновиев. Ягода също разбра всичко и нареди да заведат Зиновиев при него.

Посрещна го любезно, меко му каза:

— Григорий Евсеевич, мили човече! Освободете ни — и себе си, и нас — от целия този кошмар. Незабавно ще ви разреша среща с Каменев. Ще бъдете сами и можете да си говорите колкото пожелаете. Но, Григорий Евсеевич, умолявам ви: бъдете благоразумни!

После прехвърлиха Зиновиев в някаква друга килия, където след известно време доведоха и Каменев. И ги оставиха сами. В килията

имаше маса, два стола и бе монтиран микрофон, който Зиновиев и Каменев естествено не знаеха.

— Няма изход — тежко дишайки, каза Зиновиев, — трябва да застанем пред съда. Вече нямам сили.

— И аз нямам сили — каза Каменев, — но това рано или късно ще свърши. Трябва да търпим.

— Ако излезем пред съда, ще запазим живота на семействата си и семействата на другите подсъдими. Без мен и теб той няма да проведе процес, трябваме му най-вече ние. Ако съдът не се състои, Коба ще убие не само нас, не само семействата ни, но и всички останали, и техните семейства.

Пое си дъх, после продължи:

— Трябва да мислим не само за себе си и за своите семейства, длъжни сме да мислим за хилядите наши бивши съмишленици и за техните семейства. Отговорни сме за тях. Затова предлагам да поставим такова условие: Сталин трябва да ни гарантира живота, на нас и на нашите семейства, живота на нашите бивши съмишленици и на семействата им. Защо именно на нас? Като ни обещае живота, той фактически ще потвърди, че става дума не за наказание за извършени престъпления, той прекрасно знае, че не сме ги вършили, а за сделка: живот срещу обвинението на Троцки в терор.

— Той ще даде всякакви обещания и ще ни измами. Не може да му се вярва.

— Ще вярваме не на него, а на гаранциите, които ще ни даде официално.

Зиновиев е сломен — това е ясно. И ще излезе пред съда и ще даде исканите показания, включително и показания срещу него, срещу Каменев.

Разбира се, известно време Сталиновите обещания ще се изпълняват, докога — това е друг въпрос, но в началото ще се изпълняват. И то само по отношение на онези, които се съгласят да сътрудничат. А онези, които откажат да сътрудничат, той ще унищожи незабавно — и тях, и семействата им, и децата им, и неговия малък Юра.

— С цялата тази мръсотия — каза Каменев — можем да се съгласим само при едно условие: Сталин да ни даде гаранции в присъствието на цялото Политбюро. Подчертавам, на цялото

Политбюро. Тогава това ще бъде не негово лично обещание, а обещание на Политбюро. И то ще може да бъде нарушено само по решение на Политбюро.

— Правилно — съгласи се Зиновиев.

Именно това условие съобщи Каменев на Ягода, когато ги заведоха със Зиновиев при него.

Ягода обеща да докладва на Сталин.

Впрочем той вече го бе направил, докато водеха Зиновиев и Каменев при него. Бе чул разговора им по микрофона от първата до последната дума и побърза да се обади на Сталин, за да не би ненадейно да довтаса Ежов, да изслуша Каменев и да го изпревари.

Ягода беше доволен. Лаврите на победата над Зиновиев и Каменев ще увенчаят него и неговия апарат. Сталин също трябваше да е доволен.

Но всичко излезе не съвсем така, както бе предполагал Ягода. Сталин нареди той, Молчанов и Миронов незабавно да се явят при него и ги накара да разкажат всичко подробно.

Мълчаливо изслуша доклада, помрачния, обходи всички с тежкия си поглед.

Изседнали са се тук доволни, мошеници такива. Тържествуват, ликуват. Защо ликуват? Че са осигурили процеса ли? Да, то се знае, искали са да му угодят, изпълнили са задачата си. Но истинската причина е друга. Ликуват, защото спасиха Зиновиев и Каменев, Смирнов и Мрачковски, спасиха разните лайнари като Олберг, затова ликуват. Нали в замяна на чистосърдечните си признания обвиняемите ще получат живот — смятат, че те са им запазили живота, кръвта на старите болшевики, на „Лениновите съратници“ няма да тегне върху съвестта им, искат да останат чистички. Той, Сталин, ще помилва Зиновиев и Каменев. Ще поеме отговорността за последствията от това политически погрешно решение, а тези негодници в униформи ще ликуват и тържествуват — запазили са живота на Зиновиев и Каменев, те са хуманисти и човеколюбци, тяхната чекистка съвест е чиста. Не можаха да сломят Зиновиев и Каменев, тия безделници, развратници, търтеи, жалки еснафи, не можаха да сломят двама души, вече отдавна

политически и морално сломени. Сега ТОЙ ли трябва да го направи вместо тях?

Сталин се изправи, заразхожда се из кабинета.

Ягода, Молчанов и Миронов мълчаливо седяха до стената, тревожно се взираха в Сталин, който бавно и тихо кръстосваше кабинета.

— На пръв поглед това не е лошо — заговори най-сетне Сталин, — но само на пръв поглед. Искат ли те да запазят живота си? Несъмнено. Всеки човек се стреми да запази живота си. На всеки човек му е мил животът. Зиновиев и Каменев също искат да запазят живота си. Разбира се, има хора, готови да приемат смъртта. Но това са хората с идеали, готовите да загинат в името на идеалите си. Зиновиев и Каменев нямат такива идеали. Зиновиев и Каменев отдавна изгубиха идеалите си и затова няма защо да приемат смъртта. Има и друга причина, заради която човек отива на смърт — това е честта, честта на комуниста, болшевишката чест. Имат ли Зиновиев и Каменев такава чест? Безспорно нямат. Те толкова години мамят партията и работническата класа, те отдавна са пропилили честта и съвестта си — няма за какво да губят живота си. Като простосмъртни ли се вкопчват в живота те? Не, те не се смятат за простосмъртни. Те искат да запазят кадрите си. Щом въпреки всичките им престъпления им бъде подарен животът, какво остава за техните редови последователи? Ето какво са замислили. Да запазят себе си, да запазят кадрите си. Ето каква гаранция искат. Пита се: защо партията трябва да им дава такава гаранция?

Той замълча, продължи бавно и безшумно да се разхожда из стаята.

Ягода, Миронов и Молчанов мълчаха, потиснати от неочаквания обрат: Сталин е променил решението си, не иска да гарантира живота на подсъдимите. Но съд ще има, ТОЙ ще настоява за съд при всички случаи, тъй че те ще трябва да измъкват показания от Каменев и Зиновиев с други средства.

Сталин се върна до масата, седна.

— Защо мълчите?

Но всички продължиха да мълчат.

Сталин се позасмя.

— Вие давали ли сте им някакви обещания?

— Другарю Сталин — каза най-сетне Ягода, — не сме им давали никакви обещания и не сме имали право да им даваме обещания. Те поискаха гаранции, и то не от нас, а от Политбюро. Ние обещахме да съобщим техните искания на Политбюро.

— Обещахте им — повтори Сталин, — обещахте им сделка с Политбюро. А може ли Политбюро да се съгласи на такава сделка? За това помислихте ли? Сега разбирам в каква посока се е водило следствието.

Помълча, после каза:

— Обещахте им да предадете на другаря Сталин техните искания, а какво трябва да отговори другарят Сталин? Че не е съгласен на такава среща. Как ще възприемат те това? Като нежелание на ЦК да промени съдбата им! Ще го възприемат като смъртна присъда. За какво тогава да излизат пред съда? Какъв смисъл има тогава вашата работа? Занимавахте се с това половин година — и никакъв резултат. Направили сте грешка, като сте им обещахте да съобщите исканията им на Политбюро. Трябваше да ги изслушате и да им обещаете, че ще обсъдите искането им, че сами ще го обсъдите. После да се посъветвате с нас, а ние щяхме да ви посъветваме да им кажете, че не можете да съобщите искането им в Политбюро, нямате право. И затова нека сами решават съдбата си. Ето как трябваше да постъпите. Не сте постъпили така.

Помълча, после продължи:

— Сега възниква въпросът как да поправим грешката ви. И аз виждам само един изход...

И отново обходи всички с втренчения си тежък поглед.

— Ако отклоним предаденото чрез вас искане, вие, които сте се наели да го предадете, ще бъдете компрометирани пред апарата си. Ние не искаме това. Не искаме да компрометираме ръководството на апарата на НКВД. Ние ценим и подкрепяме ръководството на НКВД. Само затова Политбюро е принудено да приеме искането на Каменев и Зиновиев. Но това е първият и последният случай. Занапред можете *само да изслушвате* такива искания, но нямате право да обещавате *да ги предавате*. Запомнете това.

До Кремъл Зиновиев и Каменев бяха откарани със закрыта лимузина, придружиха ги Молчанов и Миронов.

Край масата седяха Сталин, Ворошилов и Ежов. Ягода седеше до стената.

Без да поздрави Зиновиев и Каменев, Сталин с небрежен жест им посочи столове до стената.

Зиновиев и Каменев седнаха, до тях — Миронов и Молчанов.

Сталин гледаше Зиновиев и Каменев мълчаливо и равнодушно, както човек гледа чужди, непознати хора. Миналото бе изчезнало, миналото не съществуваше, той дори нямаше какво да си спомни за тези хора. Две посърнали уплашени мутри. — И тези нищожества искаха да го свалят. НЕГО да свалят! Престъпници и негодници! Отдавна трябваше да ги унищожи!

— Слушаме ви — мрачно проговори Сталин.

— Обещаха ни, че ще ни изслуша Политбюро — каза Каменев.

— Въобразявали сте си, че всички членове на Политбюро ще си зарежат работата, ще зарежат градовете и републиките си специално, за да ви погледат и послушат? Но те достатъчно са ви гледали и достатъчно са ви слушали.

Каменев хвърли поглед към Зиновиев.

Сталин улови и отлично разтълкува този поглед, достатъчно добре се познаваха с Каменев. С този поглед Каменев призоваваше Зиновиев да настояват обещанието да бъде изпълнено — трябва да ги изслуша цялото Политбюро. Каменев винаги бе следвал Зиновиев. Но днес в тази двойка по-слабият и по-отстъпчивият беше Зиновиев.

— Ако не ви задоволява разговор с комисията при Политбюро — каза Сталин, — можем да приключим нашата среща.

Сметката на Сталин излезе вярна. Зиновиев се надигна от стола си.

По-рано Зиновиев имаше висок, малко женски, дори леко писклив глас. Сега той говореше бавно, тихо, с усилие изговаряше думите. Женчо! Винаги си е бил женчо. И мутрата му е женска. Не може дори да умре достойно. Ама другите изпращаше на разстрел по цели серии. Колко хора изби навремето в Петроград! Никого не щадеше, обаче себе си щади, себе си жали. Ако беше взел връх в партията, щеше да разстреля другаря Сталин, нямаше да участвува в

такива преговори. И нима сега, в тази ситуация се надява да се измъкне?!

А междуременно Зиновиев, тежко дишайки, тихо говореше:

— Нито аз, нито Лев Борисович сме имали някакво отношение към убийството на Киров... Вие прекрасно го знаете...

Вдигна глава и погледна Сталин в очите. Но Сталин не отклони погледа си.

— Обаче...

Зиновиев наведе глава...

— Обаче от нас поискаха да поемем... да поемем моралната отговорност за това убийство... Предадоха ни вашите думи... вашите думи, че нашето признание е необходимо на партията...

Зиновиев си пое дъх.

— Пожертвувахме честта си и се съгласихме... Но ни измамиха и ни хвърлиха в затвора.

Той отново си пое дъх.

— Какво искате сега? Сега искате отново да излезем пред съд, на който нас, бившите членове на Лениновото Политбюро, бившите лични приятели на Владимир Илич Ленин, ще ни представят като бандити и убийци. Та нали това ще опозори не само нас, а и партията, партията, на която... на която... добре ли, зле ли... сме отдали целия си живот...

Той се разплака. Молчанов му наля вода. Без да обръща внимание на сълзите на Зиновиев, Сталин каза:

— ЦК неведнъж с предупреждавал, че позицията ви с Каменев, вашето поведение няма да излязат на добър край. Така и стана... Ние пак ви казваме: подчинете се на партията и тогава ще запазим живота ви. Не искате, значи? Пак не искате. Щом е тъй, сърдете се на себе си.

— Мамени сме много пъти — каза Каменев, — къде е гаранцията, че не ни мамат и сега?

— Гаранции искате, значи? — Сталин погледна Ворошилов с престорено учудване. — Искат гаранции! Излиза, че гаранцията на Политбюро не е достатъчна за тях! Забравили са, че в нашата страна няма по-висша гаранция! — Сталин отново погледна Ворошилов, после Ежов. — Вашето мнение, другари? Струва ми се, че този разговор е напразно губене на време.

Ежов сви рамене, сиреч всичко е ясно.

— Наумили са си сами да ни диктуват своите условия — възмутено каза Ворошилов. — Не разбират или се правят, че не разбират: другарят Сталин иска да запази живота им. Щом не ценят живота си — по дяволите! Да мрат!

Настъпи пауза, всички се умълчаха, после Сталин каза:

— Много жалко, че Зиновиев и Каменев разсъждават като еснафи. Много жалко. Те дори не разбират с каква цел се организира процесът. За да ги разстреляме ли? Но това е просто глупаво, другари, ние можем да ги разстреляме без какъвто и да било съд. Зиновиев много добре знае как се прави това. Съдебният процес е насочен срещу Троцки. Навремето Зиновиев и Каменев знаеха, че Троцки е заклет враг на партията, но после, когато тръгнаха срещу партията, реабилитираха Троцки, реабилитираха го от фракционни съображения, а пък Троцки беше и си остана заклет враг на партията. Зиновиев и Каменев прекрасно го знаят. Възниква въпросът: щом не разстреляхме Зиновиев и Каменев, когато те заедно с Троцки се бореха срещу партията, защо трябва да ги разстрелваме, след като помогнат на ЦК в борбата му срещу Троцки. И най-сетне, последното.

На това място Сталин помълча малко, замисли се, в очите му се мярна нещо човешко, задушевно. И онова, което каза, прозвуча неочаквано искрено, трогателно и сърдечно:

— Ние не искаме да проливаме кръвта на нашите стари партийни другари каквито и груби грешки да са допускали.

Зиновиев отново изхлипа. И отново Молчанов се надигна да му налее вода. Но Сталин забеляза: друго беше лицето на Молчанов, не беше същото, с което той влезе в кабинета, щастлив е Молчанов, радва се, че животът на Зиновиев и Каменев е спасен. И Миронов се радва, Миронов, когато той ЛИЧНО издигна за заместник на Ягода. Този човеколюбец е особено доволен.

Как няма да се радват, има си хас! Нали няма да отговарят пред историята за смъртта на „невинни“ хора.

Но защо да са „невинни“? Затова ли, че според техните хартишки, според техните юридически правила нещо си там не било изрядно? Но какви хартишки, какви юридически правила могат да бъдат закон за диктатурата на пролетариата? За диктатурата на пролетариата има само един закон — интересите на тази диктатура. И

за *истинския* чекист не бива да съществуват други закони. Съществуват ли, значи той не е истински чекист.

Каменев стана.

— Другарю Сталин, другари членове на Политбюро. От мое име и от името на другаря Зиновиев заявявам, че сме съгласни с предложените условия и сме готови да застанем пред съда. Но ви молим да ни обещаете, че никой от бившите опозиционери няма да бъде разстрелян сега и в бъдеще за предишната му опозиционна дейност.

Уж преодолявайки минутната си слабост. Сталин уморено каза:

— То се разбира от само себе си.

Зиновиев и Каменев бяха откарани от Кремъл обратно в затвора със същата лимузина, но вече в други килии: с легла, застлани с чисто бельо, веднага ги изпратиха в банята, започнаха добре да ги хранят, лекарят установи необходимата диета за Зиновиев. Двете седмици преди съда хората, с които те се срещаха, се държаха коректно.

И въпреки това на 19 август 1936 година в дванайсет часа и десет минути, когато ги изведоха пред съда в Октомврийската зала на Дома на Съюзите, Зиновиев изглеждаше зле: подпухналото му лице с набъбнали под очите торбички беше сиво, землисто на цвят. Задъхвайки се от астмата, той широко отваряше уста и гълтеше въздух, веднага откопча и свали якичката на ризата си и през цялото време седя така, без якичка.

И лицето на Каменев беше сиво, землисто, имаше кръгове под очите, но той изглеждаше по-бодър от Зиновиев, непрекъснато се взираше в залата с надеждата да види познати, дълги години бе работил като председател на Моссъвет, познаваше всички що-годе известни партийни дейци в Москва, но не видя в залата никого от тях. Тя бе изпълнена само с цивилно облечени редови служители от НКВД.

Ягода и другите ръководители на комисариата слушаха процеса от съседната стая.

Само Рейнголд изглеждаше здрав, сякаш го бяха докарали не от затвора, а направо от къщи. Говореше убедено, а когато Вишински объркваше нещо, искаше думата за уточнение и дипломатично го поправяше.

Ала усърдието на Рейнголд беше излишно. Всички подсъдими добре бяха запомнили сценария и отговаряха точно както искаше прокурорът. Дори нещо повече: в хода на процеса те назоваха като участници в заговора Соколников, Смилга, Риков, Бухарин, Томски, Радек, Угланов, Пятаков, Серебряков, Мдивани, Окуджава, командира на корпус Путна, командира на корпус Примаков, командира на дивизия Дмитрий Шмит. В последното си слово всеки изцяло призна своята вина, призна, че е убиец, терорист, бандит.

И само Иван Никитич Смирнов наруши сценария. Както бе обещал на Молчанов, той призна, че през 1932 година е получил от Троцки инструкция за терор, но тъй като на 1 януари 1933 година е бил арестуван и оттогава се е намирал в затвора, не е вършил никаква терористична дейност. В хода на процеса Смирнов отричаше съществуването на „център“ и опровергаваше показанията на Мрачковски, Зиновиев, Евдокимов, Дрейцер, Тер-Ваганян, Каменев.

На някои въпроси Смирнов изобщо не отговаряше.

Вишински поиска разстрел за всички обвиняеми.

През нощта на 23-и срещу 24-и август в два часа и трийсет минути съдът произнесе присъдата: за всички подсъдими смърт чрез разстрел.

Според закона осъдените разполагаха със 72 часа, за да подадат молба за помилване.

Ала още сутринта на 24 август всички осъдени бяха изведени на разстрел.

Зиновиев изгуби самообладание и истерично закрепця името на Сталин, заклевайки го да изпълни обещанието си, гласът му ехтеше по целия затвор. За да прекрати тези крясъци, придружаващият Зиновиев лейтенант го вкара в една празна килия и там го разстреля с пистолета си.

Каменев беше зашеметен, не отрони нито дума, прие смъртта мълчаливо.

И само Иван Никитич Смирнов извървя коридора на затвора спокойно и смело, а преди разстрела каза: „Заслужихме си го с нашето недостойно поведение пред съда.“

Дъщерята на Смирнов Олга и съпругата му Роза веднага са арестувани и през 1937 година — разстреляни.

През същата 1937 година са разстреляни синът на Зиновиев — Степан Радомисълски, съпругата на Бакаев — Ана Петровна Костина, член на партията от 1917 година, братът и племенникът на Мрачковски, братът на Тер-Ваганян Ендзак. Съпругата на Тер-Ваганян Клавдия Василевна Генералова е арестувана през 1936 година и 17 години прекарва по лагери.

Скоро след разстрела на Каменев са разстреляни първата му и втората му съпруга.

През 1939 година е разстрелян по-големият му син Александър.

По-малкият син на Каменев Юрий е разстрелян на 30 януари 1938 година, един месец преди да навърши 17 години.

Внукът на Каменев Виталий е арестуван вече през 1951 година, на 19-годишна възраст, осъден е на 25 години изправително-трудова лагери. Умира през 1966 година.

Така другарят Сталин изпълнява своето обещание.

30.

Не можаха да отидат на премиерата на „Богатири“. Вадим се разболя от стрептококова ангина, боледува тежко, с температура около трийсет и девет, правеше гаргара с риванол, нищо не помагаше, Феня му приготвяше отвари от сушени гъби, на село само така се лекували, и наистина му полекна, можа поне бульон да пийне... Помоли да му донесат вестниците, доста време нищо не беше чел. Литовски хвалеше „Богатири“ в голяма рецензия в „Советское искусство“, а Загорски — във „Вечерняя Москва“. Вадим не прочете рецензията на Загорски, хвърли вестниците на пода, има време да ги прочете, има време да види и спектакъла, спеше му се.

На 14 ноември се обади Ершилов:

— Още ли не си оздравял?... Но сигурно можеш да четеш вестници? „Правда“ виж, „Правда“.

— Какво пишат? — лениво попита Вадим.

— Публикувано е постановление на Комитета по въпросите на изкуствата, забраняват „Богатири“.

— Сериозно?!

— Сериозно я...

А на 15 ноември пак в „Правда“ бе публикувана статия от Керженцев под заглавие: „Фалшификация на народното минало“. Керженцев бе направил Демян Бедни на пух и прах. В края на статията си той пишеше:

„... в исторически аспект пиесата на Д. Бедни представлява изопачаване на историята, тя е образец не само на антмарксистко, но и просто на лекомислено отношение към историята, оплюване на народното минало... За богатирите Д. Бедни се е сещал само по повод «богатирското хъркане»... представял е руския народ как се «излежава на печката». Това печално изопачаване, чуждо на болшевиките и просто на съветските поети, е сложило своя отпечатък и върху тази пиеса.“

Сега вече Вадим се обаждаше на Ершилов:

— Какво ново? Лежа тук и нищо не знам...

— Разправят, че такава... изритали Демян Бедни от кремълския апартамент — смееше се Ершилов, — разправят, че сега живеел у познати... Скоро ще подберат и твоя Камерен театър, ще видиш. Ще трябва и ти да се включиш.

— Ама как ще се включа и аз? Болен съм, пък и не съм гледал „Богатири“, нали знаеш...

— И да си го гледал, и да не си го гледал, ще трябва да се включиш...

Прав излезе тоя мошеник Ершилов, може и да е знаел нещо, но не му каза. На 20 ноември в „Правда“ бе публикувана статията „Поредица от грешки“, подписана от „Зрител“. На театъра бе нанесен силен удар, както се казва, удар под лъжичката... Вадим я четеше, препрочиташе, отново и отново вземаше вестника.

„Бе направено всичко театърът да се освободи от формалистично-естетското «наследство», да стане жизнен, съдържателен, истински съветски. Но това не бе постигнато. Ръководителят на театъра зле е усвоил политическите уроци...

Скромност — ето какво винаги е липсвало на Камерния театър. Безочлива самореклама — ето какво той винаги е имал в излишък.

Камерният театър неведнъж е поставял политически погрешни пиеси:

«Заговорът на равните» от Мих. Левидов през 1927 г.

«Пурпурният остров» от Мих. Булгаков през 1928 г.

«Наталия Тарпова» от С. Семьонов през 1929 г.

Цялата общественост, включително и другите театри, сурово осъди тези спектакли на Камерния театър и те бяха свалени от неговата сцена...

Ръководителят на Камерния театър А. Я. Таиров упорито продължаваше своята поредица от грешки. През 1931 година той постави абсолютно шовинистичната пиеса «Патетична соната» от М. Кулиш.

После се появи спектакълът «Богатири» — пиеса от Д. Бедни, абсолютно фалшив по своята политическа тенденция спектакъл...

Камерният театър почти бе откъснат от политическия и художествения живот на страната.

Таиров установи в театъра един вид «самодържавие», потискащо всяка проява на творческа инициатива от страна на колектива. А между другото театърът не е бащиния на Таиров.

Камерният театър не съумя да създаде творчески колектив, защото на най-добрите актьори не се дава възможност за изява. Камерният театър изостана от общия напредък на съветското изкуство, той се влачи на опашката...“

Същия ден на Вадим се обади отговорният секретар на вестника, който често публикуваше негови работи:

— Вадим Андреевич, има мнение, че и ние трябва да откликнем на събитията в Камерния театър. Молим ви да напишете нещо.

— Но разбирате ли — каза Вадим, — болен съм, получих ревматична атака след ангината и ми е предписан строг режим на легло. Освен това не съм гледал „Богатири“ именно защото боледувах, а не съм гледал и другите споменати спектакли, или пък не ги помня, защото тогава бях още дете.

— Ще докладвам на главния редактор — кисело отговори секретарят, — не очаквах, че ще ни откажете, Вадим Андреевич.

На 23 ноември на шеста страница на „Правда“ излезе малка бележка: „Колективът на Камерния театър заговори“ с подзаглавие „А. Я. Таиров замазва грешките си“.

Събранието на работещите в театъра продължило два дена, изказали се няколко десетки души, между които най-видните му актьори.

Фенин, заслужил деятел на изкуството: „Принуждаваха актьорите само да възхваляват приетата пиеса, дори и да я намираха слаба.“

Ала най-изненадан бе Вадим от изказването на Ценин: „Таиров не искаше да обсъжда с колектива на театъра работата си върху спектакъла.“

Вадим добре си спомняше Ценин: в „Машинал“ той играеше съпруга, в „Оптимистична трагедия“ — Водача и когато Вадим вземаше онова интервю, Коонен го хвалеше. Виж го ти Ценин!

Ами нали той, Вадим, преди година и половина публикува интервюто си с Коонен! Вярно, може да каже, че са му възложили да вземе това интервю, ала във вестника сигурно помнят, че той го занесе сам. Но основният текст не е негов, а на Коонен, и все пак ремарките

са негови, въпросите са негови и в тях личи възхищението му и от театъра, и от Коонен. И между другото може да му напомнят това. Много хора тогава завиждаха на успеха му, сега ще се реваншират.

Май не биваше да отказва на вестника, не успя да подуши нещо. Отговорният секретар доста кисело му отговори: „Ще докладвам на главния редактор.“ И после с намек: „Не очаквах, че ще ни откажете, Вадим Андреевич.“

Че и Ершилов доля масло в огъня. Дойде да му разкаже за разширеното заседание на Комитета по въпросите на изкуствата, на което поканили и него, и Елсбейн.

— Ако не беше болен, и тебе щяха да поканят. Ще прочетеш подробности за заседанието утре или вдругиден в „Советское искусство“, но за теб ще е полезно и предварително да знаеш някои неща: Керженцев обвини Таиров в политическа враждебност.

— Ами „Оптимистична трагедия“? — попита Вадим. — Поне за този спектакъл не бива да забравят. Поне в него не може да има „политическа враждебност“.

— Дори не я споменаха. Керженцев каза: „Камерният театър е опозорено понятие.“

Добре се подреди, няма що... Глупак, защо отказа да напише статията? Дали да каже на Ершилов?

— Обади ми се от вестника, помолиха да напиша нещо, но аз казах, че съм болен и не мога.

— Втасал си я... Обади се и кажи, че си оздравял. Веднага се обади. Ще почакам.

Вадим се обади, върна се и каза, че всичко е наред.

— Добре направи: не е хубаво човек да се измъква от впряга.

Вадим извика Феня, помоли я да му донесе още една възглавница, така, полуседнал, ще му е по-удобно да пише. Взе една книга, подложи я под листа, ама не, плъзга се. Потърси с очи по бюрото, по рафта, видя някаква забравена дебела тетрадка — ще свърши работа. Отвори я и се натъкна на нещо преписано от „Chicago Tribune“ от 22 март.

„Надяваме се да ги видим отново. След отпътуването им парижката сцена ще помръкне. С нетърпение ще очакваме завръщането на тези гениални артисти и спомняйки си ги като пример,

често мислено ще отправяме поглед към Русия, защото вече знаем, че светлината приижда към европейската сцена от Изток.“

Откъде ли беше това? И си спомни: от брошурката „Политически отзиви на западната преса за гастролите на Московския държавен камерен театър“.

„Гениални артисти!“, „Светлината приижда към европейската сцена от Изток“... Западната преса не случайно ги хвали толкова... Изкуството им явно е удобно на буржоазията.

С неприязън си спомни за Коонен. „Момиче“... Нарича трийсетгодишна жена „момиче“, ама че господарка се намерила, „момиче“ ѝ слугува. И не от щедрост на таланта е простодушна и демократична със събеседника си, а от равнодушие. Все ѝ е едно с кого разговаря, за нея е важен поводът да разкаже за себе си, за своите успехи... Стефан Цвайг, О’Нийл, Жан Кокто...

Прав е в статията си Зрителят: на Камерния театър му липсва скромност. Наистина това тяхното е безочлива самореклама! „Победихме Малий театър в съревнованието...“ Малий театър е жив и ще живее, ама още не се знае дали вие ще оживеете... Малий театър е нужен на народа, нужен е на страната, драга мадам Коонен, обаче още не е ясно дали вие сте нужна на страната. На Запада сте нужна вие, да. Западът ви аплодира... Но от нашия, от съветския зрител вие няма да получите аплодисменти.

Някой в болницата показва на Андрей Андреевич Вадимовата статия, похвалиха ли го, подиграха ли се: „Яко перо има синът ви.“

Вечерта Андрей Андреевич, както винаги, влезе в стаята на Вадим, придърпа стола до леглото му.

— Прочетох репликата ти. Както разбираш, вече няма да ни приемат в този дом. И ме е страх, че не само в този.

Поседя мълчаливо, взрян в пода, после стана.

— Мери ли си температурата?

— Температурата ми е нормална — измуча Вадим. — Като не ни приемат в този дом, ще се намерят по-добри.

И потъна в хубавия, здрав сън на човек, изпълнил дълга си.

А на сутринта, както и миналия път, се разнесе телефонен звън. Още сънен. Вадим вдигна слушалката и чу познатия служебен, просташки глас:

— Гражданинът Марасевич? Днес в дванайсет часа трябва да дойдете в НКВД при другаря Алтман, ще получите пропуск в бюрото за пропуска на „Кузнецкий мост“ 24.

Същият кабинет, прозорците с решетки, същият Алтман с военната си униформа, която му виси като на закачалка, същите хлътнали бузи и печални очи.

Той порови в чекмеджето на бюрото си, намери някаква папка, извади протокола от предишния разпит. Препрочете го.

Вадим го следеше с неспокоен поглед, отново го бе завладял животинският страх, не знаеше какво ще му сервира Алтман този път.

След като дочете и последната страница, Алтман, без да поглежда Вадим, тихо и унило попита:

— Не се ли отказвате от показанията си?

— Разбира се, че не, нали съм ги подписал?

— Искате ли да добавите нещо?

Дава му се шанс. Трябва да го използва.

— Вижте сега — подзе Вадим, — миналия път ме питахте за антисъветски разговори. И днес повтарям: с никого не съм водил и не съм могъл да водя никакви контрареволуционни, антисъветски разговори. Но естествено вашият въпрос ме накара дълбоко да се замисля, разбирах, че не случайно сте задали този въпрос, че сте имали някакви основания да го зададете. И предположих, че за такова основание може да е послужил вицът, който разказах на един познат, случайно, но го разказах.

— Какъв виц? — Алтман се облегна назад, приготви се да слуша и за пръв път открито погледна Вадим.

Вадим разказа и самия виц, и от кого го е чул, и на кого го е преразказал. Допълни, че не е придавал значение на вица, разказали му го в присъствието на член на партиен комитет, който изобщо не реагираше на него, дори се засмял. И той, Вадим, го преразказал на своя бръснар, Сергей Алексевич, когато човек седи на бръснарския стол, все нещо бърби, още повече че той познава бръснаря от детинство — човекът няма нищо общо с политиката, цялото му отношение към нея

се изразява с няколко шеговити думи: „И тук има пръст Лев Давидович.“

Точно тази версия избра Вадим тук, в кабинета, версия спокойна, съдържана и според него убедителна.

Известно време Алтман мълча. Най-зловещо сега беше именно мълчанието му — по този начин той показваше на Вадим своето недоверие, недоволството си. Правеше впечатление на бавномислещ човек.

После Алтман взе лист хартия и каза:

— Повторете: кой ви разказа вица?

Вадим повтори.

— Кога стана това?

Вадим каза месеца, датата не помнеше.

— На кого го разказахте?

И тогава се разбра, че Вадим не знае фамилното име на Сергей Алексеевич. Алтман си записа на листче собственото и бащиното му име и адреса на бръснарницата.

— Какви други вицове сте разказвали и на кого?

Вадим сви рамене.

— Аз? Вицове? На никого не съм разказвал.

— Искате да ме убедите, че никога през живота си не сте чували друг виц, освен този? В това ли искате да ме убедите?

— Не, разбира се, през живота си съм чувал различни вицове, но на никого не съм ги разказвал.

— Например какви?

— Не си спомням. Във всеки случай не са били политически.

— А какви?

— Обикновени, с битово съдържание...

— Марасевич! На глупак ли искате да ме правите? Не съм глупак, не ме мислете за глупак...

Той отново палачески присви очи и злобно каза, дори не каза, а просъска:

— Тук изобщо няма глупаци.

Изведнъж Вадим си помисли, че той е ненормален. И му стана още по-страшно — от луд човек всичко може да се очаква.

— Но аз не мога да си спомня — измънка Вадим.

— Не можете да си спомните, значи — втренчен с омраза във Вадим, каза Алтман, — а кой ще си спомни вместо вас? Аз ли? Тогава седнете на моето място, а аз ще седна на вашето. — Той стана. — Хайде сядайте де, сядайте — направи крачка встрани, посочи му с ръка, — минавай, сядай тук!

Вадим се смрази от страх, този луд сега ще го убие, ще го застреля с пистолета, закрепен за колана му.

Алтман седна така неочаквано, както беше станал. Отново помълча, замислено и тъжно загледан в ъгъла на стаята, после внезапно попита:

— В Съюза на писателите разказват ли се вицове?

— Сигурно се разказват.

— Отговаряйте точно: разказват ли се или не се разказват. Не „сигурно“, а точно.

— В Съюза на писателите членуват стотици хора.

— Не ви питам колко души членуват в Съюза на писателите, питам ви: разказват ли вицове?

— Някои със сигурност разказват.

— Кой са тези „някои“?

— Не мога да назова конкретни лица...

— „Не мога“ ли?! — Алтман изкриви устни в злобна усмивка. — Кажете по-добре „не искам“... За един виц ви хванахме, него си го спомняте, ако ви хванем за друг, и други ще си спомните, само че ще бъде късно. Добре! Познавате ли Александър Павлович Панкратов?

— Панкратов? А, да, Саша Панкратов, разбира се, познавах го, бяхме съученици.

— Знаете ли къде е сега той?

— Арестуван е, на заточение е. Май в Сибир.

— От кого знаете това?

— Тоест как — смути се Вадим, — живеехме на една улица, учихме в едно училище, всички го знаеха.

— Не, вие наистина ме смятате за глупак — каза Алтман, — искате да ме убедите, че цялата улица само това говори — за арестуването на Александър Павлович Панкратов. Искате да ме убедите, че все още ходите на училище и там не се говори нищо друго, освен за арестуването на Панкратов... Така ли?

— Срещал съм съученици на Арбат и те са ми казвали, че Саша Панкратов е арестуван.

— И толкоз?

— Тоест?

— Какво „тоест“, какво „тоест“?! — пак избухна Алтман. — На руски ви питам — това ли е всичко, което знаете за делото на Панкратов?

— Аз изобщо нищо не знам за неговото дело. Знаем, че са го арестували, а за какво не знам.

— Не знаете, значи. Нищо не знаете! Знаете само един виц, през целия си живот сте разказали само един виц.

Алтман млъкна, отново се проточи дълга пауза и накрая неочакваният въпрос:

— Писали ли сте писмо в защита на Панкратов?

— Писмо ли — смути се Вадим, — писмо.

— Да, „писмо“, „писмо“ — пак изкриви устни Алтман, — писали ли сте писмо в защита на Панкратов?

Вадим си спомни трапезарията в апартамента на Лена Будягина, където седяха, когато Нина предлагаше да напишат писмо в защита на Саша, спомни си Лена, и Нина, и Максим. Саша бе арестуван преди две години. Вадим вече беше я забравил.

— Вижте — неуверено подзе той, — когато арестуваха Саша Панкратов, бях на гости у една ученичка Лена Будягина, бяха дошли и други наши съученици.

— Кой?! — прекъсна го Алтман. — Кой конкретно? Говорете конкретно. Марасевич, не усуквайте, не ме карайте да ви измъквам показанията с ченгел. Цяла година си припомняхте вашия бръснар, мислите, че и занаят ли ще бъде така? Не, няма да ви дадем по година за всяко име, имаме начини да ви накараме да мислите по-бързо. Имаме такива средства. И първото средство е да ви оставим тук. Тук, в килията, ще си спомняте по-бързо.

Вадим си пое дъх, ръцете му трепереха, сякаш обръч стягаше главата му.

— Е? — неочаквано тихо и спокойно изрече Алтман — Ще говорите ли?

— У Лена бяхме аз, Нина Иванова и Максим Костин, всички сме съученици...

Алтман си записа имената на листче.

— Разговаряхме за Сана Панкратов. Нина Иванова предложи да напишем заявление до ОГПУ: че познаваме Саша Панкратов като честен комсомолец. Аз възразих, казах че сме познавали Саша Панкратов като добър комсомолец в училище, а оттогава са минали шест години и той може да се е променил, а Лена Будягина...

— Добре, добре — нетърпеливо го прекъсна Алтман, — стига! С една дума обсъждали сте въпроса как да защитите осъден контрареволуционер. Нали така? Как мислите: щом Панкратов е бил осъден по член 58-и, това означава ли, че е контрареволуционер или не?

Вадим би могъл да каже, че тогава Саша още не е бил осъден, само е бил арестуван и те не са знаели, по кой член ще бъде обвинен, и че той, Вадим, наистина се е противопоставил на Нина. Но се страхуваше да противоречи на Алтман, страхуваше се, че той пак ще избухне, затова покорно се съгласи.

— Да, разбира се, щом Панкратов е бил осъден като контрареволуционер, значи е контрареволуционер, несъмнено.

— А вие сте искали да защитите контрареволуционер.

— Но лично аз...

— Какво „лично аз“, „лично аз“... Не ме интересува какво е говорил всеки от вас поотделно. За мен е важен фактът: събрали сте се четирима души, тоест група, и сте обсъждали въпроса как да помогнете на един арестуван контрареволуционер. Смятали сте да пратите писмо в негова защита. Изпратихте ли?

Вадим би могъл да каже, че не са изпратили именно защото той, Вадим, се е противопоставил. Но не смееше да лъже, страхуваше се да не би Алтман да го хване в лъжа и тогава ще стане лошо, много по-лошо. Затова каза:

— Лично аз бях против и затова се обърнахме за съвет към Иван Григориевич Будягин, бащата на Лена, нали знаете, той е заместник на Орджоникидзе, та той каза, че не бива да изпращаме никакво писмо.

— Ето това е, — доволен каза Алтман, — сега е що-годе ясно, наистина не всичко, но някои неща.

Сложи пред себе си бланка за разпит, взе писалката и започна да пише протокол.

Вадим седеше срещу него и не смееше да помръдне.

Алтман писа дълго, отначало надничаше в листчето, където бяха записани Елсбейн, Ершилов и Сергей Алексеевич, после в листчето, където бяха записани Лена, Нина, Макс.

Вадим разбираше, че сега може да извикат тук и съучениците му, и всички, които бе назовал. Е, и какво от това? Не изпитваше угризения на съвестта. Нали него го извикаха, разпитват го, защо да не извикат и тях? Не е казал нито една лъжлива дума, никого не е наклеветил, никого не е предал, каза всичко, както си беше. И ако ги извикат, нека и те кажат всичко, както си беше. Защо трябва да жертвува себе си, в името на какво и на кого? Не, той няма да жертвува себе си, и те могат да не жертвуват себе си — ще кажат истината и нищо лошо няма да им се случи.

Алтман най-сетне свърши с писането и подаде листовете на Вадим.

— Четете, правилно ли съм записал всичко?

Вадим зачете. Всичко беше записано правилно, но се получаваше страшна картина. Вица е разказал Елсбейн в присъствието на Ершилов, а той, Вадим, го е разказал на своя бръснар Сергей Алексеевич. Във всеки разговор Сергей Алексеевич с явна симпатия споменава Троцки. От неговите думи излиза, че всички обвинения срещу Троцки са безпочвени. Заявлението в защита на осъдения контрареволуционер Панкратов е предложила да напишат Нина Иванова. Този въпрос се е обсъждал в жилището на заместник-народния комисар И. Г. Будягин, обсъждали са го той, Вадим, Нина Иванова, Елена Будягина, Максим Костин. По указание на заместник-народния комисар И. Г. Будягин заявлението не е изпратено.

И колкото по-нататък четеше Вадим, толкова повече се свиваше сърцето му. „Сергей Алексеевич споменаваше Троцки с явна симпатия...“ Сергей Алексеевич най-вероятно е доносник (хак му е), но все пак Вадим не може да твърди, че той е споменавал Троцки „със симпатия“, това по-скоро беше насмешка. После — „заявлението“ се обсъждало... „по указание на Будягин“. Това напомня някаква организация. Впрочем зависи как се тълкува.

— Е — чу той тихия бавен глас на Алтман, — какво не ви харесва тук? Съветвам ви да не се задълбочавате в стилистичните и граматичните тънкости. Те не са съществени. Съществено е съдържанието.

Валим никак не бе очаквал да чуе такива думи от Алтман, беше сигурен, че Алтман дори не ги знае, но излиза, че ги знае. Как не можа да усети, че е интелигентен човек?

А междувременно Алтман продължи:

— Кого искате да спасявате? Излишно е. Всеки от тях ще може сам да се оправи. Уверявам ви. А себе си можете да спасите само по един начин: като подпишете протокола. Защо ли? Защото протоколът съдържа истината.

Би трябвало да възрази. Но е безполезно да възразява. Само ще ядоса Алтман. Е, ще постигне промяна на някоя дума, какъв е смисълът? Най-важното е да излезе оттук.

Чувствайки как Алтман следи ръката му, Вадим подписа протокола.

Алтман взе листовете, сложи ги при протокола, подписан миналия път, затвори папката, прибра я в чекмеджето, облегна се назад, погледна Вадим съвсем другояче, погледна го дружелюбно.

— Вадим Андреевич, разбирате ли какво подписахте сега?

— Подписах го честно.

— Да, честно, и аз ценя това.

Изчезна палаческото му примижаване, изчезна истеричността, с Вадим разговаряше спокоен, интелигентен, благоразположен човек.

— Повтарям, аз ценя това, ценя го високо, както ценя вашата литературна работа. Оцених високо последната ви статия за Камерния театър. Дори се учудих как сте могли да я напишете така разстроен, а не може да не сте били разстроен след нашето запознанство. Кой знае защо, хората смятат, че е опасно да се запознават с нас, а това не е вярно, полезно е човек да се запознае с нас. Та така статията е хубава, макар че отделни моменти будят не възражения, ами... как да се изразя?... Дребни забележки. Дори не по същество, а по форма. Но не това е най-важното. Най-важното е друго: на ваше място някак бих дезавуирал интервюто с Коонен.

И погледна Вадим.

Вадим беше смаян, не бе предполагал, че Алтман така добре е осведомен за него.

Доволен от впечатлението, което му направи. Алтман продължи:

— Защо мисля така ли? У нас има още много гадове, имате много завистници, именно те ще се заядат: сега другарят Марасевич

пише едно, а преди година и половина пишеше друго. Такова нападение трябва да се предвари. Вие сам трябваше да си спомните за интервюто и да покажете, че пороците, в които сега уличават театъра, са му били присъщи още тогава, преди година и половина. Но не сте го направили.

И отново, но този път някак странно погледна Вадим.

— А трябваше. Защото по времето, когато сте хвалили този театър, негов директор е бил закоравелият шпионин и терорист Пикел. Вие четете вестници, нали знаете за какво бе разстрелян Пикел?

— Но аз дори не се познавах с него — смотолели Вадим.

— Това трябва да се докаже, Вадим Андреевич, а е трудно да се докаже. Вие сте редовен посетител в Камерния театър, може да се каже — негов щатен рецензент, дори ви е запазено специално място на петия ред. И да не сте се познавали с директора на театъра?

— Но аз наистина...

— Добре де — прекъсна го Алтман, — няма да говорим за Пикел, и за театъра няма да говорим, и за изкуството, че иначе — той се засмя, и то много симпатично се засмя — този спор ще ни отведе кой знае къде встрани. Искам само добре да проумеете какво си признахте сега. Първо — пред вас са разказали антисъветски виц. Как сте реагирали на това? Дошли сте при нас, в краен случай в партийния комитет, съобщили сте за случката, разобличили сте антисъветчика? Не, обратното. Вие самият сте започнали да разказвате този виц. На кого? На своя бръснар. Само на него ли? Вие твърдите, че само на него. Ние нямаме основания да ви вярваме. Щом сте го разказали на един, може да сте го разказали и на друг. Но във всеки случай вие сте чули вица и ние знаем от кого, знаем и на кого сте го разказали. Случайно ли е това? Понякога такива неща стават случайно, някой случайно чул нещо, случайно го разказал, случва се, макар че ние и това не прощаваме — човек трябва да знае какво разказва. Но това вашето, Вадим Андреевич, не е случайно, далеч не е случайно.

Алтман отново леко примига, загледан във Вадим, и сърцето на Вадим отново се сви от страх. После погледът му стана нормален и той продължи:

— Защо не е случайно ли? Защото, Вадим Андреевич, вие сте прикрит троцкист.

В отговор на негодуващия жест на Вадим той вдигна ръка:

— Спокойно, спокойно! Събирали сте се цяла група и сте обсъждали писмо в защита на арестуван контрареволуционер. Твърдите, че вие сте били против това писмо. Ще ви повярваме, че сте били против. Но защо сте били против? Защото не бива да се защитава контрареволуционер ли? Не, защото, видите ли, било минало много време от училищните години. Съветски подход ли е това? Не, съветският подход диктува съвсем друга позиция: не искам и няма да защитавам арестуван контрареволуционер, не желая дори да обсъждам този въпрос. Ето това е съветски подход. Вие не сте го проявили. Напротив, участвували сте в обсъждането на този въпрос и сигурно щяхте да подпишете писмото, но Будягин е забранил, а защо е забранил — вие пак не знаете. Не сте се ръководили от гражданската си позиция, а от нечия забрана. А върху каква почва се е формирала вашата позиция? Тя се корени в обстановката, в която сте расли. Вие сте расли в дом, където чужденците са свои хора. Професор Крамер, Росолини — в гласа му личеше погнуса, — ах, ах... А вие сигурен ли сте в лоялността на тези чужденци към нас, можете ли да гарантирате, че те идват у нас само с научни цели? Можете ли?

Вадим потиснато мълчеше.

— Не можете — отговори вместо него Алтман, — а сте седели на една маса с тях, пили сте, яли сте, слушали сте разговорите им и нито веднъж не сте дошли при нас да кажете: Вкъщи чужденците говорят нередни неща. И за един от тях, за един отявлен антисъветчик се е омъжила сестра ви. Мъжът ѝ не само е антисъветчик, той е шпионин, заминал си е навреме, успял е да избяга, успял е да избегне правосъдието. И не е заминал сам, взел е и сестричката ви — и това сигурно не е случайно. Малко ли са в Париж хубавите девойки? Не са малко. Между другото той е имал за годеница момиче от много богато семейство, но го е пренебрегнал заради сестра ви. Ще ви кажа защо го е пренебрегнал: за да може да я изведе оттук. Да, да. И тя не е светица, както се казва, било му е заповядано да изведе и нея, да я спаси, та затова я взема и я спасява.

Той помълча, скръстил ръце на мършавия си корем, гледаше някъде покрай Вадим с печалните си очи.

— Ето какво кълбо се заплита, Вадим Андреевич, лошо кълбо, много неизгодно за вас. Та нали дори само заради вица за другаря Сталин отдавна трябваше да ви вкараме в затвора... А освен вица има

и чужденци, и защита на арестувани контрареволуционери. А ние не ви вкарахме в затвора, Вадим Андреевич, ние ви пощадохме... Защо ли? Ще ви кажа направо: ние ви ценим. Ценим ни като критик — той се позасмя, — вярно, не сте Белински, не сте Чернишевски, но в статиите си стоите на правилни позиции. Но е въпрос дали сте искрен, или се преструвате. Според това досие — той кимна към чекмеджето, където бе прибрана папката с протоколите — можем да се съмняваме във вашата искреност, тук има достатъчно основания за такива съмнения. И — той прониза Вадим с продължителния си многозначителен поглед — тепърва ще трябва да доказвате своята искреност. Това е положението, Вадим Андреевич, вие как го преценявате?

Вадим сви рамене.

— Не знам... Всичко излезе толкова нелепо...

— Трябва много внимателно да обмислите поведението си, Вадим Андреевич.

— Разбира се, разбира се — замънка Вадим, — за в бъдеще ще бъда по-благоразумен.

— Какво пък, благоразумието е хубаво нещо — съгласи се Алтман, — но какво да правя с това? — той пак кимна към чекмеджето.

— Какво да докладвам на моето началство? Щом прочете това досие, началството ще попита: „В коя килия е този Марасевич?“ Какво ще отговоря аз? „Той обеща да бъде по-благоразумен“ — това ли да отговоря? Тогава в килията, в която би трябвало да сте вие, ще сложат мен. А аз не искам да ме тикнат в килия, Вадим Андреевич, не, не искам.

И отново млъкна.

Вадим не смееше да шавне. Мъчеха го киселини, трябваше да глътне сода, имаше у себе си, винаги си носеше сода, но не смееше да поиска вода.

— И тъй, Вадим Андреевич — неочаквано весело заяви Алтман, — трябва да приключваме това дело. Повтарям: трябва да докажете искреността си. И ако я докажете, всичко това — той почука по чекмеджето — ще изглежда наистина като нелепа случайност. Разбрахте ли ме, Вадим Андреевич?

— Да, да, разбира се.

Той разбираше, много добре разбираше какво искат от него. Разбираше и че ще се съгласи с искането им, но се страхуваше сам да произнесе тези думи.

— Какво „да“, какво „да“ — навъси се Алтман, — какво разбирате?

— Разбирам, че трябва да докажа искреността си.

— А как?

— Не знам... Готов съм. Но... Не знам.

— Какво пък, аз ще ви подсказам — твърдо произнесе Алтман, — вие трябва да ни помогнете в борбата срещу враговете на партията и държавата.

— Но моите статии, моите отзиви...

— Вашите статии и отзиви са ни известни, вече говорих по този въпрос. Но те са свързани с литературата и изкуството, а ние искаме да знаем едно-друго за хората, които се занимават с литература и изкуство, какво представляват те, какво мислят в действителност, какви са действителните им мисли, а не онези, които произнасят по събрания, искаме да знаем какво говорят те не на трибуната. Нужен ни е референт.

— Защо не...

Алтман извади от бюрото си лист хартия, подаде на Вадим писалка.

— Пишете!

— Какво?

— Че сте готов да ни помагате.

— Но аз ще ви помагам, защо трябва да пиша?

— А какво ще докладвам аз там? — Алтман вдигна пръст към тавана. — Че човекът е обещал на думи да помага?

Дръпна чекмеджето, извади папката с протоколите и раздразнено я хвърли на бюрото.

— Тук са вашите дела, гадните ви дела, те са записани, а вие не искате да запишете добрите си дела. На думи, видите ли, обещава да помага. — Той погледна часовника си. — С една дума решавайте, никой за нищо не ви принуждава. Вече два часа си чешем езиците с вас. Както разбирате, аз си имам и други грижи.

Облегна се назад, примижа, на устните му се изписа гнуслива усмивка.

— Решавайте, решавайте.

Вадим топна писалката в мастилницата.

— Какво трябва да напиша?

Зададе този въпрос спокойно, дори с достойнство — сега те са заинтересовани от поведението му.

Бавно, с паузи, неприпряно, но уверено и твърдо Алтман продиктува:

— „Аз, долуподписаният гражданин Вадим Андреевич Марасевич, се задължавам да съобщавам на органите на НКВД за всички действия и разговори, както устни, така и напечатани, които нанасят вреда на съветската власт. Също така по указание на органите на НКВД се задължавам да рецензирам за тях произведения на литературата и изкуството.“ Написахте ли? Е, това е. Не ви задължаваме да ни давате тези сведения с ваш подпис. Всичко се случва: може да се загубят, да ги забравите някъде, а някой да ги намери, не искаме да ви усложняваме живота. Затова е най-добре да подписвате тези съобщения с псевдоним. Може мъжко име, може женско. Ще ви обиди ли женски псевдоним?

Черен хумор, по дяволите, на всичко отгоре се подиграва.

— По-добре мъжко — отговори Вадим.

— Добре... Казвате се Вадим... Искате ли Вацлав? Харесва ли ви — Вацлав?

— Да.

— Добавете тогава: „Ще предавам сведенията си с подпис Вацлав.“ Написахте ли? Сега подпишете... Така. Сложете и датата. Коя дата сме днес?

31.

Преди закуска Сталин излезе в градината, разходи се по алеите.

Цъфтяха макове, и шибоите изпъкваха добре на фона на тревата: бели, небесносини, тъмновиолетови. Но малко по-нататък имаше неизвестни за него цветя с дълги стъбла, виждаха се от верандата, по средата бяха увити като с бинт с черна хартия. Защо на цветята има хартия? Защо е черна? Неприятно е за гледане.

Валя, сервитьорката, донесе закуската.

ТОЙ я привика с пръст, изведе я на терасата, посочи ѝ цветята.

— Какво е това?

Валя се разсмя.

— Това са гладиоли, Йосиф Висарионович. Долните им пъпки разцъфват по-рано от горните. А е по-красиво, когато цъфтят едновременно. Затова долните пъпки се увиват с черна хартия, за да не разцъфнат преди горните. И в Зубалово правехме така...

Тя уплашено млъкна, спомни си, че Власик ѝ бе забранил да споменава Зубалово.

Сталин нищо не отговори, сърдито изгледа Валя, върна се в стаята и без да докосне закуската, си наметна шинела и тръгна към портичката.

Валя объркано се загледа подире му, в очите ѝ бликнаха сълзи — дожаля ѝ за Йосиф Висарионович, тя го обиди, не искаше, но го обиди, какъв грях, замина, без да закуси, колко лошо се получи... Кой дявол я накара да спомене Зубалово?

Колата се движеше по тесния път, извеждащ на Можайското шосе. Сталин не обръщаше внимание на седналия до шофьора половник, не забелязваше появилите се по пътя отпред и отзад коли на охраната. Той поглеждаше смърчовете отдясно, брезите и трепетликите отляво — цялата гора е претърсена, проверена, невидимо се охранява, но той може да получи куршум в тила или в челото именно от

охраната. Паукер го уверява, че всеки охранник следи не само пътя, но и съседа си охранник и затова са изключени всякакви „случайности“, така се изрази този мошеник Паукер. И въпреки това тези мрачни смърчове, тези есенно окапващи брези и трепетлики, плътно оградиха пътя, бяха неприятни, внушаваха му тревога.

Сталин се почувствува по-спокоен, когато колата излезе на Можайското шосе и полетя по него, после по улица „Дорогомиловская“ — тук ги няма онези смърчове, онези брези и трепетлики, зад всяка от които се крие невидим стрелец — знаеш ли го по кого ще стреля. Тук е улица, охраната е добре организирана, движението е спрено, тук действува страхът...

В древни времена, когато по улиците е минавал властелин, поданиците му са били длъжни да падат по очи и да лежат, без да вдигат глави, изразявайки уж робското си покорство и смирение. Не, друга е била причината: хората е трябвало да лежат, без да повдигат глави, за да се изключи всяка възможност за покушение; сабята на охранника незабавно е отсичала всяка повдигната глава. Не са били лоши тези порядки. Знаели са древните как да се пазят от тълпата. Но виж, не всички са знаели как да се пазят от дворцови преврати...

Правилно ли постъпи ТОЙ, като наруши обещанието си да запази живота на Зиновиев и Каменев?

Правилно постъпи.

Защо беше правилно?

Защото процесът отговаряше на интересите на партията и държавата, признанията на подсъдимите отговаряха на интересите на партията и държавата.

Да пощади подсъдимите за престъпленията, които си признаха, би означавало да постави под съмнение достоверността на признанията им, достоверността на техните чудовищни престъпления.

Да ги пощади би означавало да обяви за простими такива чудовищни престъпления.

Да ги пощади би означавало да поощри и други подобни престъпления.

Да ги пощади би означавало да нанесе непоправима вреда на партията и държавата.

Виктор Юго е казал: престъпникът си остава престъпник независимо дали носи дрипи на каторжник или корона на монарх.

Красива, но чисто по френски безсмислена фраза. Престъпникът се ръководи от лични мотиви, владетелят — от интересите на държавата и затова не може да бъде престъпник, защото само владетелят решава кое отговаря на интересите на държавата и кое не отговаря.

Ленин много говореше за правда и искаше правда. Вярно, Ленин беше велик революционер, но революционер, възпитан, за съжаление, със западни представи за морал и нравственост и затова нелишен от някои буржоазни предразсъдъци.

„Съвест“ е абстрактно, празно понятие. „Съвест“ е прикритие на инакомислието: „Аз не съм политик, нямам политически възгледи, имам само съвест.“ Хитра и ловка формулировка.

Хората, надарени с така наречената съвест, са хора опасни. Те смятат, че имат право сами да решават кое е нравствено и кое е безнравствено и разпростират това право върху всичко, включително и върху политиката. Така наречената съвест им позволява да съдят за действията на партията и държавата, тоест за НЕГОВИТЕ действия. Така наречената съвест им позволява да имат убеждения, различни от НЕГОВИТЕ убеждения. Това трябва да се пресече веднъж завинаги.

Навремето Маркс е писал, че никой не може да бъде хвърлен в затвора заради своите политически и религиозни убеждения. Лесно му е било на Маркс да пише така — той не е притежавал държавна власт. И Маркс си е носил буржоазните предразсъдъци. Ако бе притежавал държавна власт, щеше да съобрази, че политическите възгледи бързо се превръщат в политически действия, че инакомислещият човек е потенциален враг.

Ленин създаде партия, способна да завземе и удържи властта. Но такива партии вече са съществували в историята на народите. Те са завземали и удържали властта, но са я удържали само известно време.

ТОЙ създаде партия, която ще удържи властта завинаги.

ТОЙ създаде партия от съвършено нов тип, партия, различна от партиите от всички времена, партия, която не само е символ на държавата, но и единствена обществена сила в държавата, партия, членуването в която е не само най-важното качество на членовете ѝ, но и съдържание и смисъл на живота им. ТОЙ създаде идея за партията като такава, като един вид абсолюти, заменящ всичко: бог, морал, дом, семейство, нравственост, закони на общественото развитие.

Такава партия в историята на човечеството не е съществувала. Такава партия е гаранция за непоклатимостта на държавата, на НЕГОВАТА държава.

Но щом партията е абсолютен, значи и вождът ѝ е абсолютен. Именно вождът на една партия е висшето възплъщение на нейния морал и нравственост.

И онова, което прави ТОЙ, е морално и нравствено. Друг морал и друга нравственост няма и не може да има. И моралът, и нравствеността трябва да служат на държавата, да отговарят на интересите на държавата, на НЕГОВИТЕ задачи.

Сега главната задача е кадровата революция. За да унищожим днешните и бъдещите врагове, трябва преди всичко да унищожим предишните врагове.

Излязоха на Бородинския мост. Сталин го харесваше. Харесваха му мощните каменни подпорни стълбове, на които почиваше, харесваха му обелиските в чест на Бородинската битка с металните мемориални плочи, харесваха му заоблените колонади с военните атрибути. Силна, солидна, красива архитектура. Ето така трябва да се строи, а не като днешните архитекти формалисти: тромави, безизразни кутийки.

Изкачиха се до Смоленския площад, навлязоха в Арбат.

Сталин отново се замисли.

И тъй, първият етап е проведен, първият процес приключи, подсъдимите са разстреляни.

Какви са уроците от този процес? Той безспорно оправда провеждането си. Със Зиновиев и Каменев е свършено завинаги, свършено е физически и политически. Това първо.

Второ: на процеса прозвучаха имената на Пятаков, Радек, Сокольников, Серебряков и други троцкисти. Те вече са арестувани, води се следствие по делото на „Паралелния център“, в който са членували. Но обвиненията в терор не са достатъчни. В края на краищата терорът е една от формите на борба. Марксистите официално не признават терора, но не защото бил безнравствен, а защото не е ефективен. А есерите например го намираха ефективен и го използваха. И народоволците го използваха. В руското революционно движение индивидуалният терор има стари и дълбоки корени. Ако раздухваме тази тема, тя може да пусне корени в

съзнанието на младежта. Ще се намерят подражатели. Това не бива да се допуска. Ето защо на членовете на „Паралелния център“ трябва да се предявят други, не по-малко сериозни обвинения.

Трето: бяха споменати имената на Бухарин, Риков, Томски, Угланов и на други десни, тоест създадена е основа за съд и над тях.

След като в съда бе споменато името му, Томски се застреля на 22 август във вилата си в Болшево. Централният комитет осъди този факт. Но с постъпката си Томски само потвърди сериозността на обвиненията срещу него и следователно срещу всички бухаринци.

Четвърто: бяха споменати и арестувани няколко военни — командирите на корпуси Путна и Примаков, командирът на дивизия Шмит, което създава основа за ликвидиране на военните заговорници начело с Тухачевски.

Това са положителните уроци от процеса. Но има и отрицателни. Главният отрицателен резултат е лошата му подготовка, недомислието и неточността в дреболиите, които позволиха на мошеника Троцки да организира в буржоазната преса опровергаваща кампания.

Разбира се, такава кампания трябваше да се очаква, но гафът с Голцман е възмутителен. Точно една седмица след разстрела на подсъдимите официалният орган на датското правителство вестник „Социалдемократен“ публикува съобщение, хотел „Бристол“, където според показанията на Голцман той се бил срещнал със Седов и оттам отишли при Троцки, бил съборен още през 1917 година и в Копенхаген нямало друг хотел „Бристол“.

Това е голям гаф. Нагласил го е Ягода, за да опорочи процеса. Да, ТОЙ им подсказа мисълта за среща на Голцман с Троцки, но защо са избрали несъществуващ хотел, защо изобщо решиха да е в хотел? Голцман можеше да каже, че са се срещнали на гарата. Нали Голцман даде показания, че е заминал за Копенхаген от Берлин специално, за да се срещне с Троцки. Тъй че Седов може да го е посрещнал на гарата и да го е завел при татенцето си.

Толкова е ясно, толкова е просто. Не, измислиха тоя хотел, на всичко отгоре и несъществуващ. Такива гафове повече не бива да има. Но и Ягода вече няма да го има.

Ягода седеше срещу Сталин, оправдаваше се за гафа с „Бристол“: някой от сътрудниците сбъркал списъка на хотелите в Осло

с Копенхагенския, „Бристол“ имало в Осло. Този сътрудник е строго наказан.

— Как е наказан? — попита Сталин.

— Понижен е в звание, прехвърлен е на работа в Управлението на лагерите.

Сталин го изглежда тежко.

— Това е вредителски акт, преднамерен акт, замислен за дискредитиране на процеса. Виновният следва да бъде предаден на Военния трибунал. И онези, които са го тласнали към тази постъпка, също да се предадат на Военния трибунал.

— Слушам — отговори Ягода, — но този служител, казва се Дяков...

— Не ме интересуват имената на вредителите, провалящи задачите на партията — прекъсна го Сталин.

— Слушам — устните на Ягода нервно потрепваха, — този служител е направил грешката сам, объркал е списъците на хотелите в Осло и Копенхаген...

— Сам... — Сталин се бе втренчил в Ягода. Спасява хората си, пази ги от удари... — Добре, нека сам да отговаря за всички.

Замълча, после попита:

— Къде се намират троцкистите, които не дадоха показания?

— Засега са тук в Москва.

— Разпитайте всички отново и онези, които откажат да дадат показания, предайте на Военния трибунал като терористи. Решенията на трибунала да не се разгласяват. Колкото до активните терористи, които нито веднъж не са капитулирали, нека не заемат вече места в лагерите. Няма място за тях на съветска земя — нито в лагери, нито в затвори, нито в заточение. Освободете от тях съветския народ.

— Слушам — устните на Ягода все така трепереха.

— Тези хора са завинаги врагове на партията, врагове на съветската държава. Поведението на Смирнов на съда го доказва напълно очевидно, той излезе пред съда тъкмо за да компрометира съда. Нека за това да понесат отговорността неговите съмишленици. Стига! Вече десет години се разправяме с тях. Държавата ни си има по-важни работи от храненето на заклетите врагове на съветската власт.

— Слушам.

Сталин се поусмихна: страх го е да поема отговорност, страх го е да върши каквото и да било без документи, без протокол, без признания, без обичайната формалистика.

— Изпратете по лагерите хора за произнасяне на присъдите като пълномощници на ОСО.

Сталин отново прикова в Ягода тежкия си поглед. Надява се, че там те пак ще се захванат с казуистика, пак ще си приготвят оправдателни документи. Не, няма да дочакат.

— Да не се правят никакви дознания, да не се предявяват никакви обвинения — заключи Сталин, — нека началниците на лагери съставят списъци на кадровите троцкисти, продължаващи в лагерите и затворите своята контрареволуционна дейност, своите троцкистки контрареволуционни разговори, своите антисъветски изказвания. И точно по тези списъци да се издадат присъдите. И веднага да се изпълнят.

— Слушам — покорно повтори Ягода.

— И последното — Сталин все така не откъсваше от Ягода тежкия си поглед. — Участниците в „Паралелния център“ трябва да признаят не само участието си в терора, с цел да се завземе властта, но и намерението си да реставрират в Съветския съюз капитализма с помощта на фашистка Германия и милитаристка Япония, разбира се, срещу големи териториални отстъпки на тези страни. Да речем: На Германия — Украйна, на Япония — Далечния изток...

Помълча и попита:

— Разбрахте ли задачата си?

— Разбира се — побърза да отговори Ягода.

— Надявам се, че ще се справите с нея?

— Разбира се — с неочаквано твърд глас отговори Ягода. Устните му вече не трепереха. Сталин ще забележи и най-дребната проява на колебание и ще загуби доверието си в него.

Щом Ягода излезе, Сталин нареди да влязат Паукер и Власик. Те отдавна чакаха в приемната. Сталин им каза, че след два часа заминава за Сочи от Курската гара.

Никой, нито Паукер, нито Власик, никога не знаеше кога и от коя гара Сталин смята да замине от Москва. Винаги им го съобщаваше в последната минута. Това му бе станало обичай и затова НЕГОВИЯТ

влак в Москва и параходът му в Горки вече от две седмици чакаха в пълна готовност.

Този път параходът не бе нужен. Сталин каза, че ще пътува за Сочи направо от Москва, а не през Горки и Сталинград, както правеше понякога.

В отпуск бяха и повечето членове на Политбюро. Но Ежов бе останал в Москва, ръководеше подготовката на процеса срещу „Паралелния център“, открито и грубо се намесваше в работата на Ягода.

Беше ясно, че Ежов се намесва в работата му не просто като секретар на ЦК, наблюдаващ органите на държавна сигурност, по специално нареждане на Сталин, чието доверие Ягода бе загубил, така можеше да се обясни грубостта, високомерието и безочието на Ежов.

Ягода разбираше какво значи да загубиш доверието на Сталин изобщо, а особено да го загуби той, Ягода: прекалено много знаеше. Човек не оставя жив свидетел, в когото няма доверие.

Всичко беше така, но нали покрай него и Хенрих Ягода изкара една добра школа. Имаше своя шанс — познаваше разпределението на силите в Политбюро.

Към края на август членовете на Политбюро започнаха да се прибират от отпуск, прибраха се всички, освен Сталин, Жданов и Микоян. Ягода веднага постави за разглеждане в Политбюро въпроса за процеса срещу Бухарин и Риков, тъй като те бяха кандидат-членове на ЦК.

Сметката на Ягода излезе вярна. За даване на Риков и Бухарин под съд гласуваха само Каганович, Ворошилов и Молотов.

На десети септември в „Правда“ излезе съобщение, че следствието по обвинението срещу Риков и Бухарин е прекратено поради липса на доказателства за тяхната престъпна дейност.

Но този ход не спаси Ягода, обратното, само ускори падането му.

На 25 септември 1936 година от Сочи в Москва, в Политбюро се получи телеграма, подписана от Сталин и Жданов: „Смятаме, че е абсолютно необходимо другарят Ежов спешно да бъде назначен на поста народен комисар по вътрешните работи. Ягода определено се показва неспособен да разобличи троцкистко-зиновиевския блок. ОГПУ

изостава с четири години в тази работа. Това е забелязано от всички партийни работници и от повечето представители на НКВД.“ Последните три думи означаваха, че освен Ягода, другите ръководители на НКВД трябва да си останат по местата.

След няколко дена Ежов бе назначен за народен комисар по вътрешните работи, а Ягода — за народен комисар по съобщенията. Заемалият тази длъжност Риков бе освободен, без да бъде посочено ново назначение за него.

Други размествания в ръководството на НКВД не бяха направени, освен прехвърлянето на заместника на Ягода Прокофиев в Народния комисариат по водния транспорт и допълнителните назначения на Матвей Берман — бивш началник на ГУЛАГ^[1], и Михаил Фриновски — бивш командоващ пограничните войски, за заместници на Ежов. Всички други служители си останаха по местата, дори личният секретар на Ягода Буланов. Наистина Ежов доведе със себе си от апарата на ЦК няколко души, но те бяха назначени за помощници на предишните началници на отдели: Молчанов, Миронов, Слуцки, Паукер и другите.

Нещо повече, Сталин изрази своето доверие към старите ръководители на НКВД, като ги покани на 20 декември, на годишнината от основаването на ВЧК — ОГПУ — НКВД, на малък банкет.

Банкетът премина в топла, дружеска, сърдечна атмосфера. Сталин забрани да се говори за хода на подготовката на процеса срещу „Паралелния център“.

— Веселете се, приятели — каза Сталин.

И приятелите се веселяха, пиеха водка, замезваха си със специална, приготвена по немска рецепта сельодка, която доставяше неуморимият Паукер, началникът на оперативния отдел, началникът на личната охрана на Сталин, негово особено доверено лице и дори негов личен бръснар: да подложиш гърлото си под чужд бръснар — какво по-високо доверие от това.

Преди войната Паукер бил бръснар и фризьор в Будапещенската оперета, хвалеше се, че най-големите оперетни знаменитости на Будапеща намирали в него голям артистичен талант и го съветвали да се изяви на сцена.

Той наистина беше първокласен комик, имитираше кого ли не, майсторски разказваше вицове, особено еврейски и неприлични. Шут по природа, той можеше да разсмее дори мрачния Сталин.

Този път Паукер имитираше Зиновиев — как го водели на разстрел.

Подкрепян под ръцете от Фриновски и Берман, които играеха охранниците, Паукер безпомощно висеше на раменете им, скимтеше и уплашено въртеше очи. Когато стигна до средата на стаята, Паукер падна на колени, прегърна ботушите на Фриновски и притиснат до него, запищя: „Другарю... За бога... Другарю... Обадете се на Йосиф Висарионович... Другарю...“

Всички се смееха.

Сталин поразтегли устни.

Паукер повтори представлението, но вече имитираше не Зиновиев, а Каменев. Не падна на колене, а обратното, изправи се, изпъчи корем, вдигна ръка към тавана и подражавайки на интелigentния глас на Каменев, жално произнесе: „Чуй ме, о, господи!“

Всички отново избухнаха в смях, но, както забеляза Сталин, без Миронов и Молчанов. Не им харесва. И не могат да го скрият, както не можаха да скрият радостта си тогава, в неговия кабинет, щом чува обещанието му да не разстрелва подсъдимите. Жал им е. Ах тази наивна руска жалостивост... Дай на руснака върховна власт — и той тутакси ще я загуби от жалостивост.

Но Паукер, този гаден шут, прекали. Политиката не е цирк, една трагедия не бива да се превръща във фарс. Лакеят трябва да си знае мястото. Истинското място на това говедо е на бесилката. Не дай си боже, той би имитирал така и НЕГО. Продажно псе!

Сталин вдигна чаша, обърна се към Миронов и Молчанов и каза.

— За ваше здраве, другарю Миронов, за ваше здраве, другарю Молчанов. Да пием за здравето на другарите Молчанов и Миронов и в тяхно лице за истинските чекисти, които сериозно разбират и сериозно изпълняват поставените им задачи.

Без да сваля чашката, той обиколи с поглед всички насядали. Но Паукер, Берман и Фриновски, които все още стояха наред стаята, не погледна.

Почти всички служители в НКВД, подготвяли както този, така и следващите процеси, са унищожени.

Народният комисар по вътрешните работи на СССР Ягода е разстрелян през март 1938 година.

Първият заместник на народния комисар — Агранов — през 1937 година.

Заместниците на народния комисар Прокофиев — през 1937 година, Берман и Фриновски — през 1939 година.

Началниците на отдели при Главното управление за държавна сигурност при НКВД на СССР Молчанов, Миронов, Паукер, Шанин, Гай — през 1937 година. Случки слага край на живота си през 1938 година. Черток се хвърля от прозореца на кабинета си, когато идват да го арестуват.

Много други следователи са унищожени по едно и също време със своите началници.

Общо през 1937–1939 години са разстреляни или осъдени на дългосрочна каторга около 20 хиляди чекисти.

[1] Главно управление на изправително-трудовете лагери. — Б.пр. ↑

32.

Саша очакваше зимната поща със същото нетърпение, с каквото преди две години бе очаквал тук първата си поща.

Последният вестник, който бе прочел, беше „Правда“ с обвинителното заключение по делото на Зиновиев и Каменев. Тогава то го потресе, просто не можеше да повярва в тези страшни обвинения.

Сега Саша получи вестниците от последната десетдневка на август, от септември и октомври, с всички материали и протоколи на процеса.

Подсъдимите бяха признали, че са убили Киров, че са се готвели да убият и Сталин и всички най-изтъкнати ръководители на партията и държавата, че са действували според преките указания на Троцки. Процесът е бил открит, но е приключил бързо, за няколко дена и без защитници. Обвиняемите драговошно и без смущение са разказали за страшните си злодеяния, показанията са си приличали като две капки вода. Въпреки разкаянието им, всички са били разстреляни. Обвиняемите са дали показания, че техни съучастници са били не само бившите троцкисти Радек, Пятаков, Соколников, Серебряков, но дори Бухарин, Риков, Томски, Угланов, тъй че Вишински веднага наредил да се започне следствие по делото на тези хора, вече се публикуваха искания на трудещи се за привличането им под отговорност.

Всичко това не се побираше в ума на Саша. Стари комунисти, болшевишката гвардия, съратниците на Ленин, героите от Октомври, легендарните командарми от Гражданската война, хората, отдали целия си живот на партията, бяха станали убийци, диверсанти, шпиони. Членовете на Лениновото Политбюро, хората, подготвили и извършили Октомврийската революция, бяха хвърляли стъкла в храната на работниците, бяха повреждали машини, оказаха се платени наемници на чуждестранни разузнавания. Ако приеме тази измислица за истина, значи трябва да престане да вярва в партията. Щом една

партия десетки години е била ръководена от престъпници, какво струва тази партия?

Сами ли са си признали всичко това? Саша не вярваше. Еднообразните назубрени признания не може да са искрени. Не те са си признавали, някой го е правил вместо тях. Някой е играл тяхната роля. Събрали са актьори, гримирали са ги като Зиновиев и Каменев, като Смирнов и Мрачковски и са ги накарали да играят на сцената. Мрачковски, човекът, роден в царския каторжен затвор, героят от Гражданската война — японски и немски шпионин, убиец и отровител, и сам си разказва всичко с удоволствие? Не, прощавайте. Саша няма да повярва в това. Актьори! Или хипноза! Някакви особени лекарства! Може би са ги изтезавали? Не, с никакви изтезания не биха накарали такива хора да признаят, че са шпиони и убийци. Или актьори, или някакви особени лекарства. Спектакълът, за който говореше Звягуро.

Но Сталин не може да не е знаел, че това е спектакъл. Без Сталин никой не би посмял да организира такъв спектакъл. Лидия Григориевна Звягуро излезе права: той изтребва партията, изтребва я морално и физически. Този отвратителен процес, това противозаконно съдилище слага край на съмненията на Саша.

Сталин говори едно, а върши съвсем друго, на думи е за народа, а в действителност го е наплашил, страхът и насилието са единствените оръдия на неговата власт. И ако той, Саша, не може да се противопостави на насилието, може поне да не се поддава на страха. Само така ще остане човек.

Но очевидно не всички средства са били ефикасни, не на всички е подействувала хипнозата. За това говореше поведението на Иван Никитич Смирнов пред съда.

Още първия ден на съда — 19 август — Иван Никитич категорично е отричал показанията на Мрачковски, че той, Смирнов, е предал на московския център директивата на Троцки за терор.

На втория ден от процеса — 20 август, — както съобщаваха вестниците, „в течение на почти тричасовия разпит Смирнов всячески се стараеше да избегне отговорите на пряко поставените от прокурора на СССР другаря Вишински въпроси, мъчеше се да омаловажи своята роля, отричаше терористичната си дейност срещу ръководителите на партията и държавата“.

На по следващия ден, 22 август, вестниците съобщаваха, че Смирнов „отново се мъчи да отхвърли от себе си отговорността за работата на троцкистко-зиновиевския център.

Вишински. Кога напуснахте центъра?

Смирнов. Не съм напускал, нямаше какво да напускам.

Вишински. Центърът съществуваше ли?

Вишински. Мрачковски, центърът съществуваше ли?

Мрачковски. Да.

Вишински. Зиновиев, центърът съществуваше ли?

Зиновиев. Да.

Вишински. Евдокимов, центърът съществуваше ли?

Евдокимов. Да.

Вишински. Бакаев, центърът съществуваше ли?

Бакаев. Да.

Вишински. Как тогава вие, Смирнов, си позволявате да твърдите, че център не е имало?

Смирнов отново се опитва да лавира, като се позовава на липсата на център, но показанията на Зиновиев, Тер-Ваганян и Мрачковски отново го изобличават в лъжа“.

Смирнов единствен се е държал мъжествено докрай и на 23 август в заключителното си слово според вестниците, „както и на предварителното следствие и на съдебното заседание, продължи да отрича отговорността си за престъпленията, извършени от троцкистко-зиновиевския терористичен център след арестуването му“.

Значи не са успели да сломят всички. Значи това не е спектакъл. Но какво е тогава? С какво и как са сломили останалите?

Но най-поразен остана Саша от отзивите. Колективите на заводи и фабрики, на разни институти и комисариати — както и да е. Те вдигат ръце в общата тълпа, знаем как става. Още на 16 август — три дена преди съдебните заседания — вестниците пъстрееха от резолюциите на работнически събрания:

„Никаква пощада за враговете на народа!“

„Да унищожим гадовете!“

„Смърт за заклетите врагове!“ И тем подобни призиви.

Но отзивите на прочути писатели, артисти, учени! Те наистина звучаха страшно.

Още на 15 август — четири дена преди съдебното заседание — в деня, когато бе разпространено съобщението на Прокуратурата на СССР за разкриването на заговора, известният писател Ставски бе писал: „Негодници и изверги, за векове ще бъдат проклети и презрени имената ви!“

На 20 август съветските писатели декларираха:

Анна Караваева: „... Сърцата на милиони хора потреперват, юмруците им се свиват от яростна омраза към злодеите от троцкистко-зиновиевския блок.“

Иван Катаев: „И нека народният гняв унищожи гнездото на убийците и подпалвачите!“

Владимир Бахметиев: „Поколения напред ще споменават с неотслабващ гняв и презрение гадната гмеж от задния двор на издъхващия империализъм.“

Артьом Весьоли: „И в нашата писателска партийна организация далеч не всичко бе благополучно. По отношение на болшевишката бдителност.“

Николай Огнев: „Присъдата на Върховния съд ще бъде присъда на целия съветски народ. Тази присъда ще бъде сурова и справедлива.“

Александър Свирски: „Какъв позор! Каква черна кръв тече в жилите на тези бивши хора! Гневът и вълнението ми пречат да пиша. Мога само да възкликна — на света не са нужни предатели!“

На 21 август:

Алексей Толстой: „Предателството, съдено сега не само от съветския съд, но и от целия международен пролетариат, е най-гнусното и подлото от всички предателства, известни в човешката история.“

На 25 август:

„Президиумът на Съюза на съветските писатели горещо приветствува решението на пролетарския съд за разстрел на троцкистко-зиновиевските агенти на фашизма, на тези терористи и диверсанти...“

„Събитията... поставят въпроса за задълбочена проверка на състава на Съюза на съветските писатели. Човек трябва да знае с кого си има работа. Трябва да познаваме всичките 3000 члена на нашия ССП. Ще се наложи основно да проучим всички звена на нашия съюз и на неговия апарат.“

Вс. Вишневски

„Какво представляваха те — тези каменевци и зиновиевци?

Те не бяха хора!

Те бяха човекоподобни псета!“

А. Гидаш

„... Всеки от нас изпитва дълбоко облекчение от факта, че те са разстреляни, че не ще ги има на земята...

Те няма да тровят въздуха на нашата чудесна страна!“

А. Барто

Колкото повече четеше Саша тези призиви, толкова по-объркан се чувствуваше. Та това са писатели! Писатели! Съвестта на народа! В Русия писателите винаги са били смятани за съвестта на народа — Пушкин, Толстой, Достоевски, Чехов...

Значи писателите вярват! Значи знаят, че това е истина, че подсъдимите наистина са убийци и шпиони...

Може би наистина е така?!

Та нали дори бившите им съмишленици по опозиция ги заклеймяваха по страниците на вестниците.

Х. Раковски: „За троцкистко-зиновиевските убийци на др. Киров, за организаторите на покушение срещу живота на нашия любим вожд др. Сталин и срещу другите вождове на партията и правителството, за троцкистите — агенти на германското гестапо, не бива да има никаква пощада — те трябва да бъдат разстреляни.“

Г. Пятаков: „След чистия свеж въздух, който диша нашата прекрасна, цветуща социалистическа страна, внезапно ни лъхна отвратителната смрад на тази политическа морга. Хората, които отдавна са станали политически трупове, в своето разлагане и доизгниване отравят въздуха около себе си. Но именно в последния стадий на доизгниването те са вече не само отвратителни, но и социално опасни.

Нямам думи, за да изразя напълно своето негодувание и отвращение. Това са хора, загубили последните черти на човешкия облик. Те трябва да бъдат унищожени, да бъдат унищожени като мърша, заразяваща чистия бодър въздух на съветската страна, мърша опасна, способна да причини смъртта на нашите вождове и вече причинила смъртта на един от най-прекрасните хора на страната ни — на такъв чудесен другар и ръководител като С. М. Киров.“

Карл Радек: „От залата на съда, в която Военната колегия при Върховния съд на СССР гледа делото на Зиновиев, Каменев, Мрачковски, Смирнов, делото на отсъстващия Троцки, трупна смрад залива целия свят.

Хората, вдигнали оръжие срещу живота на любимите вождове на пролетариата, трябва да заплатят с главите си

своята неизмерима вина.“

Та нали Пятаков, Раковски, Радек в съвсем близкото си минало бяха водещите троцкисти, първите помощници на Троцки, бяха негови верни приятели и последователи. Та нали те разбират, че щом и днес съдят невинни хора, съдят ги само защото някога са членували в опозицията, утре може да осъдят и тях, нали и те са членували в нея. И щом потвърждават измислици, утре същите такива измислици може да бъдат насочени и срещу тях. Не! Те не могат да свидетелствуват за лъжата... Значи всичко това е истина? Значи Зиновиев и Каменев, Смирнов и Мрачковски са убийци и шпиони?

Та нали дори героят от Октомври Антонов-Овсеенко, също бивш троцкист, е писал на 24 август в „Известия“: „Тези хора не са само двуличници, не са само страхливи гадове на предателството, те са диверсионен отряд на фашизма.“

Ами учените?

„Да бъдат безпощадно унищожени най-злостните врагове на съветската страна!“ — призовават академиците Бах и Келер.

„Безпределна е нашата любов към партията, към Сталин — пишат професорите Лурия, Вишневски, Шерешевски, Готлиб, Маргулис, Гориневская, Вовси и други. — Ние ще оградим като жива стена нашия велик вожд, до последна капка кръв ще браним в негово лице най-светлите надежди на човечеството.

За претърпелите банкрут политически бандити не бива да има никаква пощада.“

Ами дейците на културата?

Режисьорът Птушко: „Ние трябва да повишим болшевишката си бдителност, по-зорко да охраняваме

завоеванията на революцията от посегателствата на троцкистко-зиновиевските предатели на родината.“

Народният артист на републиката Ак. Васадзе: „Настоявам за разстрел на фашистката банда. Никаква пощада за враговете и предателите на нашето велико отечество.“

Народният артист на републиката М. Климов: „Преди три дена в «Известия» бе отпечатано стихотворение на ученичката от 10-и клас на Кадиевското училище №1 Ева Нерубина. В рефрена на това стихотворение по адрес на троцкистко-зиновиевските терористи се казваше: «Разстрел за вас, псета — това е съдът!»“

Аз, старият човек, народният артист на републиката, всецяло се присъединявам към тези думи, казани от едно дете.

А ето и самото стихотворение на Ева Нерубина, стихотворението, което излезе във всички вестници.

*Трижди презрени и мерзки гадове,
кого заплашвахте вие със смърт?
Не! Не очаквайте вече пощада!
Разстрел за вас, псета — това е съдът!*

Това детско стихотворение ужаси Саша — едно дете настоява хора да бъдат разстреляни като псета. А защо трябва да се разстрелват кучетата? Нали децата обичат животните. Или вече не ги обичат?

Какво става все пак? Какво става? Къде е истината?

Обикновено Саша преглеждаше набързо цялата поща, всички вестници, после започваше внимателно да чете всеки поотделно.

Този път той дълго не можа да се откъсне от августовските вестници, няколко пъти, замисляйки се над всяка дума, препрочете отчета за процеса и отзивите за него. Разбираше, че тук е заложена и неговата съдба, сега разбираше и Всеволод Сергеевич, и Лидия

Григориевна — настъпват черни времена и тяхно начало е един грандиозен спектакъл.

Едва на следващия ден взе да преглежда останалите вестници. През юни с метеж, ръководен от генерал Франко, бе започнала гражданска война в Испания, в нея срещу републиката участвували марокански, а така също и германски и италиански редовни части. Вестниците пъстрееха от имена на испански градове и провинции: Мадрид, Барселона, Валенсия, Баскония, Астурия, Андалусия, Естремадура, Кастилия, Ирун, замяркаха се и нови имена на хора: Асаня, Хирал, Ларго Кабалеро, Хосе Диас, Долорес Ибарури, наречена още Пасионария, тоест Пламенната...

След разстрела на Зиновиев и Каменев вестникарската истерия веднага бе секнала. На 10 септември бе публикувано съобщение на Прокуратурата на СССР: „Следствието не установи юридически данни за привличане на Н. И. Бухарин и А. Н. Риков под съдебна отговорност, поради което делопроизводството е прекратено.“ Народният комисар по вътрешните работи Ягода е свален от поста си и е заменен с някой си Ежов. Снемането на Ягода говори, че именно той е виновен за незаконните репресии и за неоснователните обвинения срещу Бухарин и Риков. Разбира се, Ягода не може да е правил каквото и да било без знанието на Сталин и е не повече от изкупителна жертва, но Сталин е бил принуден да отстъпи, партията се е показала по-силна от Сталин, партийните кадри не са такива пешки, каквито ги представяше Лидия Григориевна Звягуро, те са се оказали способни да се противопоставят на Сталин, да ограничат, да поставят преграда пред неговата терористична политика. Може би Сталин маневрира, значи не е чак толкова всесилен, а партията значи е бдителна.

Но най-поразен остана Саша от проекта за нова конституция. Дори беше трудно да повярва човек. Въвеждаше се всеобщо и пряко избирателно право, при тайно гласуване, гарантираха се пълни демократични права и свободи за гражданите на СССР: равноправие, независимо от пол, националност, имуществено положение, осигуряваха се и се гарантираха свобода на словото, печата, съвестта, на уличните шествия и демонстрации, на обединяването в обществени организации.

Всичко това означава обрат към свобода, демокрация и законност. Вярно, не е много подходящо определението „Сталинска конституция“. Но не това е важното! Всички ще могат свободно да изразяват мислите си, дори да ги печатат, свободно да се събират на митинги, да организират демонстрации. Процеси като августовския вече са невъзможни и никога няма да се повторят. Край на беззаконието! Дори Сталин е казал: „Стабилността на законите ни е нужна сега повече от всякога...“

Да, могъщ е станал Съветският съюз, щом е могъл да приеме такава конституция! Съветското правителство е заявило, че не се смята обвързано от съглашението за ненамеса в испанските работи, това означаваше, че ще помагаме на републиканска Испания, ще изпълним интернационалния си дълг, ще дадем отпор на фашизма. Мярна се информация за доброволците, заминаващи за Испания за защита на републиката. Ако освободят Саша, а сега не може да не го освободят, той веднага ще се запише доброволец, нека го пратят в Испания, където комунистите се сражават с фашистите, където комунистическият Пети полк е защитил Мадрид.

Отново се замержеля надеждата за свобода. Сега Саша е под охрана на закона, на Конституцията, на новия революционен подем. Никой не ще посмее да му удължи присъдата, длъжни са да го освободят. На деветнайсети януари той ще се яви при Алфьоров и ще поиска да го освободят. Забавянето, макар и с един ден е грубо нарушение на закона, той ще прати телеграма на Калинин, виновните ще бъдат строго наказани. Законът си е закон, той е задължителен за всички и никой няма право да държи един човек в заточение макар и един ден в повече.

И предчувствайки този ден, Саша взе да се безпокои, дори се засуети. Ако го пуснат, а не може да не го пуснат, ще му стигнат ли парите за път? До Тайшет трябва да му дадат пътни, а после? Билетът до Москва струва най-малко 50 рубли, а трябва и да яде нещо по пътя. Трябва да му стигнат. Макар че бе забранил, майка му му пращаше всеки месец по 20 рубли. А той живееше и се хранеше при хазяина си за сметка на своите трудовни, и на риба ходеше, и на сенокос. Харчеше пари само за цигари и за газ. Сега ще живее по-икономично.

Той все така много работеше, беше написал още четири разказа. Както и миналия път, преписа разказите и ги прати на майка си. За

всеки случай всичко трябва да се пази у майка му.

Най-сетне дойде 19 януари 1937 година.

Саша събра багажа си от вечерта — всичко се случва: може веднага да го арестуват, да му заповядат незабавно да замине за Красноярск. Конституцията си е конституция, законът си е закон, но НКВД си има свои закони.

Тази нощ Саша дълго не можа да заспи, обмисляше разговора си с Алфьоров, макар че този разговор му беше ясен. И въпреки това Саша за кой ли път го преповтаряше, представяше си възможните усложнения, предчувствуваше изненади.

Три години бе очаквал часа на своята свобода — ще я получи ли? Ами ако Алфьоров го няма в Кежма, ако е заминал за Красноярск, а той стои там по няколко седмици, и из района обикаля около месец, районът е огромен, а транспортът е шейна през зимата, лодка — през лятото. Ако Алфьоров го няма, няма с кого да говори, ще трябва да чака завръщането му, пак да страда и да се тормози. Тъжни мисли.

Саша излезе от къщи по светло — в седем сутринта.

Дванайсет километра са три часа пеша, в десет ще бъде при Алфьоров.

Няколко дена не бе валил сняг, пътят на шейните беше доста корав и утъпкан. Само по кичестите клони на смърчовете снегът висеше на пухкави възглавници — тук им казваха кухта. Дори и въздухът сякаш беше замръзнал. Ала от дърво на дърво прелитаха синигерчета, някъде, изглежда далече, чукаше по стъбло кълвач, червеногръди синигери се кипреха по върховете на дърветата, из клоните шетаха дългоклюности орехчета. Тези редки звуци на гората само подчертаваха тишината ѝ.

Понякога през редките дървета отляво се провиждаше бялата равна повърхност на Ангара, после изчезваше. Беше около трийсет под нулата. Саша беше облечен с дебело бельо, пуловер, с валенки, балтон и шапка със спуснати уши и накухтарник — парче плат, което се зашиваше отзад на шапката, за да не влиза снегът в яката, Саша нямаше качулка, в ръка носеше дебела тояга, с тояга се ходи по-лесно, пък и може да потрѣбва — да прогониш вълк например.

Както бе пресметнал, в десет часа стигна в Кежма, приближи до къщата на Алфьоров. Зад заскреженото прозорче на кухнята мигаше пламъче — от лампата ли, от печката ли... Пред къщата се виждаха следи от стъпки от предния ден, значи има хора. Саша потропа на портичката с металната халка, нито звук в отговор, дори кучето не залая. Алфьоров сигурно спи. А не можеше да чака, студът се намъкваше под палтото, във валенките пръстите на краката замръзваха, ако стои, ще се вкочани. Саша потропа на прозореца, където блещукаше светлинката. Отново потропа. Стори му се, че през кухнята проплува нечия сянка, проплува и се спря пред прозореца, явно човекът искаше да види кой тропа. Сянката се отдалечи, мина известно време, хазяйката сигурно обличаше нещо топло. Заскърца вратата, чуха се стъпки, по снега, мандалото загръмоля, портичката се отвори. Пред Саша с валенки, кожух и шал застана хазяйката.

— Кого търсите?

— Другаря Алфьоров.

— Раничко сте дошли, той спи.

— От Мозгова ида.

— Влезте тогава, почакайте.

Саша последва хазяйката в пруста. Тя си събу валенките, събу се и той, остана по чорапи, хазяйката му посочи едни пантофи в ъгъла, той ги обу и влезе в кухнята.

— Събличайте се, сядайте. Тук е топло — каза хазяйката.

Саша си съблече палтото, окачи го на закачалката, огледа се.

И у своята хазяйка той обичаше да поседи сутрин в кухнята, когато печката още не е изстинала от вечерта, а на плочата под саджака вече се разгаря огънче, топли се закуската и наблизко приятно мирише на хлад и брезова кора донесеният от бараката наръч дърва.

Хазяйката сложи на масата наложени горски плодове, млин с риба, наля чай в чаша.

— Хапнете, пийнете си чаец, ще се стоплите.

— Благодаря.

Саша хвана с две ръце чашата, стопли премръзналите си пръсти.

— Отдалече сте дошли, не е ли засипан пътят?

— Хубав е пътят.

Саша сръбна от чая.

Някъде се тропна врата, чу се кашлица на мъж пушач.

— Стана Виктор Герасимович, има си своя мивка, там се мие, там се бръсне — каза хазяйката, сякаш да успокои Саша, че Алфьоров няма да дойде в кухнята, — има си отделен вход.

Отново се тропна врата — Алфьоров беше се прибрал от двора, поотупа си валенките от снега. После дрънна кранчето на умивалника, чу се плисък на вода, изливана в легена.

Това прозвуча като сигнал за хазяйката, тя занесе в собата самовара, чиниите с плодове, млина, с който бе гостила Саша, върна се, сложи на саджака тиганче, разби яйца, взе да ги пържи.

Чу се как Алфьоров влезе в собата, отмести стол, явно седна и си наля чай. Хазяйката свали тиганчето с пържените яйца, понесе го към собата.

— Добро ви утро, Виктор Герасимович, как спяхте, нещо не ви ли безпокоеше?

— Благодаря, добре спях — отговори Алфьоров.

— Туканка ви чакат, Виктор Герасимович.

— Кой ме чака?

— Един мъж ви чака. Виктор Герасимович.

— Къде е?

— Седи в кухнята, вѐнка е лют студ, пузнах го да се постопли, от Мозгова е дошъл.

Столт се отмести. На вратата се показва Алфьоров, погледна Саша.

— Вие? Защо сте дошли?

Саша стана.

— Вчера ми изтече присъдата.

— А, така ли — не го остави да довърши Алфьоров, — елате при мене.

Саша последва Алфьоров в собата, седна на посоченото му място до масата, срещу Алфьоров.

— Ще пиете ли чай? — попита Алфьоров.

Лицето му беше леко подпухнало — от съня или може би от изпитите снощи чашки. Откак Саша го бе видял за последен път, той бе загрубял, бе помрачнял. Носеше панталон, напъхан във валенки, и елек от овча кожа върху рубашката.

— Благодаря, хазяйката ви ме напои и нахрани.

— Тя ми е гостоприемна. Ако дойде някой да ме убива, тя първо ще го нахрани и напои. „С ласка подслони, нахрани, стопли бедния сирак“ — спомняте ли си тази коледна приказка?

— Спомням си я.

— Да. Как беше? „Беше нощ, звезди блестяха, двора бе студът сковал. В път сирак един вървеше, посинял и в треска цял. Боже, казваше момчето, мъчи ме и студ, и глад, кой ли, кой ли ще пожали мен, сирака, в този свят?!“ Та ето и вас добрата старица ви пожали, стопли, иначе щяхте да замръзнете навън. Пеша ли дойдохте?

— Пеша.

— Да — вече похапвайки от яйцата, продължи Алфьоров, — „С ласка подслони, нахрани, стопли бедния сирак“. Спомням си, като малък бавачката ми четеше това, тогава плачех от жал към сирачето. А после го забравих. И оттогава нито веднъж не бях си го спомнял. Сега си го спомних.

— Като видяхте мен ли?

— Може би.

— Съжалихте ме значи — позасмя се Саша.

— Сигурно. Аз сега, ще прощавате, изскочих повънка и замалко да ми измръзне задникът, макар че нужникът ни е хубав, в бараката е, не духа, а вие сте били дванайсет версти път. Та затова ви изказах съчувствието си в стихотворна форма. Вие май имате нещо общо с литературата, нали?

— Да, обичам да чета. Разбира се, когато има какво.

— С книгите тук е сложничко — съгласи се Алфьоров, — по-рано учителката ви снабдяваше с книги, а сега я няма. Защо не се запознаете с новата? И тя е млада, лови око.

В отговор Саша навъсено премълча — въпросът беше нетактичен.

— Не ви харесва, значи — засмя се Алфьоров, — виждате ли как волно си живеете, Панкратов. За затворника, за хиляди затворници, за стотици хиляди затворници — той многозначително погледна Саша, давайки му възможност да оцени огромността на цифрата — та, значи, за затворниците жените са изобщо недостъпни. И падне ли на някого такъв късмет, той изобщо няма да придирия. Жена да е. А вие се

глезите, на вас ви дай жена не само с висше образование, ами и по всички линии на най-високо ниво. Ей такъв е вашият волен живот.

Бъбренето на Алфьоров досаждаше на Саша, намерил време — сега, когато се решава неговата съдба, съдбата на Саша. Алфьоров, разбира се, не бърри току-така, нещо се крие зад дрънканиците му. Не току-така заговори и за новата учителка. Значи вече знае, че са му притурили нова присъда, но не иска да му го каже направо, иска да се позабавлява, да му походи по нервите.

Саша наведе глава.

Лошо, лошо. Не, той няма да издържи повече в Мозгова, в тази ужасна самота. Пък и по дяволите такъв живот! Майка му? Е, какво майка му? Ще се примири в края на краищата, случва се и малки деца да умират.

— И какво да прави човек при такъв волен живот — продължи междуременно Алфьоров, — още повече човек с наклонности към историческата наука? А? Още повече че няма нищо за четене...

И без да дочака отговора на Саша, заключи:

— Трябва да пише. А? Така ли е?

Ясно. Прочел е разказите, изпратени до майка му. Какво говедо, поне можеше да си премълчи.

— Та нали и аз пиша продължи Алфьоров, вярно, не по исторически, а по философски въпроси. Мога да се похваля — той отиде до кабинета си и се върна с купчинка печатарски коли. — Виждате ли, това са коректурите на новата ми книга, тук я написах, в Кежда: „Основи на Декартовата философия“. Чели ли сте Декарт? Не сте? Интересен философ, опитва се да съчетае бог с реалното съществуване на света. Не се ли интересувате от философия? А трябва. Историкът трябва да бъде философ и обратно.

Помълча, помисли, позасмя се.

— Чета мислите ви: тоя кучи син Алфьоров е чел работите ми. Бръкнал е с мръсните си лапи в моята творческа душа. Признавам: да, четох ги, да, бръкнах. Такава ми е работата. И не се тревожете: творенията ви заминаха там, където сте ги изпратили. Но аз съм вашият пръв читател, първият ви критик. Искате ли да чуете моето мнение?

Инквизиция! Философствува, вместо да му каже каква е съдбата му. Но трябва да се овладее! Тепърва ще се побори за себе си! Ако

вземе сега да нервничи, ще издаде пред Алфьоров своята неувереност в освобождаването си, а не бива да се издава: от днешна дата той е свободен и толкоз! И всички да вървят на майната си!

Отговори доста неохотно:

— Интересно ще е да чуя.

— От гледна точка на формата вашите творения са безпомощни, наивни, дори примитивни. Тези ваши напompани фрази, изобилието на епитети, това украшателство...

Алфьоров си наля чай. Предложи на Саша, но той отказа.

— И тъй, продължавам. Великата френска революция е един от най-драматичните и поучителни, подчертавам тази дума, поучителни моменти в човешката история. А вие пишете за отделни лица, за отделни епизоди. За да ги четете кой? Децата, юношите или възрастният читател? Не се разбира. Какъв извод трябва да си направят те от прочетеното? И после — той втренчено погледна Саша — не се ли страхувате, че редакторът ще търси паралели?

— Какви паралели? — не разбра Саша.

— Е, как какви? Те са правили революция, и ние направихме революция. Как свърши тяхната революция? С термидор, с единоличната власт на Наполеон, с империя...

— Но моля ви, онази революция е била буржоазна, а нашата — пролетарска.

— Да, да, естествено — прекъсна разговора Алфьоров, — какво пък, може и да ви ги напечатат, разбира се, ако с вас самия всичко е наред, както разбирате, произведения на затворници у нас не се издават. Така че ви желая успех, макар да се съмнявам.

Замълча, избърса си устните с пешкира, запали цигара, подаде кутията и на Саша.

— Свикнал съм с моите.

— Пушете от своите, при мене тука пушат и долнокачествен тютюн.

Алфьоров се загледа примижал как Саша извади цигара, драсна клечка, припали, угаси клечката в пепелника, който му подмести Алфьоров — дали не се страхуваше, че Саша ще хвърли клечката на пода?

— Другарю Алфьоров — каза Саша, — вчера изтече срокът на моето заточение.

— Така ли? — Алфьоров направи учудена физиономия. — Нима?

— Така — повтори Саша, — и вече ви го казах. Осъден съм на три години с приспадане времето на предварителния арест, бях арестуван на 19 януари 1934 година, днес е 19 януари 1937 година. Следователно от днес съм свободен. Моля да ми дадете документите.

— Какви документи имате предвид?

— Каквито е редно да се дават в подобни случаи. Вие сигурно ги знаете.

— Добре, ще ви ги дам, и какво ще правите с тях?

— Ще замина.

— Къде?

— Вкъщи.

— В Москва ли?

— В Москва.

— В Москва не ви е разрешено.

— Защо?

— За вас важи постановлението на Съвета на народните комисари за паспортната система. Има градове, в които нямате право да живеете. Между тях е и Москва.

— Но нали това постановление излезе преди новата конституция?

— Новата конституция — възрази Алфьоров — не отменя законите и разпорежданията на съветската власт. Някои закони, по-точно правила, ще бъдат променени, преразгледани, да речем — за реда на изборите и тъй нататък. Но законите, защитаващи диктатурата на пролетариата, ще останат в сила. Четохте ли доклада на другаря Сталин за конституцията?

— Четох го.

— Другарят Сталин казва недвусмислено: „Проектът за нова конституция наистина оставя в сила режима на диктатура на работническата класа.“ Какво друго искате. И между другото, ако сте забелязали, в конституцията няма точка за свободата на придвижването, така обикновено се формулира в буржоазните конституции — „свобода на придвижването“, тоест свобода да си избираш местожителството, свободно да се заселваш там, където желаш. Ние няма да допуснем скитничество, ограниченията в

паспортната система засега не са отменени, пък и едва ли ще бъдат отменени.

Той обърна гръб на Саша и загледан през прозореца, отново многозначително добави:

— Напротив, мисля, че ще бъдат подсилени.

— Нека е така, както казвате — отговори Саша, — но има закон: един човек не може да бъде държан затворен нито ден повече от определения му срок. Никой не е отменял този закон.

— А къде сте виждали този закон?

— Чел съм го — излъга Саша.

— Не е вярно, не може да сте го чели, такъв закон няма. Има логика: щом осъденият си е излежал присъдата, а не го пускат, следователно го държат без каквото и да било основание, тоест вършат беззаконие.

— Ами тогава ме пуснете.

— Та аз не ви задържам.

— Но не мога да замина без документи.

— Документите ви се намират в Красноярското краево управление на НКВД. Разстоянията тук са хиляди километри, и заточените на тази територия все още са доста. Не са успели да изпратят документите ви точно за 19 януари, ще ги изпратят, като му дойде времето, чакайте. Ако не искате да чакате, моля, ще ви дам разрешително до Красноярск, ще се явите в краевото управление на НКВД и ще поискате документите си. А какъв документ ще ви дадат там — това не зная.

В последните му думи прозвуча закана: може да му дадат документ за освобождаване, а може и за нова присъда.

Саша мълчеше.

— Така че избирайте — заключи Алфьоров, — дали да чакате документите тук, или да заминете за тях в Красноярск.

Саша помълча, помисли, после каза:

— Трябва да получа освобождаването си днес. Не го ли получа, ще пратя телеграма на другаря Калинин.

Алфьоров се засмя.

— И веднага ще я сложат на бюрото на Калинин, така ли?

— Не знам. Но все някой ще отговори на телеграмата.

Алфьоров пак примижа.

— На писмото си до Сталин получихте ли отговор?

Тъй. Писмото до Сталин сигурно е в чекмеджето му. Затова се подиграва.

— Правилно ли постъпихте, като пратихте писмо до другаря Сталин?

— Нямам ли право да се обърна към него?

— Имате, разбира се. Всички се обръщат към другаря Сталин, вие четете вестници, знаете това. Рапортуват за успехи, благодарят му за оказаната им помощ, благодарят му за ръководството. Безспорно обръщат се и осъдени, както разбирате, те не са малко. И вие му писахте, изкарахте си половината присъда, без да се оплаквате, без да се сърдите и не щеш ли — писмо! Несправедливо съм осъден, освободете ме! Нима в делото ви са се появили нови обстоятелства? Не, не са се появили. И както виждате, дори не ви отговориха. За да ви отговорят, трябва да имат основания за преразглеждане на делото, а основания няма.

— Като няма, няма — каза Саша, — но всеки човек има право на надежда, никой не може да го лиши от това право.

Алфьоров отмести чашата, сложи лакти на масата, сериозно погледна Саша.

— Вие сте прав, човек има право на надежда. Но човек трябва да обмисля постъпките си, това е негово задължение. Сериозно ли се надявахте, че писмото ви ще стигне до другаря Сталин? Че ще преразгледат делото ви? Само защото сте се обърнали към другаря Сталин? Не, не сте разчитали на това, не сте се надявали. Твърде сте умен, за да сте се надявали. Това е било необмислена постъпка. Като написахте писмо до другаря Сталин, вие напомнихте за себе си, за своето съществуване, напомнихте на органите, а именно при тях е попаднало писмото ви. Нещо повече — вие обвинявахте органите, че сте осъден несправедливо. Това ли ви беше нужно?

Саша мълчеше. Какъв човек седи пред него? Приятел? Враг? Направо му казва: не биваше да пишете на Сталин, не биваше да дразните органите, не биваше да привличате вниманието им. Та нали Саша и сам винаги го бе разбирал. И все пак написа писмото.

— Може би наистина не биваше да го пиша — каза Саша, — но го написах, отдавна го написах и няма смисъл да говорим за това. Но от днес съм незаконно задържан в заточение. От това със сигурност

имам право да се оплача. Не знам кога ще пристигнат при вас документите ми, може изобщо да не пристигнат.

— По-добре ли ще бъдете на свобода?

— Свободата винаги е по-добра от затвора.

— Прав сте: свободата е по-добра от затвора.

Алфьоров стана, разходи се из собата, както и миналия път, отиде до скрина, вдигна за гърлото шишето с ликьора, но не си наля, както миналия път, а взе две чашки и ги сложи на масата.

— Е, какво, Александър Павлович, миналия път не пожелахте да пийнете с мен, но сега, надявам се, няма да ми откажете. Тогава бяхте задължително заселен, а аз — ваш жандарм, сега обаче, както твърдите, сте свободен човек, значи можете да пийнете, нещо повече, длъжен сте да полеете такава дата.

Напълни двете чашки, вдигна своята, кимна на Саша, отпи.

Саша изпи своята. Ликьорът беше възгорчив, но вкусен.

— И тъй — каза Саша, — няма къде да се дявам. Безполезно е да чакам документите си тук, не мога и не искам да го направя. Дайте ми разрешително до Красноярск, там ще търся законност и справедливост.

— При мен не намерихте, ще я търсите там, нали — позасмя се Алфьоров и кимна към бутилката. — Хареса ли ви?

— Вкусен е.

— Още по една?

— Може и още по една.

Алфьоров пи, избърса устните си, изчака и Саша да пийне.

— А не се ли страхувате от такава ситуация: ще пътувате до Красноярск по зимния път, аз нямам право да ви дам пари за такива разходки, тъй че заминавате за своя сметка, скъпичко ще ви излезе. Да речем, ще стигнете дотам. Ще се явите в крайното управление на НКВД, а там ще ви кажат: Защо сте дошли тук, документите ви заминаха за Кежма, върнете се да си ги получите от другаря Алфьоров. А? Харесва ли ви такъв обрат?

Саша отмести чашката, гневно изгледа Алфьоров. Стига! Намерил си утринно забавление, безделник такъв!

— Другарю Алфьоров!

Но Алфьоров го прекъсна:

— Но защо така официално? Нали пихме заедно. Наричайте ме Виктор Герасимович.

Но на Саша вече му бе прекипяло, затова повтори:

— Другарю Алфьоров! Извинете, гражданино Алфьоров! Водим безсмислен и унизителен разговор. Официално ви моля да ми дадете документ, че съм отбил срока на наказанието си или писмен отказ, като в него посочите причините.

— Да — замислено издума Алфьоров, — не ме разбрахте. Жалко... Впрочем някой ден ще ме разберете.

Отиде в съседната стая, която му служеше за кабинет, седна до масата, дълго писа, надничаше в някаква папка, после отново продължаваше да пише. Накрая попи написаното с попивателната, стана, върна се в собата.

— Та тъй, Александър Павлович — той иронично натърти на собственото и бащиното му име, — ето ви документ за изтичане на срока. Тук има една графа, вижте я — той посочи, — „къде се изпраща“. Аз ви писах „Кежма“. Това означава, че отгук отивате направо в милицията и срещу този документ там ще ви издадат паспорт, временен, за три или за шест месеца, какъвто ви дадат, вземайте го. Не задавайте никакви въпроси. Щом получите паспорта, днес или най-късно утре заминавайте! Тъкмо утре ще мине пощенската шейна за Тайшет, гледайте да заминете с нея. Пари за път не мога да ви дам, защото ви издадох документ за Кежма, ще се оправите някак, пощальонът няма да ви оскубе много, хвърлете си куфара в шейната, а вие вървете пеша. В Москва не се отбивайте. Заминете за някой нережимен град, сменете временния си паспорт срещу постоянен и пак заминете някъде, по-далеч от Москва. Всички се стремят към сто и първия километър — не ви съветвам, там има прекалено много хора като вас, а вие не сте човек за тълпа, вие трябва да се отделите. Не ви трябва излишни връзки, изобщо не бива да имате никакви връзки. Млад сте, здрав сте, красив сте. Заседяхте се три години на едно място, сега попътувайте, поразходете се по майчицата Русия, погледайте света. С една дума този път трябва да разберете какво ви говоря, съветите ми трябва да ви бъдат от полза. Не ви излъгах, вашите документи наистина не са пристигнали от Красноярск. Но именно затова ви пускам.

След кратка пауза той многозначително добави:

— Именно затова ви казвам: бързайте. На добър път! На сбогуване задържа ръката на Саша.

— Запомнете всичко, което ви казах... Впрочем ние си говорихме само за вашите исторически разкази. Нали?

— Да — твърдо отговори Саша, — само за тях.

Саша не знаеше, че вече от два дена в Москва е започнал нов грандиозен процес — срещу Пятаков, Радек, Соколников, Муралов и други видни дейци на болшевишката партия.

Но Алфьоров знаеше.

С този процес започна 1937 година.

1984–1988
Переделкино

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.